

**Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická**

Ženy se zkušeností holocaustu. Interpretace ego-dokumentů

Olga Macáková

**Bakalářská práce
2009**

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Olga MACÁKOVÁ**
Studijní program: **B7105 Historické vědy**
Studijní obor: **Historicko-literární studia**

Název tématu: **Ženy se zkušeností holocaustu. Interpretace ego-dokumentů**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

- 1) Zdůvodnění výběru daného tématu
- 2) Analýza širšího historického kontextu s ohledem na zvolené téma
- 3) Význam ego-dokumentů jako pramenů zachycujících tragické zkušenosti žen v období holocaustu
- 4) Výběr a analýza ego-dokumentů vztahujících se k danému tématu a období (s využitím metodologie dějin mentalit a dějin každodennosti)
- 5) Srovnání historických analýz daného období se subjektivním pohledem pamětnic
- 6) Možná úskalí při interpretaci ego-dokumentů (např. přecenění sebereflexivní složky pramenu; hledání autorského záměru prezentace či sebereprezentace; zohlednění koncepčních specifik ego-dokumentů iniciovaných v rámci gender studies)
- 7) Závěr: pokus o kategorizaci zkušeností pamětnic z hlediska vlivu na formování jejich pozdějšího života

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování bakalářské práce:

tištěná/elektronická

Seznam odborné literatury:

viz příloha

Vedoucí bakalářské práce:

Mgr. Zbyněk Vydra, Ph.D.

Katedra historických věd

Datum zadání bakalářské práce:

30. dubna 2008

Termín odevzdání bakalářské práce:

31. března 2009

prof. PhDr. Petr Vorel, CSc.

děkan

L.S.

doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D.

vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2008

Příloha zadání bakalářské práce

Seznam odborné literatury:

Literatura a prameny absenčně dostupné ve Studijní a vědecké knihovně v Hradci Králové:

a) Základní literatura:

Arendt, Hannah, Původ totalitarismu I–III. Praha, Oikymen 1996

Buchtová, Božena a kol., Člověk – psychosomatická bytost : k problému lidské sebereflexe. Brno, Masarykova univerzita 1999

Dülmen, Richard van, Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly. Praha, Dokořán 2002

Heitlinger, Alena, Ve stínu holocaustu a komunismu: čeští a slovenští židé po roce 1945. Praha, G plus G 2007

Hilberg, Raul, Pachatelé, oběti, diváci: židovská katastrofa 1933–1945. Praha, Argo 2002

Holocaust a lidské chování. Čítanka textů programu Tváří v tvář historii. Aisis 2003

Jaspers, Karl, Šifry transcendence. Praha, Vyšehrad 2000

Kárný, Miroslav, „Konečné řešení“: genocida českých židů v německé protektorátní politice. Praha, Academia 1991

Krejčová, Helena; Svobodová, Jana (edd.), Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Maxdorf 1998

Lenderová, Milena; Macková, Marie; Bezecný, Zdeněk; Jiránek, Tomáš, Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století. Univerzita Pardubice 2005

Lenderová, Milena; Kubeš, Jiří (edd.), Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření? Univerzita Pardubice 2004

Pěkný, Tomáš, Historie Židů v Čechách a na Moravě. Praha, Sefer 2001

Všechny naše včerejšky. Praha, Nadace Gender Studies 1998

b) Prameny:

Beerová, Maud Michal, Co oheň nespálil. Prostějov, Muzeum Prostějovska: Městská knihovna; Boskovice, Albert 2005

Bernheim-Friedmann, Ráchel, Jak jsem přežila. Praha, G plus G 2002

Bondy, Ruth, Víc štěstí než rozumu. Praha, Argo 2003

Brenner-Wonschick, Hannelore, Děvčata z pokoje 28: přátelství, naděje a přežití v Terezíně. Brno, Barrister & Principal 2007

Cílek, Roman, Holocaust: – a Bůh tehdy mlčel: tři osudy a jeden proces: pohled do zákulisí nacistických vyhlazovacích záměrů. Český Těšín, Agave 2003

Dvořák, Ivan, Report : příběh české židovské rodiny po druhé světové válce. Praha, Samuel 2005

Epstein, Helen, Nalezená minulost. Praha, Rybka, Knižní klub 2000

Fantlová, Zdenka, Klid je síla, řek' tatínek. Praha, Primus 1996

Gál, Fedor, Trojí svědectví. Praha, G plus G 2000

Greenfield, Hana, Fragments of Memory: from Kolin to Jerusalem. Jerusalem, Gefen 1990

Horňanová-Jodasová, Marie Magdalena, Blechy v kožichu: osvobození a druhá totalita. Praha, Epoque 2006

Maršíková, Helena, Holka z Roztoky: vzpomínky Heleny Maršíkové, rozené Chanele Drumerové. Praha, Triáda 2006

Noseková, Jana, Přežili peklo = Hell survivors: portréty Izraelců z Československa, kteří přežili Holokaust. Brno, Druhé město 2006

Pošová, Kateřina, Jsem, protože musím – napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku. Praha, Prostor 2003

Roden, Eva, Životy ve vypůjčeném čase / Eva a Rudolf Rodenovi. Praha, Academia 2007

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně.

V Pardubicích dne 30. 6. 2009

Olga Macáková

PODĚKOVÁNÍ

Velmi ráda bych na tomto místě poděkovala Mgr. Zbyňku Vydrovi, Ph.D., vedoucímu své bakalářské práce, za inspirativní konzultace a rovněž za vstřícný a trpělivý přístup během vedení mé práce. Mé velké poděkování patří také Mgr. Dagmar Magincové za její cenné rady a připomínky.

ANOTACE

Bakalářská práce se zabývá zkušenostmi žen přeživších holocaust a vlivem těchto zkušeností na utváření jejich pozdějšího života. Záměrem práce je předvést subjektivní pohled na holocaust a kategorizovat zkušenosti pamětnic, jak se objevují v ego-dokumentech. Práce rovněž nastiňuje širší společensko-historický kontext, který je nezbytný pro lepší porozumění období holocaustu.

KLÍČOVÁ SLOVA

druhá světová válka; Československo; zkušenost s holocaustem; ego-dokumenty; přeživší ženy

ANNOTATION

The bachelor thesis deals with holocaust experience of survivor women and influence of this experience on formation of their later life. The aim of this work is to present subjective view of holocaust and categorize experience of women witnesses as it emerges in ego-documents. The work also adumbrates wider social-historical context which is necessary for better understanding holocaust period.

KEYWORDS

Second World War; Czechoslovakia; holocaust experience; ego-documents; survivor women

OBSAH

ÚVOD.....	1
1. ŠIRŠÍ HISTORICKÝ KONTEXT PŘED DRUHOU SVĚTOVOU VÁLKOU.....	10
1.1 Vznik a vývoj antisemitismu.....	10
1.2 Napětí v Německu před vypuknutím druhé světové války.....	12
1.2.1 Nástup nacistů k moci.....	13
1.3. Postoj k Židům v předválečném Československu.....	16
2. ŠIRŠÍ HISTORICKÝ KONTEXT DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY.....	18
2.1 Vznik druhé světové války.....	18
2.1.1 „Konečné řešení židovské otázky“.....	20
2.1.2 Důležité mezníky v organizaci „konečného řešení“.....	23
2.1.2.1 Norimberské zákony.....	23
2.1.2.2 „Křišťálová noc“.....	25
2.1.2.3 Konference ve Wannsee.....	26
2.2 Postoje k Židům v Protektorátu Čechy a Morava.....	28
2.3 Nacistické tábory.....	32
2.3.1 Typologie nacistických táborů.....	32
2.3.1.1 Obraz jiného světa v nacistických táborech.....	34
2.3.1.2 Ženská specifika nacistických táborů.....	37
2.3.1.2.1 Sexualizované násilí.....	41
2.3.1.2.2 Mateřství a těhotenství.....	43
2.3.1.2.3 Přátelství.....	46
3. VÝZNAM EGO-DOKUMENTŮ JAKO PRAMENŮ ZACHYCUJÍCÍCH TRAGICKE ZKUŠENOSTI ŽEN V OBDOBÍ HOLOCAUSTU.....	48
3.1 Obecná charakteristika ego-dokumentů se zaměřením na memoárovou literaturu.....	48
3.2 Ego-dokumenty zabývající se holocaustem.....	50
3.3 Specifika ženské memoárové literatury.....	52
3.4 Možná úskalí při interpretaci ženských memoárů.....	56
4. ANALÝZA ŽENSKÝCH EGO-DOKUMENTŮ VZTAHUJÍCÍCH SE K DANÉMU TÉMATU A OBDOBÍ.....	58
4.1 Způsob zaznamenávání vzpomínek ve vybraných ego-dokumentech.....	58
4.2 Motivy pro vydání svědectví.....	59
4.3 Analýza memoárů.....	63
4.3.1 Pobyt v ghettu z pohledu vězeňkyň.....	65
4.3.1.1 Každodenní život.....	67

4.3.1.2 Mezilidské vztahy.....	70
4.3.1.3 Těhotenství a mateřství.....	72
4.3.1.4 Kulturní život.....	73
4.3.2 Koncentrační tábor z pohledu žen.....	75
4.3.2.1 Počáteční šok.....	75
4.3.2.1.1 Každodenní život.....	78
4.3.2.1.2 Mezilidské vztahy.....	81
4.3.2.1.3 Těhotenství a mateřství.....	83
4.3.2.1.4 Sexuální zneužívání a prostituce.....	85
4.3.2.1.5 Psychické strádání a reakce na mezní situaci.....	86
4.3.2.1.6 Násilí a tělesné utrpení.....	88
4.3.2.1.7 Role šťastných náhod.....	90
5. SROVNÁNÍ HISTORICKÝCH ANALÝZ POVÁLEČNÉHO OBDOBÍ SE SUBJEKTIVNÍM POHLEDEM PAMĚTNIC.....	92
5.1 Historický pohled na období po druhé světové válce.....	92
5.1.2 Vztah k přeživším Židům po skončení druhé světové války.....	94
5.2 Subjektivní pohled pamětnic na období po osvobození.....	98
5.2.1 Zklamané naděje.....	101
5.2.2 Návrat do reality.....	102
5.2.2.1 Přijetí ve vlasti.....	104
5.2.2.2 Navazování vztahů.....	106
6. POKUS O KATEGORIZACI ZKUŠENOSTÍ PAMĚTNIC Z HLEDISKA VLIVU NA FORMOVÁNÍ JEJICH POZDĚJŠÍHO ŽIVOTA.....	109
6.1 Vliv na psychickou stránku.....	109
6.2 Vliv na fyzickou stránku.....	113
6.3 Vliv na mezilidské vztahy.....	114
6.3.1 Manželství a rodina.....	115
6.4 Vliv na utváření přesvědčení.....	117
6.4.1 Vztah k víře.....	117
6.4.2 Postoje k Němcům.....	118
6.5 Vliv na každodenní život.....	119
6.6 Vliv na postoj k emigraci.....	120
6.7 Vyrovnávání se holocaustem.....	122
ZÁVĚR.....	124
SUMMARY.....	126
PŘÍLOHY.....	128
POUŽITÁ LITERATURA.....	133

„My mrtví žalujem!

*Ne, na našich hrobech nehnijí kříže
a náhrobky se neklenou,
ne, nejsou tam věnce, ni tepané mříže,
andělé s hlavou skloněnou,
vrby a věnec se zlatým vláknem,
svíčka, jež nikdy nezháší.*

*My hnijem v jamách, politi vápnem,
v kostech nám vítr haraší.
Vybledlé lebky beznadějí,
na ostnatých se drátech chvějí
a popel náš jde do všech stran
v tisících urnách rozmetán.*

*Tvoříme řetěz kolem světa,
semena větrem rozvátá,
čítáme dny, měsíce, léta,
čekáme, čas nám nechvátá.*

*A stále víc je nás tu dole,
bobtnáme, rostem den co den,
už nadouváme vaše pole,
až jednou pukne vaše zem.*

*A potom vyjdem, strašný řad,
na lebce lebku, s hnátem hnát
a zařvem ve tvář lidem všem:
My mrtví žalujem!“¹*

(neznámá autorka, 8. března 1944, Osvětim-Birkenau)

¹ KULKA, Erich – KRAUS, Ota. *Továrna na smrt: dokument o Osvětimi-Birkenau*. Praha : Naše vojsko, 1964, s. 215.

ÚVOD

OBECNÉ UVEDENÍ DO PROBLEMATIKY

Holocaust je nepochybně událostí, která nemá nejen v moderních dějinách obdoby. Židovská tragédie postihla celý svět, avšak hrozivé následky „konečného řešení židovské otázky“ se stávaly ve všech aspektech zřejmými teprve s odstupem několika desítek let, kdy se příznak holocaustu vynořil v celé své skutečné podobě. K tomu v nemalé míře přispěli samotní přeživší, ve kterých nacistická perzekuce a věznění v koncentračních táborech zanechaly nerasmazatelné stopy.

Poválečná reflexe genocidy Židů byla v Československu značně ovlivněna tehdejší společensko-politickou situací. Bezprostředně po osvobození koncentračních táborů spojeneckými vojsky měli Židé nejprve pocit „vítězů“, kterým se podařilo vyhrát bitvu o vlastní život, a doufali, že se jim jako obětem nelidského zacházení dostane v jejich někdejší vlasti určitého zadostiučinění. Přeživší ženy neočekávaly „*soucit ani lítost, ba ani pokání těch, kteří se proti nim provinili, ale pevně věřily, že na ně čeká vlídnější svět, který je přijme, aniž by urážel jejich lidskou důstojnost. Věřily, že v tom novém světě nebudou nuceny zapírat svou identitu, že najdou své místo mezi ostatními a budou moci navázat na minulost nebo znovu začít svůj zlomený život.*“² Vždyť většina z nich přišla o všechno; ztratila rodinu, přátele, domov, majetek, to znamená vše, co podstatně utváří identitu člověka. Jejich naděje na morální i hmotné odškodnění se však rozplynuly v okamžiku, kdy si byly nuceny přiznat, že již nejsou v Československu většinovou společností přijímány jako někdejší spoluobčanky. „*Židé zmizeli, věci zůstaly – a najednou se zjeví příznaky, aby připomněly zapomenuté.*“³ Touha po svobodě a návratu k „normálnímu“ životu, která uvězněným ženám pomáhala snášet každodenní utrpení, jako by zůstala nenaplněna.

Naléhavá potřeba vyrovnat se se svým „židovským údělem“ a pokusit se sdělit „nesdělitelné“ vedla bývalé vězně koncentračních táborů k sepsání pamětí. První vlna vydávání memoárů vztahující se k období holocaustu proběhla bezprostředně po osvobození. Hlavním posláním těchto memoárů bylo podat čtenářům pravdivé svědectví o genocidě

² ZÁDOROVÁ, Marketa. Útržky vzpomínek. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová.* Praha : G plus G, 2000, s. 117. ISBN 80-86103-35-8.

³ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu.* Praha : Argo, 2003, s. 49. ISBN 80-7203-547-9.

židovského národa.⁴ Tematika šoa – jako hlavní náplň vyprávění pamětníků – se v poválečných letech s většími či menšími odmlkami stále vracela.⁵

K bouřlivému rozmachu vzpomínkové literatury pak došlo především v posledních dvou desetiletích. S odstupem téměř padesáti let publikují ti, již k tomu dříve nenacházeli odvahu a nyní však pocítili potřebu reflektovat celý svůj dosavadní život, vyrovnat svůj „dluh“ vůči zemřelým, nebo lidé, kteří touží po tom, aby po sobě v podobě písemného svědectví zanechali odkaz příštím generacím. Slovy pamětnice Margit Hermannové: „*Nastala, myslím, chvíle, kdy každý, kdo chce budoucím něco říci, má promluvit, neboť čas je neúprosný a dny pamětníků jsou spočítány.*“⁶

„Ženský holocaust“, ať už v memoárech sepsaných pamětnicemi či historická reflexe jejich vzpomínek v podobě odborných studií, zůstal až do devadesátých let téměř „terra incognita“. Od té doby se však – zejména v západních zemích – tato problematika těší poměrně značnému zájmu badatelů, a především potom badatelek. Při zkoumání ženského nazírání na holocaust je však nutné zachovat si kritický nadhled, aby se pozornost od holocaustu, hlavního sledovaného problému, nepřesunula jinam, například k otázkám feminizmu, a této události se nezneužívalo jako příkladu sexismu.

Jak tvrdí filozofka, politoložka a publicistka Hannah Arendtová, v době nacistické perzekuce a genocidy nebyly oběti posuzovány jako ženy, muži a děti, ale především jako Židé.⁷ Proti tomuto tvrzení však lze vznést protiargument, že rasová politika Německa na své oběti nazírala v jejich mužské a ženské specifičnosti.⁸ S jistotou je možné říci, že studie zaměřené na zkušenosti žen s holocaustem přispívají k vytvoření jeho přesnějšího obrazu, a napomáhají tak odhalit skutečnosti, které by jinak pravděpodobně zůstaly skryty.

Dnešní generace lidí, která nezažila druhou světovou válku ani holocaust, a tedy se o nich může dozvědět pouze zprostředkovaně, vnímá většinou údaje o vyvraždění šesti milionů evropských obyvatel, převážně Židů, za pouhá historická data, za pouhé informace. Avšak životní osud – zaznamenaný v podobě deníku či memoáru – vykreslující život jednotlivce v jeho jedinečnosti a autentičnosti působí daleko intenzivněji a emotivněji než

⁴ Někteří pamětníci, zvláště v období komunistické nadvlády, byli vedeni spíše tendencí interpretovat historické události tak, aby byly v souladu s oficiální politikou tehdejšího režimu.

⁵ V souvislosti s politickou situací v Československu v letech 1948–1989 pamětníci často na nějakou dobu ztráceli možnost publikovat svá svědectví.

⁶ HERMANNOVÁ, Margit. Na cizí planetě – tábor B II b. In HERRMANNOVÁ, Margit – SCHÜTZOVÁ, Helena. *Kdo chce budoucím něco říci, má promluvit*. Praha : REAG, 1994, s. 11. ISBN 80-85608-12-X.

⁷ ARENDT, Hannah. Letter to the Editor. In *Midstream* 8, 1962, č. 3, s. 85–87. ISSN 0026-332X.

⁸ Viz níže kapitolu Ženská specifika v nacistických koncentračních táborech.

jen strohá historicko-statistická fakta, a přispívá tak k lepšímu pochopení této nejtemnější stránky evropských a světových dějin. Vyprávění přeživších nás nutí – ať chceme, nebo ne – zamýšlet se nad sebou samými a nad společností, v níž žijeme. Jsou jakýmsi varováním, abychom se nedopustili dalšího podobně otřesného znehodnocení lidství, jakým byl holocaust. V každé době dochází k určitému posunu sociálních a kulturních norem, a proto je důležité umět včas rozpoznat varovné signály jejich proměn, a hlavně mít neustále na mysli vlastní potenciální selhání.

„Přežili jsme holocaust a poznali jsme nejhorší podmínky lidské existence. Měli jsme možnost uvědomit si, co je v životě důležité a co ne,“ bilancuje Jiří Diamant. *„Zážitky z Terezína a z jiných táborů ovlivnily celý náš další život i náš pohled na minulost a budoucnost. Snažíme se zachytit včas signály zvěstující výskyt sociálních jevů, jež vedly k tragickým následkům v našem životě, žijeme často v obavách o osud našich potomků. Máme silící potřebu uvědomit ostatní kolem nás o hrozícím nebezpečí a zabránit tomu, aby je postihlo. Desítky let, jež uplynuly od našeho osvobození, zesílily naše pocity odpovědnosti za druhé a potřebu chránit a zachránit co nejvíce lidí před opakováním toho, co jsme museli prožít.“*⁹

Dnes už Židé nejsou pronásledováni a neexistují ani vyhlazovací tábory. Nacistický režim byl poražen, holocaust je minulostí. Minulost je však třeba mít neustále na paměti, abychom nedali prostor žádnému nebezpečnému násilnému režimu, a nedopustili tak opakování jedné z nejděsivějších epizod lidských dějin. Zapomenout by totiž znamenalo *„zabít všechny oběti podruhé“*.¹⁰

DOSAVADNÍ STAV BĀDÁNĀ

Memoáry jsou jedním z nejcennějších a současně nejmotivnějších historických pramenů, jež poskytují autentická svědectví o nacistické vyhlazovací mašinérii. Pamětníků, kteří mohou vyprávět o vlastních zážitcích z druhé světové války neustále ubývá, ale tematika holocaustu zůstává i nadále v centru pozornosti. Objevují se nová svědectví, opakovaně jsou vydávány již dříve publikované příběhy; zároveň se však vyskytují snahy o politické zneužití či

⁹ DIAMANT, Jiří. Naše společná minulost očima současnosti. In *Terezínská iniciativa* 43, 2008, s. 7 [cit. 2008-11-05]. URL: <<http://www.terezinstudies.cz/pdfs/newsletter43.pdf>>.

¹⁰ Při jmenování Elieho Wiesela předsedou Prezidentské komise pro otázku holocaustu Wiesel prohlásil, že jejím cílem je uchování paměti, *„protože zapomenout znamená zabít všechny oběti podruhé“*. Citováno z: *Wieselovo ústřední i životní tvůrčí téma je holokaust*, ČTK, 28. září 2008 [cit. 2009-03-01]. URL: <http://www.financninoviny.cz/tema/index_view.php?id=335696&id_seznam=337>.

ekonomické využití holocaustu,¹¹ nebo dokonce práce pseudohistoriků, které se pokoušejí holocaust či některý jeho aspekt přímo popřít.¹²

Jakési „řešení“ současné situace nabízí historik Ernst Ludwig Ehrlig: „*V dnešní době, kdy v podstatě navždy odchází jak generace pachatelů, tak obětí, je vzpomínka na šoa velmi zásadní, pro Židy i pro nežidy. Přitom je nutné vyhnout se ritualizaci holocaustu, ale i snaze udělat za minulostí tlustou čáru. Musíme se vystříhat instrumentalizace holocaustu, tak jak se to dělo v totalitních režimech, i rutinního vzpomínání, které už nemůže vzbudit žádné emoce. Ale nesmíme jen ustrnout ve vzpomínkách! Vzpomínka by měla směřovat k budoucnosti, k tvůrčí práci.*“¹³

Od konce druhé světové války uplynulo více než šedesát let, ale o holocaustu Židů se u nás začíná hovořit až v posledních dvou desetiletích. Je tedy nasnadě položit si otázku, proč se v Československu až do devadesátých let o zkušenostech přeživších Židů s holocaustem v oficiálních kruzích spíše „mlčelo“? Svou roli jistě sehrála situace v období studené války a tehdejší politická reprezentace, která nevytvářela příznivou atmosféru ani podmínky pro seriózní a objektivní zkoumání této problematiky. Pokud už se literatura s tabuizovanou tematikou objevila, byla ideologicky „přizpůsobena“ vládnoucímu režimu a zabývala se téměř výhradně holocaustem z pohledu mužů-nežidů. Toto hledisko se postupně stalo jakousi všeobecnou normou, jež určovala, jak má na holocaust nahlížet celá společnost. Podle – možná až příliš vyhraněného – názoru Pavly Frýdlové psali muži dějiny po celá staletí a sami rozhodovali o tom, co je, či není důležité zaznamenat a předat dalším generacím. Pohledy mužů a žen se rozcházejí, protože ženy „jinak, odlišně od mužů vnímaly státní převraty a revoluce před desítkami let i v nedávné minulosti“.¹⁴

¹¹ Viz např. FINKELSTEIN, Norman G. *Průmysl holocaustu: Úvahy o zneužívání židovského utrpení*. Praha : Dokořán, 2006. ISBN 80-7363-068-0.

¹² „Popíráním holocaustu“ se rozumí zpochybňování holocaustu jako takového či některých jeho částí; je iracionálním jevem, který má kořeny v antisemitismu. Zpochybňování existence holocaustu je součástí širšího směru, tzv. historického revizionismu, mezi jehož hlavní kritiky patří židovská historička Deborah E. Lipstadtová (např. v knize *Popírání holocaustu. Sílicí útok na pravdu a paměť*. Praha : Paseka, 2006. ISBN 80-7185-652-5). Za nejznámější popírače holocaustu neboli revizionisty jsou považováni profesor Austin J. App, který zformuloval, či lépe řečeno vykonstruoval, osm základních axiomů popírání holocaustu, publicista a spisovatel David Irving, konstruktér Fred A. Leuchter a chemik Germar Rudolf.

¹³ MARXOVÁ, Alice. Jak zacházíme s minulostí: kolokvium v pražském Goethe-Institutu. In *Roš Chodeš*, 10. června 2006 [cit. 2009-02-18]. URL: <http://www.holocaust.cz/cz2/resources/ros_chodes/2003/06/minulost>.

¹⁴ FRÝDLOVÁ, Pavla (ed.). *Všechny naše včerejšky*. Praha : Nadace Gender Studies, 1998, s. 7. ISBN 80-902367-5-8.

Ženě a jejím „malým dějinám“ nebyla po čtyřicet let věnována téměř žádná pozornost.¹⁵ S objevením nové perspektivy, interpretace dějinných událostí z pohledu žen, došlo také k proměně přístupu ke zkoumání ženského vnímání holocaustu a jejich individuálním prožitkům. Prvními počiny v této oblasti, a na dlouhou dobu také jedinými, byla jednak konference na téma ženy přeživší holocaust,¹⁶ Conference on Women Surviving the Holocaust, která se konala z iniciativy historiček Joan Ringelheimové a Esther Katzové začátkem osmdesátých let v New Yorku, a jednak vydání publikace badatelky Marlene Heinemannové.¹⁷

Teprve s nástupem devadesátých let, kdy v západní Evropě a Severní Americe probíhala tzv. druhá vlna feminismu, v jejímž rámci vzniká i multirasový feminismus, se toto poněkud opomíjené téma popularizuje.¹⁸ Předmětem historického bádání se stává také gender history (vztahy mezi pohlavími) a rozvíjí se metoda vyprávěné historie zabývající se „malými dějinami“, tedy každodenními individuálními prožitky lidí. Podle mnohých historiků právě subjektivní příběhy a konkrétní lidské osudy mohou napomoci zživotnit dějiny. V posledních letech vzniklo i u nás několik projektů, které mapují válečné prožitky přeživších a jsou založeny na rozhovorech s pamětníky.¹⁹

Jakýmsi apelem, určeným nejen historikům, ale všem, kteří nejsou lhostejní ke své minulosti a budoucnosti, jsou slova historika Hermanna Langbeina, Spravedlivého mezi národy:²⁰ „*Chraňte se před tím, abyste hleděli jen na dokumenty. Využijte očitých svědků,*

¹⁵ Publikace s tematikou „ženského holocaustu“ se sice ojediněle objevovaly (viz např. *Ani ženy...* [úv. Zdeněk Koňák]. Praha : Naše vojsko, svaz protifašistických bojovníků, 1963), ale byly poplatné komunistické ideologii. Ženy byly nacisty pronásledovány kvůli svému politickému přesvědčení a často ztvárňovaly roli statečných bojovnic proti fašistickým zločincům.

¹⁶ Dvoudenní konference se konala v květnu roku 1983 na půdě newyorské Stern College a jejím výstupem byl sborník *Proceedings of the Conference on Women Surviving -- the Holocaust* vydaný téhož roku v New Yorku. Čerpáno z: BAER, Elizabeth Roberts – GOLDENBERG, Myrna. *Experience and expression: Women, the Nazi, and the Holocaust*, s. xvii. Detroit : Wayne State University Press, 2003. ISBN 0814330630; 9780814330630.

¹⁷ Viz HEINEMANN, Marlene E. *Gender and Destiny: Women Writers and the Holocaust*. New York Westport, Connecticut London : Greenwood Press, 1986. ISBN 0-313-24665-3.

¹⁸ RENZETTI, Claire M. *Ženy, muži a společnost*. Praha : Karolinum, 2005, s. 48. ISBN 80-246-0525-2.

¹⁹ Patrně nejznámějším projektem, jehož hlavním cílem je vytvořit obsáhlý informační server k tématu holocaustu, rasismu a antisemitismu, je projekt Holocaust. Nalezneme zde téměř tři desítky svědectví pamětníků druhé světové války. Od roku 1990 systematicky zaznamenává osudy přeživších také Židovské muzeum v Praze; shromážděná svědectví jsou zařazována do sbírky s názvem *Vzpomínky pamětníků holocaustu*. Mezi další významné projekty patří *Paměť národa*, rozsáhlá veřejná sbírka vzpomínkových vyprávění pamětníků sloužící ke zkoumání moderních dějin. Dále lze uvést např. mezinárodní cyklus Paměť žen, jehož jedinečnost spočívá zejména v bohatém biografickém materiálu zachycujícím životní zkušenosti a názory žen tří generací. Tento projekt, jenž iniciují Gender Studies, se částečně věnuje i životu žen za války, avšak zaměřuje se pouze na to, jakým způsobem zkušenosti žen s holocaustem ovlivnily generaci jejich dětí.

²⁰ Titul Spravedlivý mezi národy uděluje od roku 1953 stát Izrael lidem nežidovského původu, kteří v období nacistické genocidy riskovali svůj život pro záchranu Židů.

pokud jsou ještě naživu, studujte cokoli písemného, co po sobě svědkové doby zanechali.“²¹ Obdobnou pobídkou přeživším k sepsání jejich svědectví jsou slova Margit Hermannové a Miriam Rosenzweigové: „*Nastala, myslím, chvíle, kdy každý, kdo chce budoucím něco říci, má promluvit, neboť čas je neúprosný a dny pamětníků jsou spočítány.*“²² „*Řadu let jsme mlčely. Ale teď přišel čas, abychom o našich zážitcích z války promluvily dřív, než bude pozdě.*“²³

VÝBĚR A VYMEZENÍ TÉMATU

Mezi šesti miliony obětí šoa byli ženy, muži i děti. Proč tedy zaměřit pohled literárně-historického bádání právě na ženy? Přístup spočívající v soustředění se na ženy přeživší holocaust má své opodstatnění v historických reáliích, neboť existovaly jednak výlučně ženské koncentrační tábory²⁴ a rovněž ve společných táborech od sebe byli ženy a muži přísně oddělováni.

Stupeň ženské emancipace v poválečném období ještě nedosáhl takové úrovně, aby se mohl výrazněji projevit také na poli historického bádání, v rámci něhož by se vědci blíže zabývali otázkou specifického zacházení se ženami v koncentračních táborech. Badatelé v oblasti historické, psychologické, sociologické či historicko-literární se po desetiletí zaměřovali na „objektivní“ stránku holocaustu, která je spojena spíše s mužským viděním světa. Takový pohled byl zaměřen především na vnější charakteristiku událostí, fungování a provoz celé mašinerie koncentračních táborů včetně popisů fyzického a psychického teroru. S tím rovněž úzce souvisí hledání hlavních strůjců a vykonavatelů holocaustu – mužů. Na druhé straně opět vystupují muži, ale tentokrát jako spojenečtí vojáci, odbojáři či partyzáni.

Možná právě toto „objektivní“ hledisko hrálo svou roli i při vydávání ego-dokumentů mužů – bývalých vězňů, kteří při psaní kladli větší důraz na popisnost. Zachycování niterných pocitů a vlastních zkušeností je naopak spíše ženským způsobem vyjadřování se o světě.

²¹ VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 7. ISBN 80-239-5807.

²² HERMANNOVÁ, Margit. Na cizí planetě – tábor B II b. In HERRMANNOVÁ, Margit – SCHÜTZOVÁ, Helena. *Kdo chce budoucím něco říci, má promluvit*. Praha : REAG, 1994, s. 11. ISBN 80-85608-12-X.

²³ BRENNER-WONSCHICK, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28: přátelství, naděje a přežití v Terezíně*. Brno : Barrister & Principal, 2007, s. 272. ISBN 80-87029-03-8.

²⁴ Patrně nejznámějším ženským koncentračním táborem je Ravensbrück a ženský tábor v Osvětimi. K této problematice viz blíže: HÁJKOVÁ, Dagmar [et al.]. *Ravensbrück*. 2. dopl. vyd. Praha : Naše Vojsko, 1963; AMESBERGER, Helga. *Sexualizované násilí: Ženské zkušenosti z nacistických a koncentračních táborů*. Praha : BB Art, 2005. ISBN 80-7341-585-2 či KULKA, Erich – KRAUS, Ota. *Továrna na smrt: dokument o Osvětimi-Birkenau*. Praha : Naše vojsko, 1964.

Ženy, muži a děti sice prošli stejným „peklem“, ale jejich vnímání a prožívání stejných událostí bylo odlišné. Prožitky žen, které přežily nacistické pronásledování a věznění, jsou v mnohém specifické a neméně specifický je i způsob vyprávění a popisování těchto zkušeností.²⁵

Tématem holocaustu se zabývá mnoho odborníků, ale jen malá část prací se věnuje zkoumání ženského vnímání této události či obecně významem ego-dokumentů jako cenných svědectví o životních osudech židovských pamětníků z tohoto období.²⁶ U nás prozatím neexistuje žádná odborná práce zaměřená na specifika „ženského holocaustu“ či ucelená studie mapující ženské ego-dokumenty. Některé zahraniční publikace²⁷ jsou hodnotným materiálem pro obecnější zorientování se v této problematice, avšak nenacházíme v nich odpovědi na otázku, co bylo specifické pro české ženy, které se po válce vyrovnávaly se svou zkušeností holocaustu, a nakolik měla tato tragická událost vliv na formování jejich pozdějšího „normálního“ života. Právě na hledání odpovědi na tuto a další otázky se zaměřím ve své práci.

Předložená bakalářská práce není prací primárně historickou, ani se nezabývá detailní analýzou politicko-ideologických, vojenských či hospodářských příčin událostí souvisejících s druhou světovou válkou, respektive s holocaustem. Cílem práce je především zachycení a analýza literárně zpracovaných subjektivních prožitků a zkušeností v podobě memoárů, které vycházejí z objektivně popsatelných událostí holocaustu. Není totiž pouze jeden „objektivní“ holocaust, tak jak o něm vypovídají archivy nebo práce historiků, ale také šest

²⁵ Srov. např. BONDYOVÁ, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003. ISBN 80-7203-547-9; POŠOVÁ, Kateřina. *Jsem, protože musím...: Napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha : Prostor, 2003. ISBN 80-7260-081-8; SKÁLOVÁ, Dita. Cesta. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová*. Praha : G plus G, 2000. ISBN 80-86103-35-8 s REDLICH, Karel. *Za osnatým drátem: (autentická odysea nacistickými lágry)*. Olomouc : Votobia, 2001. ISBN 80-7198-460-4 a VRBA, Rudolf. *Utekl jsem z Osvětimi*. Praha : Sefer, 1998. ISBN 80-85924-17-X. Velmi zajímavé srovnání nabízí také memoárová svědectví manželů, již oba prošli koncentračními tábory: ERBENOVÁ, Eva. *Vyprávěj mámo, jak to bylo*. Praha : Sefer, 1994. ISBN 80-900895-8-5 a ERBEN, Petr. *Po vlastních stopách: (Vzpomínky)*. Praha : P. Kalina, 2003. ISBN 80-903130-1-9 či vzpomínky Evy a Karla Rodenových ve společném díle RODEN, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007. ISBN 978-80-200-1511-2.

²⁶ Zájem o výzkum „ženského holocaustu“ souvisí s rozvojem genderových studií. Tento multidisciplinární vědní obor se zabývá zejména výzkumem a analýzou sociálních a kulturně podmíněných rozdílů mezi muži a ženami. Genderová studia se etablovala ve druhé polovině 20. století a k nám se dostala o několik desetiletí později, poté, co jejich „módnost“ v západních zemích poněkud opadla. Ke komplexnějšímu pohledu na problematiku genderu viz RENZETTI, Claire M. *Ženy, muži a společnost*. Praha : Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0525-2.

²⁷ Viz např. HEINEMANN, Marlene E. *Gender and Destiny: Women Writers and the Holocaust*. New York Westport, Connecticut London : Greenwood Press, 1986. ISBN 0-313-24665-3; RITTNER, Carol – ROTH, John K. *Different Voices: Women and the Holocaust*. New York : Paragon House, 1993. ISBN 155778504X; 978-1557785046; OFER, Dalia, – WEITZMAN, Lenore J. (eds.). *Women in the Holocaust*. New Haven and London : Yale University Press, 1998. ISBN 9780300080803; KREMER, Lillian S. *Women's Holocaust Writing: Memory and Imagination*. Lincoln : University of Nebraska Press, 1999. ISBN 0-8032-2743-4 a další.

milionů subjektivních holocaustů, z nichž jen nepatrný zlomek je zaznamenán v memoárové či deníkové podobě: „*Ve skutečnosti neexistuje cosi jako holocaust šesti miliónů lidí, ale spíš šest miliónů holocaustů. Jednotlivých holocaustů. Navzájem se od sebe liší a každý z nich se vyznačuje vlastním utrpením, strachem a jizvami.*“²⁸

Aby však bylo možné hodnotit a kategorizovat zkušenosti přeživších žen, je nutné nejprve nastínit širší historický kontext, který s touto problematikou souvisí. Jedná se zejména o analýzu situace před vypuknutím druhé světové války (napjatá atmosféra v Německu po skončení první světové války, nárůst antisemitismu, nástup nacismu k moci, postoj k Židům v předválečném Československu) a jejího dramatického průběhu (otázka „konečného řešení židovské otázky“ a její důležité mezníky, organizace koncentračních táborů, postoj k Židům v meziválečném Československu).

Vzhledem k tomu, že v práci vycházím z ego-dokumentů, a to nejčastěji memoárů, nastíním nejprve jejich obecnou charakteristiku, především potom význam tohoto druhu literatury jako pramene, který zachycuje zkušenosti žen v období holocaustu.

Stěžejní částí práce následně bude samotná analýza ženských ego-dokumentů vztahujících se k danému tématu a období, přičemž subjektivní prožitky pamětnic budou porovnávány s objektivními historickými souvislostmi v Československu. Analyzované ženské memoáry charakterizují z hlediska způsobu jejich psaní a poukážu na společné rysy, které je spojují nebo naopak jimiž se od sebe odlišují. Poté se budu zabývat pohnutkami, jež ženy ke zveřejnění jejich životních osudů vedly, a zmíním také některá úskalí, se kterými se lze při interpretaci ego-dokumentů setkat. Na závěr kategorizuji válečné a poválečné zkušenosti pisatelek a pokusím se odpovědět na otázku, jaký vliv měl holocaust na formování jejich pozdějšího života.

Prožité utrpení, ponížení, bolest ze ztráty svých blízkých a pocit křivdy si v sobě oběti nacistické perzekuce nesou po celý život, ale přesto v příbězích žen přeživších holocaustu nepřevažují pocity zoufalství, beznaděje, rezignace nebo myšlenky na pomstu. V jejich autentických svědectvích nalézáme i naději, víru, optimismus a vzdor.²⁹ V neposlední řadě z nich lze pozorným čtením objevit mnohá poselství, podle nichž se nikdy nesmíme předem vzdávat, protože vždy existuje naděje. Za jakýchkoliv podmínek je možné uchovat si vlastní

²⁸ KRAUS, Ota B. *Můj bratr dým*. Praha : Panorama, 1993, s. 12. ISBN 80-7038-199-X.

²⁹ Snad jakýmsi symbolickým příkladem může být životní postoj mladé židovky Anne Frankové. I přesto, že její situace se mnohdy jevila beznadějně, neztrácela víru a optimismus, ale hlavně schopnost snít a věřit v lepší budoucnost: „*Přesto ještě pořád věřím, navzdory všemu, na vnitřní dobro v člověku.*“ Citováno z: FRANK, Anne. *Deník Anny Frankové*. Praha : Lidové noviny, 1992, s. 203. ISBN 80-7106-048-8.

důstojnost a uchránit hodnoty, v něž věříme. Ať už se k nám osud zachová jakkoli krutě, lze – i když – „s těžkými jizvami na duši“³⁰ – žít dál.

Možná si při čtení vzpomínek žen, kterým se podařilo přežít šoa, uvědomíme, že vždy „může být ještě hůře“. S podobným životním optimismem na svoji minulost i přítomnost nahlížela pamětnice Kateřina Pošová: „A když na zdvořilostní otázku, jak se mám, odpovídám, že by to mohlo být mnohem horší, pak to myslím opravdu vážně.“³¹

³⁰ HORŇANOVÁ-JODASOVÁ, Marie Magdalena. *Blechy v kožichu: osvobození a druhá totalita*. Praha : Epoque, 2006, s. 13. ISBN 80-87027.

³¹ POŠOVÁ, Kateřina. *Jsem, protože musím...: Napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha : Prostor, 2003, s. 200. ISBN 80-7260-081-8.

1. ŠIRŠÍ HISTORICKÝ KONTEXT PŘED DRUHOU SVĚTOVOU VÁLKOU

1.1 VZNIK A VÝVOJ ANTISEMITISMU

Protižidovská nenávist se neobjevila znenadání teprve před druhou světovou válkou; její kořeny sahají hluboko do starověku. Díky mnoha svědectvím nelze dvoutisíciletou „tradicí“ antisemitismu popřít. „Už dva tisíce let jsou Židé pronásledováni a nikdo, dokonce ani jejich pronásledovatelé, neví proč.“³² Podle historika a esejisty Geralda Messadiého to neví ani křesťané, již po mnoha stoletích pronásledování zprostili Židy obvinění z ukřižování Ježíše Krista, dokonce ani nacisté, kteří proto své rasistické projevy nenávisti vůči Židům „zdůvodňovali“ pseudovědeckým pojmem „rasové čistoty“.³³

Nejstarší formy antisemitismu³⁴ v podstatě splývaly s antijudaismem a příčinou jejich vzniku byla především ideová nenávist vůči Židům jako těm, kteří vyvolávají konflikty a sami se ze společnosti vyřazují, protože se odmítají zřít své víry a splynout s okolím. Židé se vždy odlišovali svým zvláštním postavením, jež zaujímali v evropských zemích. Žili v nich v diaspoře, tedy rozptýleni v jednotlivých komunitách, a ačkoliv byli jedním národem, nikdy nevytvořili svůj vlastní stát – slovy Hannah Arendtové byli „národem bez vlády, bez vlasti a bez jazyka“.³⁵

Dalším zdrojem antisemitismu byly také ekonomické pohnutky, protože peněžní obchod (půjčování peněz na úrok) nemohli z náboženských důvodů vykonávat katolíci, kdežto Židům takový obchod – na rozdíl od řady tradičních řemesel – zapovězen nebyl.³⁶ O důvodech, proč byli Židé tak úspěšnými obchodníky, vyslovuje svůj názor pamětnice Eva Reichová: „Proč byli židé úspěšní v podnikání? No, to bylo těžké, židé dříve nesměli mít

³² MESSADIÉ, Gerald. *Obecné dějiny antisemitismu: od starověku po 20. století*. Praha : Práh, 2000, s. 7. ISBN 80-7252-038-5.

³³ Tamtéž.

³⁴ Proměny antisemitismu, protižidovské nenávisti, podrobně sleduje Hannah Arendtová ve svém stěžejním díle *Původ totalitarismu*. ARENDT, Hannah. *Původ totalitarismu I–III*. Praha : Oikoymenth, 1996. ISBN 80-86005-13-5.

³⁵ ARENDT, Hannah. *Původ totalitarismu I–III*. Praha : Oikoymenth, 1996, s. 57. ISBN 80-86005-13-5.

³⁶ PĚKNÝ, Tomáš. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. 2. přeprac. a rozš. vyd. Praha : Sefer, 2001, s. 286–296. ISBN 80-85924-33-1.

zemědělskou půdu a když už byli zaběhnutí v obchodě, tak se na to zemědělství nepředělali. Začínali z malých poměrů, měli dobrého obchodního ducha. Věděli si rady.“³⁷

Jednotlivé antisemitské pohnutky se měnily či prolínaly v závislosti na politické a hospodářské situaci v zemi.³⁸ Z náboženského, sociálního a ekonomického postavení Židů se zrodily četné negativní stereotypy,³⁹ které poškozovaly židovskou existenci a měly za následek různá omezení a zákazy, jejichž vyústěním bylo zřizování ghatt a vyhánění ze země.

Z židovského pohledu došlo k jednomu z přelomových okamžiků v dějinách Německa ve druhé polovině 19. století. Židé už zde nebyli nuceni žít v ghettech,⁴⁰ dosáhli uznání svých náboženských práv a stali se plnoprávními německými občany. S nově nabytou svobodou přišel i jejich výrazný společenský vzestup – začali se významně prosazovat v kulturním, vědeckém, politickém a především ekonomickém životě země. Právě Židé svými značnými finančními investicemi napomohli k rozvoji německého průmyslu.⁴¹

Od emancipace „vyvoleného národa“ zbýval jen krůček k tomu, aby byli vnímáni jako rovnoprávná součást německého národa. Avšak ve chvíli, kdy se pokusili vstoupit do nežidovské společnosti, zrodil se moderní antisemitismus⁴² jako reakce na emancipované židovstvo.⁴³ Svého vrcholu dosáhl antisemitismus tehdy, jak se domnívá H. Arendtová, když Židé ztratili svůj značný vliv, klíčové pozice ve veřejných funkcích – především v bankovníctví –, a zůstalo jim „jen“ bohatství.⁴⁴

Po sjednocení Německa v roce 1871 se však začala uskutečňovat idea německého národa, která vyznává jedinou kulturu,⁴⁵ a Židé byli odmítáni jako nositelé „rasové nemoci,

³⁷ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 25. ISBN 80-239-5807.

³⁸ PAVLÁT, Leo. Antisemitismus – nejsetrvalejší zášť v dějinách lidstva. In PAVLÁT, Leo (ed.). *Židé – dějiny a kultura*. Praha : Židovské muzeum, 2005, s. 83–87. ISBN 8-86889-11-4.

³⁹ Blíže k tomuto tématu viz: VYDRA, Zbyněk. *Protižidovské stereotypy a křesťanská společnost na přelomu 19. a 20. století*. Pardubice : Univerzita Pardubice, 2007. ISBN 978-80-7194-948-0.

⁴⁰ Blíže ke vzniku ghatt viz níže kapitola Vznik a vývoj koncentračních táborů.

⁴¹ Skutečná moc Židů byla podle Martina Bernda přeceňována. Židé neovládali bankovníctví, neměli žádné výrazné zastoupení v klíčových průmyslových oblastech ani nedisponovali dominantním vlivem na německé hospodářství. Sociální postavení německých Židů ve Výmarské republice bylo pouze výsledkem jejich emancipace a v neposlední řadě diskriminace. Čerpáno z: BERND, Martin – SCHULIN, Ernst. *Židovská menšina v dějinách*. Olomouc : Votobia, 1997, s. 256. ISBN 80-7198-311-X.

⁴² Počátky moderního evropského antisemitismu spadají do druhé poloviny 19. století. Antisemitismus této doby představoval jakousi směsici politických pohnutek a společenských prvků a jeho podstatu tvořily pseudovědecké teorie založené na rasových předpokladech.

⁴³ ARENDT, Hannah. *Původ totalitarismu I–III*. Praha : Oikoymenh, 1996, s. 14–17. ISBN 80-86005-13-5.

⁴⁴ Tamtéž, s. 53.

⁴⁵ V takto koncipované národní a kulturní identitě Němců zůstávají Židé jakožto „cizí“ prvek mimo definici německosti. Zavedení pojmu „rasa“ a nově objevená rasová jednota se stává nástrojem národní emancipace.

„která by mohla nakazit vitalitu německé rasy“.⁴⁶ Tato rasistická idea později našla své „uplatnění“ v ideologii nacistického Německa.

1.2 NAPĚTÍ V NĚMECKU PŘED VYPUKNUTÍM DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

Když v listopadu 1918 skončila první světová válka kapitulací Německa, nedokázalo mnoho lidí pochopit, proč bylo tak podezřele rychle vyjednáno příměří. V německé armádě i mezi obyvatelstvem se začal šířit vztek a pocit zrady.⁴⁷ Často se v této souvislosti hovoří o tom, že se hledal nepřítel, který by mohl být z uzavření příměří mezi válčícími mocnostmi obviněn.⁴⁸

Nacistický režim již od nástupu NSDAP k moci ostře vystupoval proti Židům, a tak není divu, že vůdce národně-socialistické strany Adolf Hitler z prohry Německa v první světové válce a následných poválečných potíží obvinil tzv. židovskou světovládu. Židé podle jeho slov měli z války největší prospěch, protože právě díky válce získali značný kapitál a vliv.⁴⁹ V očích pravicových politiků byli viníky všeho, co jim na poválečném Německu vadilo.

Snadným terčem antisemitů se pak stali zejména východní Židé, kteří po první světové válce přišli z Ruska a Polska, aby uprchli před antisemitismem ve své vlasti. Tito „Židé z východu“ však byli méně asimilovaní než němečtí Židé, a proto je nacisté považovali za cizorodý živel, vyvolávající negativní emoce a konflikty, a označovali je za „posly židovského bolševismu“.⁵⁰ Antisemitismus začal nabývat na radikálnosti a slovy H. Arendtové mohl být nyní „(...) šarlatány a pomatenci svobodně rozvíjen v podobě fantasmagorických změtí polopravd a bláznivých pověr, jaké se v Evropě objevily po roce 1914, v ideologii všech těch, kteří byli frustrováni a rozzlobeni“.

Čerpáno z: GRYGAR, Jakub. Porozumět nepochopitelnému. K ideovým zdrojům holocaustu. In POJAR, Miloš (ed.). *Stín šoa nad Evropou*. Praha : Židovské muzeum, 2001, s. 10–11. ISBN 80-85608-48-0.

⁴⁶ MESSADIÉ, Gerald. *Obecné dějiny antisemitismu: od starověku po 20. století*. Praha : Práh, 2000, s. 272. ISBN 80-7252-038-5.

⁴⁷ REES, Laurence. *Nacisté: Dějiny varují*. Praha : Mladá fronta, 2008, s. 19–20. ISBN 978-80-204-1676-6.

⁴⁸ Teorie, podle níž byli Židé jakýmsi „obětí beránkem“, je však nesprávná; H. Arendtová ji považuje za pouhý pokus, jak „uniknout závažnosti antisemitismu a významu skutečnosti, že Židé byli vehnání do bouřlivého středu událostí“. Čerpáno z: ARENDT, Hannah. *Původ totalitarismu I–III*. Praha : Oikoymenh, 1996, s. 156–157. ISBN 80-86005-13-5.

⁴⁹ KÁRNÝ, Miroslav. Persekuce a vyhlazení Židů za druhé světové války. In PAVLÁT, Leo (ed.). *Židé – dějiny a kultura*. Praha : Židovské muzeum, 2005, s. 57. ISBN 80-86889-11-4.

⁵⁰ BERND, Martin – SCHULIN, Ernst. *Židovská menšina v dějinách*. Olomouc : Votobia, 1997, s. 253. ISBN 80-7198-311-X.

Po první světové válce nebylo Německo připravené na demokratickou vládu, a tak byla nově vzniklá Výmarská republika zmítána neustálými násilnými střety, politickou nestabilitou a všeobecným chaosem, což roku 1923 vyústilo v hospodářský kolaps. Krize však byla velmi rychle překonána a druhou polovinu dvacátých let je možné označit za období hospodářské a kulturní stabilizace země.⁵¹ V této době začínal radikální antisemitismus ztrácet přízeň širokých mas, zatímco kulturní antisemitismus se stále těšil značné popularitě a této situaci přizpůsobil svoje nenávistné předvolební projevy ve třicátých letech i pozdější vůdce nacistického Německa Adolf Hitler.

1.2.1 NÁSTUP NACISTŮ K MOCI

Jak vlastně mohlo dojít k tomu, že Německo, vyspělý kulturní národ, umožnilo nacistické straně, aby se dostala k moci ústavní cestou? Dnes, když víme, jakou zkázu a utrpení přinesli nacisté celému světu, se to zdá být takřka nepochopitelné. Podle historika a dokumentaristy Laurence Reese nejčastějším, avšak dost zjednodušeným vysvětlením jejich úspěchu bývá charakter jejich „führera“⁵² Adolfa Hitlera.⁵³ Hitler byl charizmatickým řečníkem, který svými vznětlivými a sarkastickými projevy namířenými proti marxistům, Židům či „listopadovým zločincům“ dokázal své posluchače doslova strhnout.

Historik Martin Broszat vyslovuje domněnku, že jeho největší demagogický talent spočíval „*v dovednosti, s jakou ustavičně omílané výzvy k boji proti nepřátelům národa a proti parazitům dokázal vpašovat do slavnostního, s hlubokou vážností předneseného apelu na národní hrdost a víru ve vlastní sílu, přičemž o opětovném národním vzkříšení dokázal hovořit tónem náboženské vroucnosti, čímž vždy téměř s jistotou získával uchvácené a dojaté posluchačstvo.*“⁵⁴ Hitlerovi a ostatním nacistům k vzestupu jejich popularity a moci výrazně napomohly zejména nestabilita a problémy tehdejší doby a kolaborace většinové společnosti.

Revoluční národní socialismus, stejně tak jako mnoho dalších extrémních politických směrů, se objevil po první světové válce, v době, kdy celým světem otřásala modernizační

⁵¹ BERND, Martin – SCHULIN, Ernst. *Židovská menšina v dějinách*. Olomouc : Votobia, 1997, s. 256–257. ISBN 80-7198-311-X.

⁵² Hitlerovi příznivci dospěli k názoru, že Hitler nebyl obyčejným smrtelníkem, ale jakýmsi „nadčlověkem“. Sám ministr spravedlnosti Hans Frank v roce 1936 prohlásil: „*Hitler je osamělý. Právě tak jako Bůh. Hitler je jako Bůh.*“ Citováno z: REES, Laurence. *Nacisté: Dějiny varují*. Praha : Mladá fronta, 2008, s. 17. ISBN 80-7106-276-6.

⁵³ REES, Laurence. *Nacisté: Dějiny varují*. Praha : Mladá fronta, 2008, s. 17. ISBN 978-80-204-1676-6.

⁵⁴ BROSZAT, Martin. *Uchopení moci: vzestup NSDAP a zničení Výmarské republiky*. Praha : Lidové noviny, 2002, s. 18–19. ISBN 80-7106-276-6.

a civilizační krize.⁵⁵ Demokratické zásady a humanistické tradice byly bořeny nastupujícími autoritativními hnutími, především fašismem a komunismem. Jejich charakteristickým projevem bylo napodobování prvků revolučního socialismu a anarchismu, zásadní roli hrál také tzv. vůdcovský princip a neméně důležitou funkci zastávala propaganda. Německo v letech 1917–1937 představovalo úrodnou půdu pro vznik nedemokratických stran a antisemitských spolků. Pro mnohé se v dobách hospodářské krize stala Výmarská republika synonymem potupy německého národa po skončení první světové války. Nacisté využili této averze většinové společnosti vůči stávajícímu státnímu zřízení k prosazení své ideologie.⁵⁶

Hitler se domníval, že jediný způsob, který by mu umožnil vstoupit do vysoké politiky, by bylo stát se předsedou nové politické strany. To se mu zanedlouho poté začalo dařit, když se stal členem vedení Německé dělnické strany (DAP). Za vznik nacistické strany se považuje rok 1920, kdy Hitler navrhnul změnit název strany na Národně socialistickou německou dělnickou stranu (NSDAP), což však bylo pouhým vnějším odrazem toho, že se do původně dělnické strany dostal národně socialistický prvek.

Následně nově přejmenovaná strana uveřejnila svůj první program.⁵⁷ Hlavním cílem strany bylo potrestat ty, kteří zodpovídali za bezpráví spáchané na Německu na konci první světové války, zničit „marxistický světový názor“ a nastolit v Německu revoluci, protože, jak se nacisté domnívali, demokracie selhala. Spíše než na politické manifesty strana spoléhala na účinné emocionálně zabarvené projevy svého vůdce, v nichž se stále dokola opakovaly stejné fráze a hesla jako „versailleská potupa“, „moc a právo“, „dělnictvo a národ“, „vnitřní nepřítel“, a především „židovská otázka“.⁵⁸ Tato propaganda si kladla za cíl přilákat nové voliče, protože pro stávající, již přesvědčené členy hnutí, hrál nejdůležitější roli rasistický antisemitismus.⁵⁹

⁵⁵ Rozborem krize moderního člověka se zabývá například T. G. Masaryk. Blíže viz: MASARYK, Tomáš Garyk. *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*. Praha : Masarykův ústav AV ČR, 2002. ISBN 80-86495-13-2.

⁵⁶ BROSZAT, Martin. *Uchopení moci: vzestup NSDAP a zničení Výmarské republiky*. Praha : Lidové noviny, 2002, s. 70–79. ISBN 80-7106-276-6.

⁵⁷ NSDAP měla podobný program jako ostatní pravicové strany a hnutí té doby. Skládal se z vágních ekonomických slibů (zejména snížení nezaměstnanosti a stabilizace měny) a neskrývaného závazku zbavit Židy plnoprávného německého občanství. Stranu držely pohromadě spíše iracionální očekávání a charisma jejího vůdce Hitlera než racionálně formulovaný politicko-ekonomický program s návrhem konkrétních opatření. Čerpáno z: REES, Laurence. *Nacisté: Dějiny varují*. Praha : Mladá fronta, 2008, s. 25. ISBN 978-80-204-1676-6.

⁵⁸ BROSZAT, Martin. *Uchopení moci: vzestup NSDAP a zničení Výmarské republiky*. Praha : Lidové noviny, 2002, s. 18. ISBN 80-7106-276-6.

⁵⁹ GRYGAR, Jakub. Porozumět nepochopitelnému. K ideovým zdrojům holocaustu. In POJAR, Miloš (ed.). *Stín šoa nad Evropou*. Praha : Židovské muzeum, 2001, s. 19. ISBN 80-85608-48-0.

Vzestup nacistické strany vždy závisel na rozsahu potíží, s nimiž se Německo právě vyrovnávalo. NSDAP dokázala mít prospěch pouze v atmosféře politické nestability, a proto do konce dvacátých let zůstávala na okraji německého politického života. V masovou politickou stranu se proměnila až začátkem třicátých let, kdy hospodářská krize dosáhla svého vrcholu. Za rychlý nárůst popularity tedy vděčila situaci, na kterou sama neměla žádný vliv. Pouze formálně ústavní cestou, ve skutečnosti především za pomoci intrik, se Hitler dostal v roce 1933 až do úřadu říšského kancléře. V témže roce začalo docházet k častějším a organizovanějším útokům proti Židům a k rozpoutání revoluce zbýval už jen krok.

Hitler ve svých projevech v Říšském sněmu v lednu 1933 prohlásil, že „*pokud mezinárodní finanční židovstvo rozpoutá válku, bude židovská rasa v Evropě vyhlazena*“.⁶⁰ Hitlerovy protižidovské výhrůžky byly za hranicemi Německa považovány jen za propagandistická hesla, pouhý trik k získání širokých mas, nikoliv za skutečný politický záměr, a proto jeho slovům Židé nepřikládali větší význam a domnívali se, že jsou v relativním bezpečí. „*Noviny i filmové týdeníky chrlily zprávy, rozhlas přenášel Hitlerovy štvavé protižidovské projevy. Němečtí lidé utíkali přes hranice, mnozí k nám do Československa, odkud se chtěli dostat dál. Informovali nás o tom, co se v Německu odehrává, ale mnozí čeští Židé žili v přesvědčení, že to všechno nepřekročí hranice Německa a nás se nedotkne,*“⁶¹ vzpomíná na léta před vypuknutím války Ruth Eliasová.

Židé podle H. Arendtové moderní antisemitismus vnímali jako starou náboženskou nenávist, a právě tato nevědomost či nepochopení vlastní minulosti byly jedním z důvodů „*osudného podcenění současného bezprecedentního nebezpečí, které jim hrozilo*“.⁶² Arendtová dále poukazuje na to, jak nacisté na první pohled nevýznamnou židovskou otázku proměnili v hlavní příčinu všech tehdejších problémů: „*V moderní historii pravděpodobně nenajdeme skutečnost více znepokojivou a matoucí než to, že mezi všemi obrovskými nevyřešenými problémy našeho století se právě zdánlivě drobnému a nedůležitému židovskému problému dostalo té pochybné cti spustit celý ten d'ábelský stroj.*“⁶³

⁶⁰ KÁRNÝ, Miroslav. Persekuce a vyhlazení Židů za druhé světové války. In PAVLÁT, Leo (ed.). *Židé – dějiny a kultura*. Praha : Židovské muzeum, 2005, s. 55. ISBN 80-86889-11-4.

⁶¹ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 41. ISBN 80-86048-08-X.

⁶² Tamtéž.

⁶³ ARENDT, Hannah. *Původ totalitarismu I–III*. Praha : Oikoyomenh, 1996, s. 51. ISBN 80-86005-13-5.

1.3 POSTOJ K ŽIDŮM V PŘEDVÁLEČNÉM ČESKOSLOVENSKU

Kdy se Hitler rozhodl při „konečném řešení židovské otázky“ uplatnit masové vyhlazování, nemůžeme s přesností určit. Avšak z autentických dokumentů vyplývá, že toto řešení nejvyšší nacističtí představitelé doporučili československé vládě v lednu 1939 při návštěvě tehdejšího ministra zahraničí Františka Chvalkovského u říšského kancléře Hitlera. Ten mu vytýkal, že „Židé v říši jsou likvidováni, zatímco v Československu stále ještě existují a otravují svou přítomností ovzduší v celém národě“.⁶⁴ Hitlerova odpověď na Chvalkovského námitku, že „není, kam je vystěhovat“,⁶⁵ byla v oficiálním protokolu shrnuta do jediné věty: „Die Juden würden bei uns vernichtet.“⁶⁶

Nejen židovské obyvatelstvo, ale celé Československo čelilo již od počátku třicátých let hrozbě ze strany hitlerovského Německa. Jakýmsi vrcholem nacistických snah roztříštit československý stát byla Mnichovská dohoda ze 30. září 1938 a vznik tzv. druhé republiky v říjnu téhož roku. V důsledku mnichovské zrady prostoupila celou společnost beznaděj. Právě krizová doba opět nastolila židovskou otázku a podnítila aktivní antisemitismus, který byl do té doby pouze okrajovým jevem a k němuž se doposud veřejné mínění stavělo odmítavě.⁶⁷ Mezi obyvatelstvem, které začínalo mít obavy z budoucnosti, se začaly šířit protižidovské nálady, posilované příchodem statisíců uprchlíků z českého pohraničí, Podkrpatské Rusi a Slovenska.⁶⁸ Situace Židů se stále zhoršovala,⁶⁹ a proto se začala podporovat, zejména z iniciativy sionistických⁷⁰ pracovníků, jejich emigrace do Palestiny.⁷¹

⁶⁴ ROTHKIRCHENOVÁ, Livie. Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1938–1945. In DAGAN, Avigdor. *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945: sborník studií*. Praha : Trizonia, 1991, s. 24–25. ISBN 80-900953-7-2; 80-85270-01-3.

⁶⁵ KÁRNÝ, Miroslav. „Konečné řešení židovské otázky“ v Čechách a na Moravě. In POJAR, Miloš (ed.). *Stín šoa nad Evropou*. Praha : Židovské muzeum, 2001, s. 47. ISBN 80-85608-48-0.

⁶⁶ Tamtéž.

⁶⁷ O tom svědčí i postřeh F. X. Šaldy z roku 1937: „Podivná věc, není u nás strany politické, sebenepatrnější, která by měla ve svém programu antisemitismus, nenávisť rasovou a zášti rasové /.../.“ Citováno podle: ROTHKIRCHENOVÁ, Livie. Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1938–1945. In DAGAN, Avigdor. *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945: sborník studií*. Praha : Trizonia, 1991, s. 23. ISBN 80-900953-7-2; 80-85270-01-3.

⁶⁸ Tamtéž, s. 10.

⁶⁹ O náladě, která mezi nimi panovala, vypovídá i statistika sebevražd a konverzí ve *Věstníku židovské obce náboženské v Praze*: „Z celkové počtu 709 Židů, kteří v roce 1938 přestoupili na křesťanskou víru, 506 tak učinilo po mnichovské dohodě.“ Citováno z: ROTHKIRCHENOVÁ, Livie. Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1938–1945. In DAGAN, Avigdor. *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945: sborník studií*. Praha : Trizonia, 1991, s. 24. ISBN 80-900953-7-2; 80-85270-01-3.

⁷⁰ Termín sionismus, jehož název je odvozen od pahorku Sijón v Jeruzalémě, kde bibličtí prorokové očekávali příchod Mesiáše, označuje ideový směr, jenž vznikl v druhé polovině 19. století. Jeho zakladatelem je Theodor Herzl, kterého k myšlence sionismu přivedla kampaň proti Alfrédu Dreyfusovi. Přívrženci sionismu vždy usilovali o návrat do Erec Jisrael, tedy vybudování autonomního židovského státu, vlastního živého jazyka, politiky a kultury. Sionismus se rozšířil především mezi evropskými Židy ohroženými antisemitismem.

„Venku bylo nevlídně, zima, přšelo a dokonce i trochu sněžilo. A jinak žádný zvláštní den. Byla jenom středa 15. března 1939,“ vzpomíná Zdenka Fantlová na počátek nacistické okupace v Rokycanech. „Ulicí pod námi se valila jak povodeň – německá armáda. (...) Zamrazilo mě po těle divnou předtuchou něčeho zlého a neznámého, co nás čeká. Na ulici jinak nebylo živé duše. Jen někde stáli lidi za okny a s hrůzou v očích přihlíželi, jak se na náš národ valí pohroma.“⁷²

Československá vláda byla pod nátlakem donucena souhlasit s německou okupací, a tak byl 16. března na území pomnichovského Česko-Slovenska vytvořen nový státní útvar, Protektorát Čechy a Morava v čele s říšským protektorem Konstantinem von Neurathem. I přesto, že židovské obyvatelstvo postihla mnohá omezení, mohlo až do začátku druhé světové války žít v relativním klidu. Avšak v neustálé nejistotě. „Na povrchu se zatím v našem životě nic nezměnilo. Jenom zdánlivě se do něj vkradlo něco, co jsme před tím nikdy neznali. Strach. Nejistota. Co bude dál? Co se s námi stane?“⁷³

V současné době je skandalizován a mnohými „intelektuály“ považován za „univerzální zlo“. Tento antisionismus je pak jakousi obdobou antijudaismu a antisemitismu.

⁷¹ První skupina utečenců do Palestiny dorazila v březnu 1939, další v říjnu téhož roku a v lednu 1940. Čerpáno z: ROTHKIRCHENOVÁ, Livie. Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1938–1945. In DAGAN, Avigdor. *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945: sborník studií*. Praha : Trizonia, 1991, s. 25. ISBN 80-900953-7-2; 80-85270-01-3.

⁷² FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha : Primus, 1996, s. 70. ISBN 80-85625-71-7.

⁷³ Tamtéž, s. 71.

2. ŠIRŠÍ HISTORICKÝ KONTEXT DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

2.1 VZNIK DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

Vypuknutí druhé světové války, největšího vojenského konfliktu v dějinách lidstva, znamenalo rozhodující událost, která později vedla k plnému využití nacistického vražedného potenciálu. Při vpádu německých jednotek do Polska 1. září 1939 však nacistické myšlení bylo od genocidy ještě vzdáleno.

Nacisté měli až do léta 1941 zájem na vystěhování Židů ze země, protože se tak mohli zmocnit značné části jejich majetku,⁷⁴ což významnou měrou přispívalo k financování válečných výdajů.⁷⁵ Tento záměr potvrzuje i Jaroslava Milotová z Institutu Tereziánské iniciativy. Podle ní nacistům výrazně pomohlo omezování vlastnických práv a posléze i samotné vyvlastňování při naplňování nejrůznějších cílů nacistické politiky. „*Zjevná i skrytá expropriace [vyvlastnění, pozn. aut.] židovského obyvatelstva logicky předcházela jeho závěrečné fázi – hromadné likvidaci Židů zbavených už sebemenšího majetku ve vyhlazovacích táborech.*“⁷⁶

Jak v konkrétním případě takzvaná arizace⁷⁷ židovského majetku probíhala? „(...) *odehrálo se to docela prostě,*“ popisuje okolnosti zabavování rodinného majetku Kateřina Pošová. „*Jednoho rána přišli dva nebo tři uniformovaní muži a začali sepisovat naše cennosti. Trvalo to celé dopoledne, než zhotovili podrobný seznam maminciných šperků, obrazů, starožitností, stříbrných přístrojů, porcelánu, prostě všeho. (...) Co se s tím vším stalo?*

⁷⁴ Tato tematika se objevuje např. u Arnošta Lustiga v knize *Modlitba pro Kateřinu Horovitzovou*.

⁷⁵ HLUŠIČKOVÁ, Růžena. *Tábory utrpení a smrti*. Praha : Svoboda, 1969, s. 135.

⁷⁶ MILOTOVÁ, Jarmila. Arizace: Příspěvek dr. J. Milotové na konferenci Fenomén holocaust. *Roš Chodeš*, listopad 1999 [cit. 2009-02-26]. URL: <http://www.holocaust.cz/cz2/resources/ros_chodes/1999/11/arizace>.

⁷⁷ 21. června 1939 vydal říšský protektor Konstantin von Neurath nařízení o arizaci židovského majetku, v němž byly na území Protektorátu Čechy a Morava poprvé uplatněny norimberské zákony. Nařízení zakazovalo Židům a židovským podnikům svobodně nakládat se svým majetkem a prostřednictvím arizace docházelo k zabavování majetku Židů a germanizaci židovských podniků. Čerpáno z: *Nařízení Říšského protektora v Čechách a na Moravě o židovském majetku ze dne 21. června 1939*. Institut Tereziánské iniciativy [cit. 2009-04-29]. URL: <<http://www.holocaust.cz/cz2/resources/documents/laws/rp19390621>>. Blíže k tomuto tématu viz např. JANČÍK, Drahomír [et al.]. *Židovské zlato, ostatní drahé kovy, drahé kameny a předměty z nich v českých zemích 1939–1945: protiprávní zásahy do majetkových práv, jejich rozsah a následné osudy tohoto majetku: zpráva expertního týmu zřízeného Smíšenou pracovní komisí na základě usnesení vlády České republiky č. 773 ze dne 25. 11. 1998*. Praha : Sefer, 2001. ISBN 80-85924-26-9.

Nevím.⁷⁸ Později se proces arizace proměnil v „běžnou“ ekonomickou činnost a v procesu konfiskace „nepřátelského majetku“ paradoxně zastávaly nejdůležitější funkci Židovské náboženské obce.⁷⁹ Ruth Eliasová v této souvislosti hovoří o vynalézavosti Židů, kteří se snažili alespoň částečně toto nařízení „sabotovat“: „*Rozvinuli jsme horečnatou činnost, nechtěli jsme své věci odevzdat gestapu, ale raději svým českým přátelům.*“⁸⁰ Gestapo však nemělo k dispozici žádný soupis židovského majetku a zároveň nechtělo věřit tomu, že Židé mají tak málo cenností, a tak řešilo tento problém „po svém“: „*Mluvil [tatínek pamětnice, pozn. aut.] málo, řekl, že ho bili a chtěli vědět, kam ukryl zatajený majetek.*“⁸¹

Avšak primárním cílem Hitlerovy válečné politiky a s ní spojené propagandy bylo zabezpečit rasovou pospolitost, k čemuž bylo zapotřebí rozšíření „životního prostoru“ pro německý národ. Plán zněl jasně: podřídit si sousední země a získat území východní Evropy, což vyžadovalo rozpoutání světové války a vyhlazení národů, které v těchto oblastech žily. Hitler však o správnosti svého konání nepochyboval; zajištění nového životního prostoru a půdy pro něj znamenalo jedinou akci, která před Bohem i německým potomstvem ospravedlňuje obětování vlastní krve.⁸²

„1. září 1939. Německo chtělo obsadit Polsko. Poláci se bránili, a to byl začátek druhé světové války. Obdivovali jsme Poláky za to, že se Němcům postavili, zatímco Češi odevzdali svou zemi bez boje,“⁸³ vzpomíná na události spojené s vypuknutím druhé světové války Ruth Eliasová. Dva dny poté, co Hitler vydal rozkaz napadnout Polsko, vyhlásila Německu válku Velká Británie a Francie, přestože původně tento akt neplánovaly. 22. června 1941 německá armáda nečekaně napadla i Sovětský svaz, s nímž ovšem Hitler předtím uzavřel politickou dohodu s tajným dodatkem o neútočení – Pakt Ribbentrop-Molotov.⁸⁴ Pro Hitlera tato země představovala zdroj jeho antisemitských, antikomunistických a antislovanských předsudků, a tak vlastní tažení bylo vedeno především nacistickou rasovou

⁷⁸ POŠOVÁ, Kateřina. *Jsem, protože musím...: Napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha : Prostor, 2003, s. 49. ISBN 80-7260-081-8.

⁷⁹ Židovská náboženská obec (ŽNO) je dobrovolnou náboženskou organizací, která sdružuje občany židovského vyznání nebo původu v daném městě a stará se o jejich náboženské, sociální a kulturní potřeby. V letech německé okupace se však nacisté snažili Židovské obce proměnit v nástroj protižidovské politiky. Funkcionáři Židovských obcí se tak mnohdy ocitali na tenkém ledě mezi pomocí svým členům a nucenou spoluprací s nacistickými úřady. Úkolem Židovských obcí bylo vybírat od židovského obyvatelstva zvláštní poplatky a daně, pomáhat potřebným Židům, spolupodílet se na organizaci arizace židovského majetku, emigraci a později také na deportaci Židů do ghatt.

⁸⁰ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 50. ISBN 80-86048-08-X.

⁸¹ Tamtéž, s. 51.

⁸² HITLER, Adolf. *Mein Kampf: zwei Bände in einem Band*. München: Zentralverlag der NSDAP, 1938, s. 739.

⁸³ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 51. ISBN 80-86048-08-X.

⁸⁴ Blíže k tomuto tématu viz: BROD, Toman (ed.). *Pakty Stalina s Hitlerem: výběr dokumentů z let 1939 a 1940*. Praha : Naše Vojsko : Česká expedice, 1990, s. 32–34. ISBN 80-206-0209-7; 80-85281-06-6.

ideologií. Následovala nejničivější rasová válka, která vedla k holocaustu a v konečném důsledku také ke zkáze Německa.

2.1.1 „KONEČNÉ ŘEŠENÍ ŽIDOVSKÉ OTÁZKY“

Ideologie nacistické protizidovské politiky se vyznačovala neustále rostoucí mírou radikality. Od okamžiku, kdy se nacisté dostali k moci, se antisemitská politika vyostřovala a vyvrcholila vypuknutím druhé světové války, která nacistům umožnila zaujímat vůči židovskému obyvatelstvu zcela extrémní postoje. Začala nová fáze antisemitské politiky a od roku 1939 byla vydávána opatření, jež postupně vedla až k rozhodnutí o „konečném řešení židovské otázky“. Nacisté byli přesvědčeni, že jedině zničení celého židovského národa, který je kořenem veškerého zla, může Německu zajistit „*vítězství v bitvě o budoucnost*“.⁸⁵ Žid podle nich „*zkazil celý svět, všechno pošpinil, všechno ,požidovštil‘. Veškeré lidstvo bylo třeba očistit, tedy vyhladit.*“⁸⁶

Raul Hilberg, klasik historiografie „konečného řešení“, se domnívá, že dokonce i sám Hitler váhal před „konečným řešením“ a toto opatření zvolil až poté, co se přesvědčil, že nemá jinou volbu, protože reálné možnosti zbavit se Židů vystěhováním byly vyčerpány.⁸⁷ Samotnou strukturu vyhlazovacího procesu R. Hilberg charakterizuje ve čtyřech bodech: definice toho, kdo je Žid (podle Norimberských zákonů) – vyvlastnění (zbavení práv a svobod) – koncentrace (zřizování ghetta a koncentračních táborů) – a vyhlazení, přičemž samotný proces vyhlazování Židů měl podle něho dvě fáze: emigraci (1933–1940) a fyzickou likvidaci (1941–1945).⁸⁸

V září 1939 Reinhard Heydrich, jeden z hlavních osnovatelů holocaustu, nařídil, aby byli všichni Židé z venkova shromážděni v městských ghettech. O rok později, v období před vpádem německých vojsk do Sovětského svazu, plánovali již nacističtí vůdci dovedení „konečného řešení“ do posledního stadia – masového vyhlazení celého židovského národa.⁸⁹

⁸⁵ ARAD, Jicchak. *Belzec, Sobibor, Treblinka: vyhlazovací tábory akce Reinhard*. Praha : BB art, 1996, s. 9. ISBN 80-7341-700-6.

⁸⁶ BESANÇON, Alain. *Nemoc století: komunismus, nacismus a holocaust*. Themis : Praha, 2000, s. 46. ISBN 80-85821-89-3.

⁸⁷ KÁRNÝ, Miroslav. „*Konečné řešení*“: *genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha : Academia, 1991, s. 76. ISBN 80-200-0389-4.

⁸⁸ KÁRNÝ, Miroslav. „Konečné řešení židovské otázky“ v Čechách a na Moravě. In POJAR, Miloš (ed.). *Stín šoa nad Evropou*. Praha : Židovské muzeum, 2001, s. 50. ISBN 80-85608-48-0.

⁸⁹ Dosud nebylo prokázáno, zda se tato protizidovská politika týkala všech Židů v Evropě, nebo byla zpočátku zaměřena na tzv. východní Židy a teprve po německém vpádu do Sovětského svazu rozšířena i na zbytek

Tato nová etapa protižidovské politiky, tedy fáze fyzické likvidace, trvala až do podzimu roku 1943.

Protižidovský vyhlazovací proces, kterému za oběť padlo šest milionů evropských Židů, nacisté cynicky nazvali „konečné řešení židovské otázky“.⁹⁰ Civilizovaný svět však osud židovského obyvatelstva za druhé světové války označuje za genocidu,⁹¹ holocaust⁹² nebo šoa.⁹³ Masové vyvražďování nebylo namířeno pouze proti Židům, ale proti všem, které nacisté považovali za „rasově zdegenerované“ a již měli uvolnit místo „čisté germánské rase“.⁹⁴ Jako každá ideologie, i ta nacistická hledala oporu pro své názory ve vědě či pseudovědě. Odvolávala se na „vědecké“, a tudíž „pravdivé“ poznatky francouzského spisovatele Arthura C. de Gobineaua a dalších teoretiků, z nichž čerpal německý rasismus.⁹⁵ Podle hlavního organizátora hromadného vyvražďování Heinricha Himmlera je již po tisíciletí „povinností plavé rasy ovládat zemi a stále jí přinášet štěstí a civilizaci“.⁹⁶ V době,

evropského židovstva. Čerpáno z: ARAD, Jicchak. *Belzec, Sobibor, Treblinka: vyhlazovací tábory akce Reinhard*. Praha : BB art, 1996, s. 11. ISBN 80-7341-700-6.

⁹⁰ „Konečné řešení židovské otázky“ byl nacisty vymyšlený termín pro masové fyzické vyhlazování Židů, který měl zakrýt genocidu plánovanou a později uskutečňovanou hitlerovským Německem na židovském obyvatelstvu. Čerpáno z: KÁRNÝ, Miroslav. *Konečné řešení židovské otázky v Čechách a na Moravě*. In POJAR, Miloš (ed.). *Stín šoa nad Evropou*. Praha : Židovské muzeum, 2001, s. 46. ISBN 80-85608-48-0.

⁹¹ „Genocidu“ tvůrce tohoto pojmu Raphael Lemkin definuje jako „koordinovaný plán různých akcí směřujících ke zničení podstatných základů života národních skupin s cílem vyhlazení těchto skupin samých““. Citováno z: KÁRNÝ, Miroslav. Terezi v „konečném řešení židovské otázky“. In VEBER, Václav [et al.]. *Židé v novodobých dějinách: soubor přednášek na FF UK*. Praha : Karolinum, 1997, s. 80. ISBN 80-7184-412-8.

⁹² Holocaust je termín řeckého původu a v *Bibli* označuje zápalnou oběť. Jako první tohoto pojmu v přeneseném smyslu užil Elie Wiesel. „Zničením ohněm“ se míní pronásledování a hromadné vyvražďování evropských Židů nacistickým Německem a jeho spojenci za druhé světové války. Termín bývá rozšiřován na pronásledování a vraždění dalších etnických a náboženských skupin, homosexuálů, lidí s tělesným či duševním postižením a politických odpůrců režimu. Podle sociologa Zygmunta Baumana se holocaust „zrodil a prováděl v naší moderní racionální společnosti, rozvinutém stádiu civilizace a na vrcholu kulturních výkonů člověka, a proto je problémem této společnosti, civilizace a kultury.“ Čerpáno z: BAUMAN, Zygmunt. *Modernita a holocaust*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2003, s. 10. ISBN 80-86429-23-7.

⁹³ Šoa je hebrejské biblické slovo, které znamená záhubu, zničení, zmar. Používá se také pro označení židovské tragédie za druhé světové války, protože mnozí Židé odmítají termín holocaust pro jeho náboženské souvislosti, které toto slovo vyvolává.

⁹⁴ Podle odborníka na židovskou problematiku Leo Pavláta byli nacisté přesvědčeni o tom, že „Árijec je Prométheem lidstva, ztělesněním zakladatelského vztahu ke kultuře“, přičemž základem árijské rasy a kultury podle nich byla „skvělost Árijce, jeho schopnost oběti, odhodlání postavit všechny síly i dovednosti, život sám, do obecné služby“. Čerpáno z: PAVLÁT, Leo. *Persekuce Židů jako historický fakt*. In VEBER, Václav [et al.]. *Židé v novodobých dějinách: soubor přednášek na FF UK*. Praha : Karolinum, 1997, s. 141. ISBN 80-7184-412-8. Avšak podle A. Besançon „velký plavý Árijec neexistuje, i když lze předvést Němce, kteří jsou velcí a plaví. Žid, jak ho chápou oni, neexistuje, protože rasová představa, jak si ji vytvořil nacismus, se se skutečnou identitou lidu biblické smlouvy jen shoduje.“ Citováno z: BESANÇON, Alain. *Nemoc století: komunismus, nacismus a holocaust*. Themis : Praha, 2000, s. 28. ISBN 80-85821-89-3.

⁹⁵ Mezi hlavní teoretiky z řad německých romantiků patří např. Hans F. K. Günther či Richard W. Darré. Čerpáno z: GRYGAR, Jakub. *Porozumět nepochopitelnému. K ideovým zdrojům holocaustu*. In POJAR, Miloš (ed.). *Stín šoa nad Evropou*. Praha : Židovské muzeum, 2001, s. 19. ISBN 80-85608-48-0.

⁹⁶ Himmlerův projev k důstojníkům a náčelníkům jednotek SS z 9. června 1942. Čerpáno z: BESANÇON, Alain. *Nemoc století: komunismus, nacismus a holocaust*. Themis : Praha, 2000, s. 25. ISBN 80-85821-89-3.

kdy tato slova pronášel, byli už nevyлéčitelně nemocní, postižení či jinak „zdegenerovaní“ jedinci árijského původu tajně usmrceni.

Svůj postoj k otázce „konečného řešení“ H. Himmler naprosto cynicky prezentuje pomocí metafory s ničením hmyzu: „*Konečné řešení je z určitých aspektů jen technický problém, něco jako odvšivení, když je nebezpečí tyfu. Ničit vši nevyžaduje světový názor. Je to otázka čistoty. Brzy nebudeme mít vši.*“⁹⁷ Rozhodující slovo v celé akci měl však Hitler, který byl podle R. Hilberga strůjcem židovské katastrofy. Dokázal sjednotit roztržštěnou administrativu Německa do jednotné struktury organizací, které společně postupovaly tak, aby „*střídání, deportace a plynování probíhaly odděleně, ale mohly být zároveň provedeny současně*“.⁹⁸

Realizace „konečného řešení“ tedy probíhala jako každá jiná hospodářská činnost, to znamená s velkým důrazem na ekonomičnost a praktičnost. Podle názoru Carol Rittnerové nevznikl holocaust z jakéhosi náhodného násilí, ale byl programem podporovaným prakticky všemi sférami německé společnosti: „*It was instead a state-sponsored program of population elimination made possible by modern technological capabilities and political structures. The Nazi destruction process required and received cooperation from virtually every sector of German society.*“⁹⁹

V oblastech vlivu nacistického režimu žilo více než sto milionů obyvatel nežidovského původu, z nichž mnozí bydleli či pracovali v bezprostřední blízkosti obětí. Jak je tedy možné, že téměř nikdo proti Hitlerově brutální protizidovské politice nevystoupil? Nad postojem nežidovského obyvatelstva k židovské katastrofě se zamýšlí i R. Hilberg. „*Z dějiště katastrofy se šířily zprávy po Evropě, a i když se člověk díval jinam a neptal se ani neposlouchal zvěsti, přetrvávalo v něm matné povědomí o tom, co se odehrávalo. Židé mizeli, ale jejich majetek ne, a to vypovídalo dostatečně o tom, co se dělo. (...) lidé se považovali za oběti války, utiskování nebo ‚osudu‘.*“¹⁰⁰ Eva Rodenová, která prošla vyhlazovacími tábory Osvětim-Birkenau¹⁰¹ a Bergen-Belsen, rovněž nesouhlasí s tvrzením, že lidé, a zvláště Němci,

⁹⁷ BESANÇON, Alain. *Nemoc století: komunismus, nacismus a holocaust*. Themis : Praha, 2000, s. 26. ISBN 80-85821-89-3.

⁹⁸ HILBERG, Raul. *Pachatelé, oběti a diváci: židovská katastrofa 1933–1945*. Praha : Argo, 2002, s. 28. ISBN 80-7203-472-3.

⁹⁹ RITTNER, Carol – ROTH, John K. *Different Voices: Women and the Holocaust*. New York : Paragon House, 1993, s. xi. ISBN 155778504X; 978-1557785046.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 177.

¹⁰¹ Osvětim byla soustavou téměř čtyř desítek koncentračních táborů, které byly rozděleny do třech hlavních skupin: Osvětim I (řídící tábor s ústřednou gestapa), Osvětim II – Birkenau (tábor, v němž probíhalo hromadné vyhlazování lidí v plynových komorách) a Osvětim III neboli Buna (především pracovní tábor), přičemž

o ničem nevěděli. „Samozřejmě, že věděli, ale milovali svého Führera a bezvýhradně věřili jeho rasovým teoriím. Přestali nás považovat za lidské bytosti a raději věřili, že ne Führer, ale my jsme příčinou jejich mizérie.“¹⁰²

R. Hilberg se domnívá, že u většiny obyvatelstva převládala naprostá lhostejnost či apatie ke všemu, co se jich bezprostředně nedotýkalo: „*Jak pokračovala válka, lidé se stále více soustředili na svůj vlastní život.*“¹⁰³ To potvrzuje i svědectví Evy Rodenové. Podle ní si Němci osvojili zvláštní způsob předstírání, že neměli ani ponětí o tom, co se s Židy děje. „*Dobytčí vlaky s odsouzenci a později vlaky se zotročenými pracovníky projížděly Německem a musely se řídit přesnými jízdními řády. Zaměstnanci železnic to nejen věděli, nýbrž přímo viděli (...). Navíc když jsme maširovaly centrem nebo předměstími Hamburku ve svém neuvěřitelném oděvu, plivaly na nás německé paňmámy a nadávaly nám: ‚Vy špinavý Židi, co nám ničíte naši milovanou vlast! To kvůli vám na nás padají bomby!‘*“¹⁰⁴ Samotnému „konečnému řešení“ však předcházelo několik důležitých mezníků.

2.1.2 DŮLEŽITÉ MEZNÍKY V ORGANIZACI „KONEČNÉHO ŘEŠENÍ“

2.1.2.1 NORIMBERSKÉ ZÁKONY

Série protižidovských opatření vrcholí přijetím tzv. „norimberských zákonů“. Dva ústavní zákony, které přijal Říšský sněm na sjezdu nacionálně socialistické strany konaném v Norimberku 15. září 1935, se staly jedním z důležitých předělů v organizaci přípravné fáze „konečného řešení židovské otázky“. Přijetí zákonů předcházela debata týkající se třech hlavních bodů: zbavení Židů občanských práv, otázky zneuctění rasy a bojkotu židovských obchodů.¹⁰⁵ Na základě těchto zákonů, které se později do dějin zapsaly pod označením „norimberské“, byla v Německu a jím okupovaných zemích prováděna oficiální protižidovská politika.

První z nich, Zákon o říšském občanství, stanovil, že „*říšským občanem je toliko státní příslušník německé neb druhově příbuzné krve, který svým chováním dokazuje, že je ochoten*

k oběma posledním zmiňovaným táborem přináležely další pobočné tábory. Čerpáno z: KULKA, Erich – KRAUS, Ota. *Továrna na smrt: dokument o Osvětimi-Birkenau*. Praha : Naše vojsko, 1964, s. 17.

¹⁰² RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007, s. 72. ISBN 978-80-200-1511-2.

¹⁰³ HILBERG, Raul. *Pachatelé, oběti a diváci: židovská katastrofa 1933–1945*. Praha : Argo, 2002, s. 177. ISBN 80-7203-472-3.

¹⁰⁴ RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007, s. 72. ISBN 978-80-200-1511-2.

¹⁰⁵ *Norimberské zákony*. Institut Tereziňské iniciativy, 12. září 2003 [cit. 2009-01-26]. URL: <http://www.holocaust.cz/cz2/history/events/nuremberg_laws>.

*a schopeni sloužit věrně německému národu a Německé říši.*¹⁰⁶ O složitém procesu prokazování původu vypovídá i svědectví Evy Reichové: „*To znamenalo, že jsme museli obstarat výpisy z matrik narození do pátého kolena (...) Rodiče museli prokazovat svůj původ, původ svých rodičů a prarodičů. Moji prarodiče zase jejich původ, původ praprarodičů a původ jejich praprarodičů.*“¹⁰⁷ Na základě tohoto zákona byli němečtí Židé zbaveni říšského občanství a ztratili svá politická práva. Členové NSDAP dokládali své „árijské předky“¹⁰⁸ do roku 1800 a členové SS do roku 1750.¹⁰⁹

Druhá norma, Zákon na ochranu německé krve a německé cti, zakazoval uzavírat sňatky mezi Židy a Němci a také zapovídal mimomanželský styk mezi nimi. Jeho porušením došlo k spáchání trestného činu „hanobení rasy“, za který byl viník většinou odsouzen k trestu smrti.

Nacisté nemohli pro zjišťování „židovské rasy“ použít žádné spolehlivé vědecké prostředky, a tak se podle norimberských zákonů židovský původ určoval pomocí biologických vztahů a v souvislosti s příslušností k židovskému náboženství, respektive k židovské náboženské obci. Za „plného“ Žida¹¹⁰ byl považován každý, kdo měl alespoň tři židovské prarodiče. Zvláštní případy tvořila tzv. smíšená manželství, kdy spolu žili árijský a neárijský partner. Pokud se manželé nerozvedli, většinou docházelo k určitému zmírnění perzekučních opatření vůči židovskému protějšku a dětem.¹¹¹

Norimberské zákony začaly být uplatňovány všude, kam dosahovala nacistická moc a zvláště, tedy i na území Sudetské župy¹¹² a později také v nově vzniklém Protektorátu Čechy a Morava. Hitler se svou protižidovskou politikou snažil postupně židovské obyvatelstvo vytěsnit nejen z veřejného života, ale i ze života samého.

¹⁰⁶ BEYER, Rudolf. *Norimberské zákony z 15. září 1935*. Praha : Atlas, 1939, s. 21.

¹⁰⁷ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 30. ISBN 80-239-5807

¹⁰⁸ V této souvislosti je zajímavá skutečnost, že se nacisté při koncipování norimberských zákonů neblaze inspirovali španělskou inkvizicí: „*Němci z roku 1940 měli mnoho hesel podobných heslům španělských inkvizitorů z roku 1490 (...) Dokonce i norimberské zákony o rasové čistotě nebyly ničím novým, vynalezli je Španělé. Nacisti se ale vrátili jen o tři generace zpět, kdežto ‚vysvědčení o čistotě krve‘, jež žádala inkvizice, se vracelo o sedm generací.*“ Citováno z: LEVY, Alan. *Simon Wiesenthal a jeho případy*. Praha : Mladá fronta, 1996, s. 26–27. ISBN 80-204-0578-X.

¹⁰⁹ MÍŠKOVÁ, Alena. Antisemitismus v Německu konce 19. století a první poloviny 20. století. In POJAR, Miloš (ed.). *Stín šoa nad Evropou*. Praha : Židovské muzeum, 2001, s. 27. ISBN 80-85608-48-0.

¹¹⁰ Komplikovanější bylo určování míšenců – za míšence prvního nebo druhého stupně byli považováni ti, kdo nikdy nebyli členy Židovské náboženské obce, nevstoupili do manželství se Židem a měli jednoho či dva židovského prarodiče.

¹¹¹ KÁRNÝ, Miroslav. Persekuce a vyhlazení Židů za druhé světové války. In PAVLÁT, Leo (ed.). *Židé – dějiny a kultura*. Praha : Židovské muzeum, 2005, s. 58–59. ISBN 80-86889-11-4.

¹¹² Československé pohraničí, které bylo na základě mnichovské smlouvy v říjnu 1938 obsazeno Hitlerem.

2.1.2.2 „KŘIŠŤÁLOVÁ NOC“

Antisemitská nacistická politika začala dosahovat svého vrcholu v listopadu roku 1938. Židé už byli zbaveni občanských práv a vyřazení ze společnosti, následovala tedy další etapa, kterou bylo vyhánění z Německa. Ta započala protižidovským pogromem¹¹³ se zavádějícím a výsměšným názvem „Křišťálová noc“.¹¹⁴ Tato nacisty pečlivě zorganizovaná akce vypukla v noci z 9. na 10. listopad 1938 v Německu a navíc také v již obsazeném Rakousku a Sudetské župě.

Jako záminka pro rozpoutání násilí a vyostření protižidovské politiky posloužil atentát na úředníka německého velvyslanectví v Paříži, Ernsta von Ratha,¹¹⁵ spáchaný 7. listopadu 1938. Vražedný útok vykonal sedmnáctiletý Žid Herschel Grynszpan. Mladík se chtěl německým úřadům pomstít za to, že jeho rodina byla, spolu s tisíci dalších Židů, brutálním způsobem vypovězena z Německa do Polska.¹¹⁶ Nacistická propaganda vydávala atentát za součást židovského spiknutí proti německému národu. Tvrdila, že Židé pogrom sami vyvolali a jedná se tedy pouze o odplatu, o „*spontánní výbuch lidového hněvu*“.¹¹⁷

Politolog a historik Alain Besançon vyjadřuje domněnku, že „Křišťálová noc“ byla jakýmsi „*pokusem svolat a spojit německý národ k velkému plánu*“,¹¹⁸ avšak tento plán nevyšel. Podle renomovaného historika Martina Gilberta tzv. křišťálová noc skýtá hned několik poučení: poučila všechny, kteří se domnívali, že nelze celý národ obrátit proti řádné a tvořivé součásti vlastní společnosti. Poučila německé Židy, již žili v naději, že nacisté svůj postoj vůči nim změní. V neposlední řadě poučila i nacisty, že to, co se děje se Židy, musí zůstat před světem napříště utajeno.¹¹⁹ Také však poučila některé ze zámožných vlád, které pochopily, že by se měli uprchlíkům snažit pomoci a zachraňovat ty, jež ještě zachránit lze.¹²⁰

¹¹³ Výrazu „pogrom“ se od 20. století užívá pro rasové nepokoje namířené proti židovskému obyvatelstvu. Jedná se o pronásledování Židů, které bývá provázáno ničením židovských obchodů, domů a často i vražděním.

¹¹⁴ V nacistickém žargonu byl pogrom – podle zvuku tisíců rozbíjených skel oken demolovaných budov a výkladních skříní – nazván „Křišťálovou nocí“. Tu noc byly také zapáleny stovky synagog, obchodů a židovských institucí.

¹¹⁵ Atentát měl být původně spáchan na německého velvyslance v Paříži, ale ve skutečnosti byl smrtelně zraněn legační sekretář Ernst Eduard von Rath.

¹¹⁶ 18. října 1938 bylo na Hitlerův rozkaz dvanáct tisíc polských Židů, kteří v Německu legálně žili desítky let, vypovězeno zpět do své vlasti. Všechny majetek, jenž po nich zůstal, zabrali nacisté. Čerpáno z: GILBERT, Martin. *Křišťálová noc: předejhra záhuby*. Praha : BB art, 2007, s. 21. ISBN 978-80-7381-028-3.

¹¹⁷ Pogrom zvaný křišťálová noc. *Roš Chodeš*, listopad 1998 [cit. 2009-01-28]. URL: <http://www.holocaust.cz/cz2/resources/ros_chodes/1998/11/karny>.

¹¹⁸ BESANÇON, Alain. *Nemoc století: komunismus, nacismus a holocaust*. Themis : Praha, 2000, s. 29. ISBN 80-85821-89-3.

¹¹⁹ Např. berlínský dopisovatel *Daily Telegraph* Hugh Green ve své zprávě napsal: „*Viděl jsem za posledních pět let v Německu několik protižidovských výbuchů, ale nikdy nic tak hnusného jako tohle.*“ Čerpáno z: GILBERT, Martin. *Křišťálová noc: předejhra záhuby*. Praha : BB art, 2007, s. 35. ISBN 978-80-7381-028-3.

¹²⁰ Tamtéž, s. 209–210.

Během pogromu byla vypálena nebo jinak zdevastována převážná část synagog či židovských modliteben a vypleněny židovské obchody a byty. Nacisté pogromu chtěli využít zejména k uloupení židovského majetku, který jim měl pomoci překlenout krizi německého hospodářství vyvolanou značnými výdaji na připravovaná válečná tažení.¹²¹ Říšský pogrom urychlil vyostření nacistické protižidovské politiky a vyhánění židovského obyvatelstva z Německa a z území, které okupovalo. Přímou při pogromu bylo zabito téměř sto Židů a třicet tisíc jich bylo zatčeno a odvečeno do koncentračních táborů.¹²²

„Nikdy mi nevymizí z paměti událost varnsdorfské křišťálové noci,“ vzpomíná na „Křišťálovou noc“ ve svém rodném městě Margit Maršálová. „Měly jsme ložnici situovanou do ulice a probudily jsme se síleným křikem před domem: Židi ven! Židi na šibenici! (...) Pro mého otce přišli dva policajti, jeden byl místní, ještě v české uniformě, a druhý v říšskoněmecké uniformě. (...) To byl první velký otrěs, který zůstal nesmazatelně v mé dětské psychice a nikdy se nevytratil. Kolikrát jsem si myslela, že za ta léta je to zasuté, že je to pryč, ale zjišťuji, že je to pořád nesmírně živé, že to snad bolí dnes ještě víc než dřív.“¹²³

„Křišťálová noc“ může být v nacistické protižidovské politice považována za nejvýraznější mezník ve stupňování zla. Mezník, který označuje přechod od akcí omezených v čase i prostoru k úplnému vyloučení Židů ze společnosti a k jejich masové fyzické likvidaci.

2.1.2.3 KONFERENCE VE WANNSEE

Plán „konečného řešení židovské otázky“ měla nastínit porada, která se konala ve Wannsee, na jednom z berlínských předměstí. Stalo se tak 20. ledna roku 1942, po odkladu způsobeném vstupem Spojených států do války.¹²⁴ Schůzku svolal vedoucí Hlavního úřadu říšské bezpečnosti Reinhard Heydrich¹²⁵ za účelem informovat nejvyšší nacistické státní úředníky, velitele jednotek SS a stranické funkcionáře o „konečném řešení“, jak o něm rozhodl Hitler.

¹²¹ Pogrom zvaný křišťálová noc. *Roš Chodeš*, listopad 1998 [cit. 2009-01-28]. URL: <http://www.holocaust.cz/cz2/resources/ros_chodes/1998/11/karny>.

¹²² ARAD, Jicchak. *Belzec, Sobibor, Treblinka: vyhlazovací tábory akce Reinhard*. Praha : BB art, 1996, s. 10. ISBN 80-7341-700-6.

¹²³ Rozhovory s pamětníky byly například použity při připomínce 70. výročí „Křišťálové noci“ v pohraničí na www.holocaust.cz. *Terezínská Iniciativa* č. 45, s. 16, prosinec 2008 [cit. 2009-01-28]. URL: <<http://www.terezinstudies.cz/pdfs/newsletter45.pdf>>.

¹²⁴ Laurence Rees si v této souvislosti klade otázku, o čem by se ve Wannsee jednalo, kdyby události v Pacifiku nezpůsobily odklad konference. Srov. REES, Laurence. *Nacisté: Dějiny varují*. Praha : Mladá fronta, 2008, s. 256. ISBN 978-80-204-1676-6.

¹²⁵ Reinhard T. E. Heydrich (1904–1942) byl druhý nejvyšší představitel jednotek SS a generál policie, velitel Hlavního úřadu říšské bezpečnosti a Bezpečnostní služby, v letech 1941–1942 zastupující říšský protektor Protektorátu Čechy a Morava. Je považován za jednoho z hlavních strůjců holocaustu.

Na programu bylo rovněž projednání politické a organizační stránky této záležitosti. Z Heydrichovy řeči jasně vyplynula nutnost změnit dosavadní koncepci „konečného řešení“. Prohlásil, že je třeba upustit od nucené emigrace Židů ze zemí ovládaných nacismem a namísto toho mají být posíláni na nucené práce na východ, přičemž se počítalo s „přirozeným úbytkem“. Úmysl fyzické likvidace Židů byl však nepřehlédnutelný; podle Heydrichových představ mělo „konečné řešení“ postihnout jedenáct milionů evropských Židů. Jedním z diskutovaných opatření bylo také zřízení ghetta v Protektorátu Čechy a Morava, díky němuž by bylo možné vyhnout se zásahům ve prospěch jednotlivých Židů. Tuto roli plnilo od roku 1942 ghetto Terezín.¹²⁶

Protokol z Wannsee¹²⁷ byl od svého zveřejnění (během procesu s nacistickými zločinci v Norimberku v letech 1945–1946) historiky považován za dokument zachycující okamžik, kdy se nacisté rozhodli masové vraždy přeměnit v genocidu. Většina badatelů se však nyní shoduje v tom, že konference ve Wannsee nepředstavovala zásadní přelom v průběhu konečného řešení, ale byla především poradou, která měla za úkol zajistit „*hladkou spoluprací říšských úřadů za účelem očištění Evropy od Židů po vedením Himmlera a Heydricha*“,“¹²⁸ „*pokusem jejího svolavatele, Reinharda Heydricha, o podtržení vlastní důležitosti*“¹²⁹ či pouhou součástí „*šířícího se povědomí o vyhlazovacím procesu, o němž se již rozhodlo někde jinde*“.¹³⁰

Neexistuje ani přímá souvislost mezi Hitlerovými záměry na vyhlazení a plánováním vyvraždění evropského židovstva, které bylo projednáváno ve Wannsee. Pravdivost tohoto tvrzení podporuje i fakt, že Hitler, který o genocidě mohl rozhodnout, se schůzky nezúčastnil, a navíc masové vraždy v té době již několik měsíců probíhaly.¹³¹ Přestože tato konference nebyla klíčovým momentem v otázce „konečného řešení“, zůstává momentem symbolickým. Pouhým kývnutím se zde schválila probíhající genocida.

Zápis z konference, který pořídil další z hlavních organizátorů holocaustu Adolf Eichmann, napomáhá objasnit způsob myšlení, z něhož vzešlo „konečné řešení“. Podle

¹²⁶ FRANKL, Michal. *Konference ve Wannsee*, 18. února 2002 [cit. 2009-01-28]. URL: <<http://www.holocaust.cz/cz2/history/events/wannsee>>.

¹²⁷ Plné znění protokolu je k dispozici například na webových stránkách http://www.holocaust.cz/cz2/resources/documents/final_solution/wannsee_protocol.

¹²⁸ FRANKL, Michal. *Konference ve Wannsee*, 18. února 2002 [cit. 2009-01-28] URL: <<http://www.holocaust.cz/cz2/history/events/wannsee>>.

¹²⁹ ROSEMAN, Mark. *Setkání ve vile u jezera: Konference ve Wannsee a „konečné řešení židovské otázky“*. Praha : Dokořán, 2003, s. 11. ISBN 80-86569-45-4.

¹³⁰ REES, Laurence. *Nacisté: Dějiny varují*. Praha : Mladá fronta, 2008, d.). Stín šoa nad Evropou. Prah

¹³¹ ROSEMAN, Mark. *Setkání ve vile u jezera: Konference ve Wannsee a „konečné řešení židovské otázky“*. Praha : Dokořán, 2003, s. 10–18. ISBN 80-86569-45-4.

historika a dokumentaristy Laurence Reese je tento materiál jedním z nejjasnějších důkazů plánování „konečného řešení“ a zároveň důkazem spoluviny za pozdější masové vraždění.¹³² Konference ve Wannsee se tak jeví jako poslední krok v procesu přeměny masových vražd v genocidu.

2.2 POSTOJE K ŽIDŮM V PROTEKTORÁTU ČECHY A MORAVA

Proces deportací, budování ghatt a koncentračních táborů se uskutečňoval ve všech zemích Evropy, pouze rozdílným tempem, a to v souvislosti s expanzí tzv. třetí říše. Řešení židovské otázky probíhalo v každé jednotlivé zemi jinak (záleželo na konkrétní situaci, potřebách a cílech okupační politiky), systém diskriminačních opatření byl však stejný.

Koncepce nacistické okupační politiky v Protektorátu Čechy a Morava¹³³ vycházela ze strategie maximálně hospodářsky využít lidský i materiální potenciál pro své válečné potřeby. Tomuto plánu mělo být podřízeno i „konečné řešení“ české otázky, a to v podobě „*totální germanizace českých zemí a zničení českého národa jako takového*“.¹³⁴ Jedním ze základních nástrojů germanizace se stala židovská politika. Ta se vyostřila ihned po vypuknutí druhé světové války, kdy nařízení za nařízením omezovalo svobodu Židů. Naopak mezi Čechy se šířila optimističtější nálada, že Německo bude brzy poraženo. V té době se jejich chování vůči židovským spoluobčanům poněkud zlepšilo.

Židé se na své okolí spoléhat nemohli, ale v době německé okupace nežidé tu a tam projevíli snahu Židům pomoci a podpořit je. O tom svědčí i osobní zkušenost Evy Hejzlarové, podle níž ne všichni nežidovští spoluobčané byli zbabělí: „*Chodila jsem na vyučování k paní učitelce Patákové a paní učitelka Trunečková za mnou docházela domů. V mnohem pozdějších letech jsem si uvědomila jejich odvahu.*“¹³⁵ Také přijímali do úschovy majetek svých židovských přátel, který by jinak byl arizován, a někteří známí čeští spisovatelé umožňovali svým židovským kolegům publikovat pod svými jmény.¹³⁶ O nějaké rozsáhlejší pomoci však nemohla být řeč a nezřídka se dokonce stávalo, že lidé Židy sami udávali. „*Za*

¹³² REES, Laurence. *Nacisté: Dějiny varují*. Praha : Mladá fronta, 2008, s. 258. ISBN 978-80-204-1676-6.

¹³³ Viz Výnos Vůdce a říšského kancléře o Protektorátu Čechy a Morava ze dne 16. března 1939, *Věstník říšského protektora* č. 2/1939, s. 7. ISBN 978-80-204-1676-6.

¹³⁴ KÁRNÝ, Miroslav. „*Konečné řešení*“: *genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha : Academia, 1991, s. 10. ISBN 80-200-0389-4.

¹³⁵ Příběh Evy Hejzlarové, provdané Koubkové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 239. ISBN 80-239-5807.

¹³⁶ Známým je například případ Karla Poláčka, který za okupace psal a vydával pod jménem malíře Vlastimila Rady.

protektorátu, války i po ní se ukázaly lidské charaktery, Němců, Čechů. Jak jsem se dozvěděla, Němec Rotter, který žil v České Skalici už před válkou a dělal účetního u Bondyových, říkal u poválečného soudu: „Kdybyste věděli, kolik udavačských dopisů od českých lidí jsem naházel do koše, to byste se divili. O kolik lidí by bylo v koncentráku víc, kdybych to pustil dál, to si neumíte představit,“¹³⁷ vzpomíná Eva Reichová.

V období hromadných deportací převládal mezi českým obyvatelstvem jakýsi tichý souhlas. Historička Livie Rothkirchenová se domnívá, že „zdánlivou lhostejnost k osudu Židů lze ovšem vysvětlit obrovským rizikem, s kterým byla jakákoli pomoc těmto nešťastníkům spojena“.¹³⁸ To potvrzuje i svědectví Ruth Eliasové: „Nepocítili lítost a touhu nám pomoci? Měli strach, strach, že i jim by se mohlo stát něco podobného. A vystavit se takovému nebezpečí pro nějakého Žida, to by přece nestálo za to.“¹³⁹ V sázce byl totiž nejen život provinilce samotného, ale i příslušníků celé jeho rodiny. A tak většina Čechů raději jen mlčky přihlížela a tvářila se, že o ničem neví. „Nikdo se nezeptal, kde zůstal soused, děti nepátraly po svých spolužácích, obchodníci se nedivili, kam zmizeli zákazníci! (...) Opravdu vůbec nikdo nic nevěděl? A co ti, kteří z táborů dostali cenzurované korespondenční lístky nebo sebrali motáky pohozené kolem trati? Nevypravovali nikomu nic? Mám tomu věřit?“¹⁴⁰

Názory na česko-židovské vztahy za německé okupace nejsou jednotné. Pracovník německého ministerstva zahraničí Kurt Ziemke prohlašoval, že Češi jsou – kromě příslušníků pravicových opozičních skupin – k Židům přátelští, i když se nejedná o osobní vztahy, ale spíše o politické důvody: „Naši nepřátelé jsou jejich přátelé a naše chování vůči Židům jim napovídá, jak asi budeme jednou zacházet s Čechy...“¹⁴¹ Jinak celou situaci vnímaly československé armádní jednotky a domácí odbojové organizace. Ve zprávě, kterou zaslaly exilové vládě v Londýně, hovoří o tom, že: „Antisemitismus bude pravděpodobně jediná věc, kterou si z nacistické ideologie částečně osvojíme. Naši lidé sice nesouhlasí s bestiálním vybíjením Židů, přitom se však domnívají, že většině Židů patří to, co se děje. V novém státě si naši lidé představují, že věci budou řízeny tak, aby Židé zas nemohli být tím poválečným a z naší práce tyjícím živlem. Vůbec nepomyšlí na to, že by se snad mělo Židům vrátiti, byť

¹³⁷ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 91. ISBN 80-239-5807.

¹³⁸ ROTHKIRCHENOVÁ, Livie. Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945. In DAGAN, Avigdor. *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945: sborník studií*. Praha : Trizonia, 1991, s. 30–31. ISBN 80-900953-7-2; 80-85270-01-3.

¹³⁹ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 69. ISBN 80-86048-08-X.

¹⁴⁰ SCHEUEROVÁ, Lída. *O smrti, která se nedostavila*. Praha : Sefer, 1994, s. 127. ISBN 80-85924-00-5.

¹⁴¹ ROTHKIRCHENOVÁ, Livie. Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945. In DAGAN, Avigdor. *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945: sborník studií*. Praha : Trizonia, 1991, s. 30. ISBN 80-900953-7-2; 80-85270-01-3.

i částečně to, oč přišli při německém řádění. Něco podobného by znamenalo postup proti veřejnému mínění (...).“¹⁴²

Postavení Židů bylo upravováno zákonem a tok protižidovských opatření nepřetržitě plynul od března 1939. Židé postupně ztráceli svá občanská práva a byli vylučováni ze společnosti. „*Já jsem si pořád neuvědomovalo [sic!], že jsem něco jiného,*“ vzpomíná na toto období Eva Hejzlarová. „*Ale brzy jsem zjistila, že na mne platí mnoho zákazů. Třeba nesmím chodit bruslit. Dostala jsem nové brusle, ‚džeksny‘ a maminka se mnou šla na hřiště (...). A přivítala nás tabulka ‚Židům vstup zakázán‘. Tak jsme se otočily a šly domů. Na ty náhodské ‚krasobruslařky‘ jsem se už mohla chodit dívat jen dírou v plotě.*“¹⁴³

Systém diskriminačních zákazů a omezení byl rozsáhlý a postupně zasahoval do všech oblastí lidského života. Židé měli nařízeno nosit žlutou hvězdu, nesměli vstupovat na různá veřejná místa (ulice, parky, divadla, knihovny,...), měli zakázáno chodit do škol, mohli používat jen určitá oddělení v hromadných dopravních prostředcích,¹⁴⁴ měli omezenou nákupní dobu, nesměli opouštět bydliště po dvacáté hodině a rovněž jim byly odebrány telefonní a rozhlasové přístroje.¹⁴⁵ Podobných zákazů a omezení, jejichž účelem bylo izolovat Židy od kontaktu s ostatním obyvatelstvem, existovaly desítky a jejich nerespektování mělo za následek mučení a věznění.

Primárním cílem nacistů v Protektorátu, stejně tak jako v ostatních zemích, však bylo zmocnit se veškerého židovského majetku,¹⁴⁶ ať už dobrovolným či vynuceným jednáním, a získat nad ním kontrolu. Od června 1939 židovský majetek podléhal tzv. arizaci, čímž se nacisté snažili předejít tomu, aby majetek získala protektorátní vláda.

„*Od začátku války se situace denně měnila k horšímu,*“¹⁴⁷ konstatuje pamětnice Helena Maršíková. Poté, co německá vojska přepadla Sovětský svaz, nastala nová etapa

¹⁴² ROTHKIRCHENOVÁ, Livie. Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945. In DAGAN, Avigdor. *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945: sborník studií.* Praha : Trizonia, 1991, s. 31. ISBN 80-900953-7-2; 80-85270-01-3.

¹⁴³ Příběh Evy Hejzlarové, provdané Koubkové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust.* Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 238. ISBN 80-239-5807.

¹⁴⁴ Podle Ruth Eliasové mělo však takové opatření výhodu v tom, že „*v přeplněných dopravních prostředcích zbylo pro Židy vždycky místo vyhrazené k sezení, protože árijec by si přece nesedl na místo určené Židům!*“ Citováno z: ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít.* Litomyšl : Augusta, 1998, s. 48. ISBN 80-86048-08-X.

¹⁴⁵ KÁRNÝ, Miroslav. „*Konečné řešení*“: *genocida českých židů v německé protektorátní politice.* Praha : Academia, 1991, s. 51. ISBN 80-200-0389-4.

¹⁴⁶ Hodnota veškerého majetku vyvlastněného Němci se odhaduje na půl miliardy dolarů. Čerpáno z: ROTHKIRCHENOVÁ, Livie. Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945. In DAGAN, Avigdor. *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945: sborník studií.* Praha : Trizonia, 1991, s. 39. ISBN 80-900953-7-2; 80-85270-01-3.

¹⁴⁷ MARŠÍKOVÁ, Helena. *Holka z Roztoky: vzpomínky Heleny Maršíkové, rozené Chanele Drumerové.* Praha : Triáda, 2006, s. 11. ISBN 80-86138-79-8.

nacistické protižidovské politiky a zbývalo už jen pár měsíců do samotné realizace „konečného řešení“. V září 1939 se o řešení židovské otázky mluvilo ještě neurčitě, jako o „konečném cíli“, ale v červnu 1941 se už zcela konkrétně hovořilo o „celkovém řešení“, které se mělo týkat všech oblastí spadajících pod nacistickou nadvládu.

Počátkem září 1941 začala Židovská náboženská obec připravovat statistický přehled židovských obyvatel Protektorátu Čechy a Morava. V dopise z 18. září 1941 Heinrich Himmler zdůrazňuje naléhavost při řešení židovské otázky: „*Führer si přeje, aby Říše i protektorát byly od západu k východu co nejdříve zbaveny Židů.*“¹⁴⁸ Politika nového říšského protektora Reinharda Heydricha znamenala prudké zosílení protižidovského teroru; sledovala tři hlavní cíle: „*připravit půdu pro germanizaci protektorátu, zlikvidovat ohniska českého odboje*“¹⁴⁹ a *urychlit „konečné řešení židovské otázky.“*¹⁵⁰

První židovský transport na „východ“ byl vypraven 16. října 1941 z Prahy; většinu Židů čekala smrt ve vyhlazovacích táborech. O měsíc později už týden co týden odjížděly vlaky do Terezína, bývalé vojenské pevnosti, který sloužil jako přestupní stanice na cestě do koncentračních táborů.¹⁵¹ „*Někteří kolemjdoucí, nevím, zda to byli Češi nebo Němci, se zastavovali, chvíli průvod pozorovali a šli dál,*“ popisuje Ruth Eliasová situaci před odjezdem do Terezína. „*Na co asi mysleli? Věděli, že je to průvod Židů, určených na smrt? (...) Byl to smutný průvod, němý, každý byl pohroužen do svých myšlenek a v srdci měl nejistotu z budoucnosti. Ten teskný průvod provázeli esesáci s odjištěnými puškami. Nebylo třeba nás tak pečlivě střežit, ti, kterým se podařilo uprchnout, už s námi nebyli. A my, co jsme zůstali, jsme už neměli kam utéci, vždyť nás nikdo nechtěl, nikdo nám nenabídl pomocnou ruku.*“¹⁵² Tím byl zahájen přechod k poslední fázi „konečného řešení židovské otázky“ v Čechách a na Moravě.

¹⁴⁸ ROTHKIRCHENOVÁ, Livie. Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945. In DAGAN, Avigdor. *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945: sborník studií.* Praha : Trizonia, 1991, s. 40. ISBN 80-900953-7-2; 80-85270-01-3.

¹⁴⁹ Významnou složku protinacistického odboje tvořili čeští Židé. Pro tato hnutí nehrála důležitou roli národnost ani náboženské vyznání, ale především přesvědčení, že český národ má právo na svou vlastní, nezávislou existenci. Čerpáno z: GEBHART, Jan. Některí z mnohých k činnosti Josefa Fischera, Karla Bondyho a Miloše Otto Bondyho v českém odboji za druhé světové války. In KREJČOVÁ, Helena (ed.). *Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945: sborník studií.* Praha : Ústav pro soudobé dějiny : Maxdorf, c1998, s. 145–146. ISBN 80-85270-76-5; 80-85912-31-7.

¹⁵⁰ ROTHKIRCHENOVÁ, Livie. Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945. In DAGAN, Avigdor. *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945: sborník studií.* Praha : Trizonia, 1991, s. 40. ISBN 80-900953-7-2; 80-85270-01-3.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 44.

¹⁵² ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít.* Litomyšl : Augusta, 1998, s. 69–70. ISBN 80-86048-08-X.

2.3 NACISTICKÉ TÁBORY

2.3.1 TYPOLOGIE NACISTICKÝCH TÁBORŮ

Masové vraždy různých skupin obyvatelstva (cizinců, vydědenců, válečných nepřátel, politických odpůrců či etnických menšin) se v dějinách objevovaly odnepaměti. Rovněž zařízení podobná koncentračním táborům existovala již dávno před druhou světovou válkou, pouze plnila jiný účel. Vyhlažovací tábory, organizovaný teror a systematické vraždění však patří k „vynálezům“ dvacátého století.¹⁵³

Koncentrační tábory¹⁵⁴ lze definovat jako zařízení sloužící k hromadnému věznění, terorizování, případně i fyzické likvidaci politických odpůrců diktátorských režimů, etnických nebo menšinových skupin. Uvnitř společnosti představoval koncentrační tábor uzavřený prostor,¹⁵⁵ jehož hranice byly nepřekonatelné a v němž měl personál tábora téměř neomezené pravomoci, současně však podléhal síti úřadů a institucí, jež z jeho fungování těžily.¹⁵⁶ Systém táborů, ve kterých byli lidé zbaveni svobody, nuceni k otrocké práci, mučení a mnohdy i usmrcování, byl ústředním bodem nacistického organizovaného teroru.

Za předstupeň koncentračních táborů lze považovat ghetto,¹⁵⁷ které pro většinu židovských obyvatel bylo „přestupní stanicí“ na cestě do koncentračního nebo vyhlažovacího tábora; jakési „přechodné koncentrační opatření v rodícím se trvalém řešení“.¹⁵⁸

Kromě koncentračních táborů, jejich kmenových a vedlejších táborů a ghetta zřídily jednotky SS v součinnosti s nacistickými úřady mnoho dalších – jednalo se především o tábory pro válečné zajatce a zločince a tábory nucených prací, přičemž nejhorší typ tohoto

¹⁵³ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006, s. 22. ISBN 80-7203-818-4.

¹⁵⁴ Samotný termín „koncentrační tábor“ byl poprvé použit v roce 1896, kdy španělský generál Valeriano Weyler y Nicolau nechal kubánské obyvatelstvo „koncentrovat“ na malém střeženém prostoru, tedy ve speciálních táborech. Tyto koncentrační, nebo lépe řečeno zajatecké tábory měly zamezit kontaktu civilního obyvatelstva s bojovníky.

¹⁵⁵ Není bez zajímavosti, že pro stavbu koncentračních táborů byly záměrně vybírány nejméně příznivé, často bažinaté kraje, kde na vězně „čihala smrt ve vzduchu, ze země i z vody. Bacily malárie, tyfu, úplavice a jiných chorob snadno ubíjely podvyživená těla“. Rovněž počasí – v létě nesnesitelné vedro, v zimě silné mrazy, na jaře a na podzim vichřice a husté mlhy – mělo na tělesný i duševní stav vězňů značně negativní vliv. Čerpáno z: KULKA, Erich – KRAUS, Ota. *Továrna na smrt: dokument o Osvětimi-Birkenau*. Praha : Naše vojsko, 1964, s. 21–22.

¹⁵⁶ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006, s. 24. ISBN 80-7203-818-4.

¹⁵⁷ Ghetta lze definovat jako oddělené a uzavřené části města, kde dobrovolně či nedobrovolně žilo obyvatelstvo stejného náboženského nebo rasového původu. Segregační protižidovské tendence se objevují již v raném starověku, avšak první ghetta vznikala až v 16. století. Později se rozšířila po celé Evropě, a to zejména v době nacistické okupace. Pro izolování židovského obyvatelstva v Protektorátu Čechy a Morava vzniklo roku 1941 ghetto Terezín. O dějinách terezínského ghetta viz blíže např.: ADLER, H. G. *Terezín 1941–1945: Tvář nuceného společenství I, Dějiny*. Brno : Barrister & Principal, 2006. ISBN 80-7364-024-4 či BONDY, Ruth. *Jakob Edelstein*. Praha : Sefer, 2001. ISBN 80-85924-23-4.

¹⁵⁸ HILBERG, Raul. *Pachatelé, oběti a diváci: židovská katastrofa 1933–1945*. Praha : Argo, 2002, s. 73. ISBN 80-7203-472-3.

zařízení představovaly tábory vyhlazovací, tzv. továrny na smrt, jejichž existence byla přísně utajována.¹⁵⁹ Tyto tábory se však od sebe lišily především „více“ či „méně“ nelidskými podmínkami, v nichž žili a umírali jejich nedobrovolní obyvatelé. „*People that lived there had no names, just a number branded on their arm, a big hole in their belly filled with hunger, and a shaved head full of fear.*“¹⁶⁰

Nejstarší skupinu tvořily tábory zajatecké, jejichž primárním cílem bylo osoby pouze izolovat na malém střeženém prostoru, nikoliv je fyzicky zlikvidovat či využít k nuceným pracím. Řada táborů pro válečné zajatce byla zřizována od začátku druhé světové války a jejich budování souviselo s válečnými úspěchy Německa.

Podmínky v nacistických zajateckých táborech se ale příliš nelišily od podmínek v táborech koncentračních.¹⁶¹ Tato nejrozsáhlejší skupina táborů začala vznikat ihned po nástupu nacistů k moci, tedy v roce 1933. Koncentračními tábory nacisté „navázali“ na dlouhou tradici donucovacích pracoven, které v evropských zemích začaly vznikat v 18. století. Oficiálně se tyto tábory zřizovaly za účelem převýchovy „nepřizpůsobivých živlů“ (politických odpůrců režimu, členů různých křesťanských církví, antifašisticky smýšlejících Němců apod.) a znovuzačlenění do společnosti prostřednictvím práce; proto také společné nechvalně známé cynické heslo táborů „Arbeit macht frei“.

Otroká práce vězňů se stala obrovským zdrojem příjmů a později jedním z nejdůležitějších pilířů ekonomiky Německa. Tábory, jejichž primárním účelem byla právě nucená práce, můžeme nazvat pracovními. I zde však probíhala likvidace práceneschopných vězňů.

Nacismus v jeho nejzrůdnější podobě představovaly vyhlazovací tábory, které byly vytvořeny za jediným účelem – hromadně a s maximální efektivitou zlikvidovat ty, s jejichž existencí nacistická ideologie do budoucna nepočítala. První zařízení tohoto typu vznikala v rámci zajateckých a pracovních táborů, ale poté, co byl v lednu 1942 nacistickým vedením schválen plán „konečného řešení“, bylo vybudováno několik nových táborů.¹⁶² Osvětim, Belzec, Chelmno, Majdanek, Sobibor a Treblinka bylo šest vyhlazovacích táborů, které představovaly doslova „továrny na smrt“; hromadně se v nich popravovalo zastřelením,

¹⁵⁹ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006, s. 22. ISBN 80-7203-818-4.

¹⁶⁰ GREENFIELD, Hana. *Fragments of memory: from Kolin to Jerusalem*. Jerusalem : Gefen, 1990, s. 14. ISBN 965-229-058-0.

¹⁶¹ HLUŠIČKOVÁ, Růžena. *Tábory utrpení a smrti*. Praha : Svoboda, 1969, s. 27–40.

¹⁶² *Nástin typologie koncentračních táborů*, 21. května 2005 [cit. 2009-02-28]. URL: <<http://www.fronta.cz/nastin-typologie-koncentracnich-taboru>>.

oběšením a otrávením cyklonem B – smrtícím plynem.¹⁶³ „Se zřízením továren na smrt, kam byl tisíce kilometrů transportován celý národ od kojenců až po starce, aby byl beze stopy zničen a ,zhodnocen jako surovina‘,¹⁶⁴ se dosáhlo nejen nového způsobu zabíjení, ale také vrcholu v negativních dějinách sociální moci a moderní organizace.“¹⁶⁵

Sociolog Wolfgang Sofsky se domnívá, že specifikum nacistických táborů „nespočívá ani v jeho organizačních strukturách a metodách, ani v nahodilém výběru obětí a jejich usmrcování hladem a prací. Historicky jedinečné a bezpříkladné je státem podněcované průmyslově provozované masové vyhlazování Židů, Romů a Sintů Němci.“¹⁶⁶ Podle něho samotný proces zabíjení není tak neobvyklý jako „genocida prováděná s pomocí osvědčené státní správy, s veřejnou službou vyhlazování“.¹⁶⁷ Vyhlazovací tábory nemůžeme zasadit ani do dějin despotie, ani otroctví či moderní disciplíny. „Továrny na smrt“ zničily základní pojmy civilizace, ideály svobody, rozumu, pokroku.¹⁶⁸

2.3.1.1 OBRAZ JINÉHO SVĚTA V NACISTICKÝCH TÁBORECH

Charakterové vlastnosti, dosažené vzdělání a společenské postavení jsou faktory, které hrají v současné „normální“ společnosti rozhodující roli. Ve světě koncentračních táborů však nebyla vydobytá prestiž dána nabytými vědomostmi nebo povoláním. Získávala se vlastnictvím a mocí, přičemž rozhodovaly především stále přetrvávající stereotypy a předsudky.

Činiteli určujícími místo v táborovém světě, a tedy i šanci na přežití, byly v první řadě národnost, vězeňská funkce¹⁶⁹ a sociální postavení v táboře. Nejvyšší pozice zaujímali

¹⁶³ Úkolem vykonávat vražedné akce byly pověřeny čtyři zvláštní útvary jednotek SS nazývané „Einsatzgruppen“, které podléhaly Reinhardu Heydrichovi. Zpočátku se popravovalo střílením, ale v důsledku mnoha stinných stránek tohoto způsobu zabíjení pohlaváři SS začali hledat jiné řešení, jež by umožňovalo uskutečňovat vraždy účinněji a rychleji. Plyn, oxid uhelnatý, byl k vraždění lidí poprvé použit při programu „eutanazie“ v září 1939. O dva roky později došlo ve vazebních celách v Osvětimi k pokusům s kyanovodíkovým preparátem, cyklonem B. Současně vznikla také myšlenka speciálních pojízdných plynových komor, tzv. usmrcovačích vozů. Technologicky „efektivnějším řešením“ však bylo vystavění speciálních plynových komor přímo v táborech.

¹⁶⁴ Svědectví Ráchel Bernheimové-Friedmannové vypovídá o tom, že samotní vězni měli tušení o využití lidských ostatků jako suroviny – například k výrobě mýdla: „*Odporně páchlo [mýdlo, pozn. aut.], bylo velké asi jako náš denní příděl chleba, a já se ho štitila. Šuškal se, že ho vyrábějí z lidského tuku. Hnus.*“ Citováno z: BERNHEIMOVÁ-FRIEDMANNOVÁ, Ráchel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 88. ISBN 80-86103-57-9.

¹⁶⁵ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006, s. 22. ISBN 80-7203-818-4.

¹⁶⁶ Tamtéž.

¹⁶⁷ Tamtéž.

¹⁶⁸ FRANKL, Viktor Emil. *...A přesto říci životu ano: psycholog prožívá koncentrační tábor*. Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství, 2006, s. 65. ISBN 80-7192-095-9.

¹⁶⁹ Vězni-činníci byli nejčastěji vybíráni z řad kriminálních zivlů. Tito vězni pak obvykle toužili uplatňovat svou převahu nad druhými, protože si byli dobře vědomi toho, jakou moc nad nimi samými mají příslušníci SS. Čerpáno z: TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Praha : Mladá fronta, 2000, s. 207. ISBN 80-204-0853-3.

němečtí „kriminální“ a „političtí“ vězni, vyšší střední třídu němečtí „vykladači bible“¹⁷⁰ a „asociálové“ a nejspodnější příčku tvořili homosexuálové, Romové, Sintové a Židé.¹⁷¹ Židé sice představovali nejpočetnější skupinu táborových obyvatel, ale zdaleka ne jedinou, což H. G. Adler vysvětluje tím, že „(...) kriminální živly nebo odpůrci moci se jako ‚zlí‘ podobali ‚Dáblu-Židovi‘ nebo s ním byli totožní, ovšem bylo je možné částečně ‚napravit‘ (...)“.¹⁷² Nežidé si svého vyššího postavení v táborové hierarchii byli většinou dobře vědomi: „Ideologie společného nositele zkázy se na tyto vězně přenesla i za stavu té největší bídy; považovali se [nežidé, pozn. aut.] za něco lepšího (...).“¹⁷³

O tom, že s Židy se v táborech obvykle¹⁷⁴ zacházelo nejhůře, svědčí i vzpomínky Ilsy Maršálkové, ve kterých pamětnice popisuje násilné chování táborových vedoucích vůči provinivším se vězeňkyním židovského původu: „*Tak trestali* [esesáci a dozorkyně, pozn. aut.] *zejména židovky, které měly v táborech nejtvrďší život, musely vykonávat nejtěžší práce, nebyly dostatečně oblečeny, a když byly nemocné, nebyly zpočátku přijímány na revír* [vězeňská nemocnice, pozn. aut.].“¹⁷⁵ Mezi dozorci, správou SS a vězni sice existovala hluboká propast, ale mezi ní se táhlo jakési šedé pásmo protekce a korupce.

„*V koncentračním táboře museli všichni odložit své masky a vyjevit svou skutečnou tvář. Nikdo se nemohl přetvařovat.*“¹⁷⁶ Stejně tak jako v běžném životě, i v koncentračních táborech lze podle způsobu chování a charakterových vlastností vypožorovat různé typy lidí.¹⁷⁷ Filozof Tzvetan Todorov v zásadě rozlišuje vězně na ty, pro které je nejvyšší hodnotou zachování vlastního života, a ty, pro něž existuje něco „vyššího“ než zůstat naživu – zůstat člověkem. Každý vězeň podle Todorova během pobytu v koncentračním táboře prochází

¹⁷⁰ Svědci Jehovovi.

¹⁷¹ AMESBERGER, Helga. *Sexualizované násilí: Ženské zkušenosti z nacistických a koncentračních táborů*. Praha : BB Art, 2005, s. 39–40. ISBN 80-7341-585-2.

¹⁷² ADLER, H. G. *Terezín 1941–1945: Tvář nuceného společenství, Díl III. – Psychologie*. 2. vyd. Brno : Barrister & Principal, 2007, s. 34. ISBN 80-7364-024-4.

¹⁷³ Tamtéž.

¹⁷⁴ Takzvaná „židovská otázka“ byla v koncentračním táboře Osvětim–Birkenau řešena poněkud zvláště – nebyly zde totiž uplatňovány rasové zásady: „*židé, kteří byli v mužském kmenovém táboře BIIId, byli úplně rovnoprávní s ostatními vězni. A zatímco nacisté v celé Evropě přísně dbali, aby lidé byli izolováni a omezováni, v Birkenau to neplatilo. V první polovině roku 1943 se několik židů dokonce stalo blokáltestry, takže jim byli podřízeni i „rasově čistí“ němečtí vězňové. Židé se stali také kápy, jejichž rozkazy museli plnit i Němci. (...) Svěřování vězeňských funkcí židům bylo součástí rafinované politiky velitelství tábora.*“ Čerpáno z: KULKA, Erich – KRAUS, Ota. *Továrna na smrt: dokument o Osvětimi-Birkenau*. Praha : Naše vojsko, 1964, s. 130–131.

¹⁷⁵ MARŠÁLKOVÁ, Ilse. *Za mřížemi a dráty: pravdivé kapitoly Terezín, Osvětim, Ravensbrück*. Praha : A. Bureš, 1945, s. 12–13.

¹⁷⁶ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 169. ISBN 80-86048-08-X.

¹⁷⁷ H. G. Adler rozlišuje čtrnáct skupin lidí: zlomení, bojácní, omráčení, bezmyšlenkovití, pesimisté, realisté, optimisté, lidé s iluzemi, aktivní, brutální, oportunisté, lidé bez vůle, lidé pomáhající a dobrotiví. Čerpáno z: ADLER, H. G. *Terezín 1941–1945: Tvář nuceného společenství, Díl III. – Psychologie*. 2. vyd. Brno : Barrister & Principal, 2007, s. 53–58. ISBN 80-7364-024-4.

několika fázemi. První, která se odehrála před deportací do tábora, v lidech vybuchovala jisté mravní vědomí. Po několika měsících v táboře nastává druhá fáze, při níž dochází ke zhroucení předchozích mravních hodnot a k jakési apatii, kdy člověk otupí natolik, že v něm ani mrtví nezbuzují žádný cit.¹⁷⁸

Děsivé scény odehrávající se na cestě do tábora Mauthausen věcně popisuje Zdenka Fantlová: „*Mrtvolky se hromadily na podlaze. Šlapaly jsme po mrtvých tělech. (...) Po pětidenní šílené jízdě jsme zastavili na jakési vedlejší koleji. (...) Nastoupili zřízenci a vagóny otevřeli. A tu se v několika minutách nástupiště po celé délce vlaku změnilo v ohromné smetiště, na kterém se nakupily před každým vagónem vysoké hromady mrtvol. (...) A co ty ostatní ve vagónu? Byly šťastné, že teď mají pro sebe víc místa.*“¹⁷⁹ Pokud vězeň toto období přežije, může vstoupit do třetí fáze, ve které znovu nalezne určité mravní hodnoty, i když ne zcela totožné s těmi dřívějšími.¹⁸⁰

(Ne)existenci morálních hodnot v Osvětimi dosvědčuje i Primo Levi: „*Kdo zabíjí, je člověk, kdo činí bezpráví nebo je obětí bezpráví, je člověk. Ale není člověk, kdo nechá věci dojít tak daleko, že sdílí lůžko s mrtvolou, kdo čeká, až jeho soused konečně umře, aby si mohl vzít jeho čtvrtinku chleba.*“¹⁸¹ V každodenním boji o holé přežití rozhodoval pud sebezáchovy a právo silnějšího a vychytralejšího. To však neznamená, že v táborech neexistovala žádná společenská pravidla (pouze se lišila od těch, na jaká jsme v běžném životě zvyklí): „*Ukrást něco správně tábora je nejen dovoleno, nýbrž i hodno obdivu; naproti tomu ukrást něco, především chléb, spoluvězni, se zavrhuje a většinou tvrdě trestá.*“¹⁸²

Hrůzu větší, než je neustálý hlad a těžká práce, pro vězně představovala existence plynových komor. „*Plíživý strach se vkrádá i do spánku a promění se v sny plné úzkosti. Citujeme si Wolkeru ‚Smrti se nebojím, smrt není zlá‘, ale toho umírání se každý bojí,*“¹⁸³ popisuje Margit Hermannová své pocity z osvětimského lágru, kde byla smrt neodlučitelnou součástí táborového života. Vězni se s ní setkávali takřka na každém kroku, ale i přesto si nedokázali připustit, že stejný osud je připraven i pro ně: „*Dívala jsem se na černý kouř vycházející z komínů spaloven, pokoušela jsem se v něm spatřit sebe samu – nešlo*

¹⁷⁸ Podle V. E. Frankla je však tato citovost „*krajně nutný pancíř, který na sebe vězňova duše včas navléká*“. Čerpáno z: FRANKL, Viktor Emil. ...*A přesto říci životu ano: psycholog prožívá koncentrační tábor*. Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství, 2006, s. 25. ISBN 80-7192-095-9.

¹⁷⁹ FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha : Primus, 1996, s. 222–223. ISBN 80-7364-024-4.

¹⁸⁰ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Praha : Mladá fronta, 2000, s. 46–47, 49. ISBN 80-204-0853-3.

¹⁸¹ LEVI, Primo. *Je-li toto člověk*. Praha : Sefer, 1995, s. 62. ISBN 80-85924-03-X.

¹⁸² TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Praha : Mladá fronta, 2000, s. 42. ISBN 80-204-0853-3.

¹⁸³ HERMANNOVÁ, Margit. *Na cizí planetě – tábor B II b*. In HERRMANNOVÁ, Margit – SCHÜTZOVÁ, Helena. *Kdo chce budoucím něco říci, má promluvit*. Praha : REAG, 1994, s. 19. ISBN 80-85608-12-X.

to, ne proto, že bych doufala, že přežiju, ale prostě jsem se nedokázala s očekávanou smrtí smířit.“¹⁸⁴

Podle psychologa a psychiatra Viktora E. Frankla, který sám prošel koncentračním táborem, se většina vězňů soustředila pouze na to, jak přežít; jak se udržet naživu pro své blízké. To dokládají i mnohá svědectví pamětnic: „*Doufala jsem, že dokážu být silná, když pro nic jiného, tak proto, abych mohla pomáhat svým sestram,*“¹⁸⁵ vzpomíná Ráchel Bernheimová-Friedmannová. V. E. Frankl se také zamýšlí nad tím, jaké má vlastně takové utrpení pro člověka smysl; zda vůbec nějaký: „*(...) nemá-li jej, pak by nakonec ani nemělo přežití lágru smysl. Neboť život, jehož smysl stojí a padá s tím, že se z toho dostanu nebo ne, život tedy, jehož smysl odvisí od milosti takové náhody, takový život by vlastně nemělo vůbec cenu žít.*“¹⁸⁶ Nad úvahami o smrti často převáží právě uvědomění si zodpovědnosti vůči svým nejbližším. A člověk, který si tuto skutečnost přizná, „*už nikdy nebude s to svůj život odhodit. Zná totiž ono ‚proč‘ své existence, proto snad unese i každé ‚jak‘.*“¹⁸⁷

Dějiny koncentračních táborů mohli napsat pouze ti, kdo se nedostali až na samé dno. „*Kdo klesl až tam, nevrátil se, nebo byla jeho pozorovací schopnost ochromena utrpením a nechápáním.*“¹⁸⁸ Ale ti, kteří holocaust přežili, se domnívají, že taková zkušenost nikdy nemůže být plně sdělitelná, protože: „*Minulost patří mrtvým a ten, kdo přežil, se s obrazy a představami, které jsou jeho osobě připisovány, nedokáže identifikovat. Osvětím znamená smrt, totální, absolutní smrt – smrt člověka, smrt všech lidí, smrt jazyka a fantazie, smrt doby a ducha. (...) Jen ten, kdo přežil, ví. On a nikdo jiný.*“¹⁸⁹

2.3.1.2 ŽENSKÁ SPECIFIKA NACISTICKÝCH TÁBORŮ

Nacistická antisemitská ideologie považovala kategorii rasy za určující při rozlišování Židů a nežidů. Nacisté židovství nepokládali pouze za určité náboženské přesvědčení, ale zejména za kritérium příslušnosti k židovské – a to podle jejich zvrácené ideologie znamenalo méněcenné – rase. Vzhledem k tomu, že tedy všichni Židé byli považováni za příslušníky

¹⁸⁴ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 235. ISBN 80-7203-547-9.

¹⁸⁵ BERNHEIMOVÁ-FRIEDMANNOVÁ, Ráchel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 88. ISBN 80-86103-57-9.

¹⁸⁶ FRANKL, Viktor Emil. *...A přesto říci životu ano: psycholog prožívá koncentrační tábor*. Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství, 2006, s. 65. ISBN 80-7192-095-9.

¹⁸⁷ V. E. Frankl zde svou závěrečnou větou poukazuje na citát filozofa Friedricha Nietzscheho „*Kdo ví proč žít, dokáže jakékoli jak*“. Čerpáno z: FRANKL, Viktor Emil. *...A přesto říci životu ano: psycholog prožívá koncentrační tábor*. Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství, 2006, s. 77. ISBN 80-7192-095-9.

¹⁸⁸ LEVI, Primo. *Potopení a záchránění*. Praha : Mladá fronta, 1993, s. 14. ISBN 80-204-0406-6.

¹⁸⁹ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006, s. 20. ISBN 80-7203-818-4.

či příslušnice stejné „podřadné rasy“, byl k nim primární genderový přístup¹⁹⁰ víceméně neutrální. „*Všichni se ocitli v jedné aréně vyhlazování, neboť podle nacistů měli Židé zmizet z Evropy jako celek.*“¹⁹¹

Avšak způsob zacházení s vězni a další „průběh“ vyhlazovacího procesu v koncentračních a vyhlazovacích táborech byl již genderově podmíněn, do značné míry tedy záleželo na tom, zda-li se dotyčný do tábora dostal jako žena, nebo jako muž. Genderový přístup nacistů k vězňům se projevil ihned po příchodu do tábora; při první selekci měly ženy, především staré, těhotné či ženy s malými dětmi, jen minimální naděje na přežití, protože byly – jako „praceneschopné“ – ihned posílány do plynových komor.¹⁹² „(...) *na jednu stranu [posílali, pozn. aut.] matky s dětmi (do šestnácti let), staré lidi, na druhou stranu mladé a zdravé, zvláště muže a ženy, nejvýš tak do třiceti let. (...) Moje sestřenice Sára Chaimovitzová, ještě jí nebylo třicet let, byla zdravá a moc hezká. Vzala za ručičku asi pětiletého chlapečka také z rodiny a tím byla odsouzena k smrti, šla s tou velikou skupinou přímo do plynu,*“¹⁹³ popisuje selekci při příjezdu do Osvětimi-Birkenau Helena Maršíková.

Ve vyhlazovacích táborech měli muži možnost dostat práci na rampě, jako kápoové nebo v oddíle Sonderkommando,¹⁹⁴ „odklízečů“ mrtvých, a byli tak na nějakou dobu ušetřeni nevyhnutelné smrti. Koncentrační tábory byly zřizovány především proto, aby v nich pracovali zdraví a silní muži. To však neznamená, že by se ženy nikde pracovně neuplatňovaly; naopak, stejně jako muži často pracovaly v nelidských podmínkách

¹⁹⁰ Gender neboli kategorie „sociálního pohlaví“ se zabývá studiem vztahů a sociálních rozdílů mezi muži a ženami. Genderové role jsou vytvářeny získaným chováním společnosti nebo nějaké sociální skupiny, které předurčuje vnímat různé aktivity, úkoly a odpovědnosti jako ženské či mužské. Toto chování je ovlivněno společenskou třídou, rasou, etnikem, kulturou, vírou, ideologií apod. Genderové role se mění s časem nebo v důsledku změn (např. politických) a liší se podle kultury národa. Čerpáno z: *Ženy & muži v datech*. Úřad vlády, ČSÚ, 2008, s. III, 85.

¹⁹¹ HILBERG, Raul. *Pachatelé, oběti a diváci: židovská katastrofa 1933–1945*. Praha : Argo, 2002, s. 121. ISBN 80-7203-472-3.

¹⁹² To je patrně důvodem, proč zejména do vyhlazovacích táborů bylo deportováno daleko více žen než mužů, avšak žen, jež se dočkaly osvobození, bylo méně než mužů. Z údajů, které jsou k dispozici, vyplývá, že v Osvětimi se konce války dočkala pouze jedna třetina žen, v Belzci a Chelmě nepřežila žádná; statistiky z Treblinky a Sobiboru neexistují. R. Hilberg, jenž se úmrtností v ghettech a koncentračních táborech detailně zabýval, dospěl k názoru, že celkově muži umírali častěji, například v lodžském ghettu byla úmrtnost mužů dvakrát vyšší než úmrtnost žen. Hilberg rovněž poukazuje na fakt, že ve věkové skupině mezi dvaceti a pětadvaceti lety byla úmrtnost mužů třiapůlkrát vyšší než u žen. Čerpáno z: HILBERG, Raul. *Pachatelé, oběti a diváci: židovská katastrofa 1933–1945*. Praha : Argo, 2002, s. 122–123. ISBN 80-7203-472-3.

¹⁹³ MARŠÍKOVÁ, Helena. *Holka z Roztoky: vzpomínky Heleny Maršíkové, rozené Chanele Drumerové*. Praha : Triáda, 2006, s. 11. ISBN 80-86138-79-8.

¹⁹⁴ Sonderkommando se skládalo z vězňů, kteří museli vykonávat přípravy pro hromadné vraždy. Jejich úkolem bylo obsluhovat plynové komory a krematoria, tedy pomáhat esesmanům při svlékání lidí před vstupem do plynových komor a po zplynování dopravovat jejich mrtvoly do pecí krematoria nebo je skládat a pálit na hranicích. Tento zvláštní oddíl, přísně oddělený od ostatních vězňů, měl sice zvláštní privilegia, avšak jeho členové měli jen minimální šance na přežití – po čase byli zpravidla zplynováni spolu s obětmi a vytvořilo se opět nové komando.

a například v Osvětimi byly nasazovány na nejtěžší pozemní práce a později byly posílány i na nucené práce, například vykopávat protitankové jamy.

Podle R. Hilberga se nejprve změnila role, pak se proměnily vztahy a „*nakonec tu byly i rozdíl ve stresu a traumatu*“.¹⁹⁵ Ženy, stejně jako muži, byly v táborech vystaveny fyzickému i psychickému teroru, počínaje hrubým zacházením a těžkou manuální prací až po různé způsoby mučení a pseudolékařské experimenty. Některé druhy fyzického a psychického násilí se však vztahovaly především na ženy: sexualizované násilí, nucené potraty, sterilizace a v neposlední řadě trauma z násilného odloučení od dětí či fatálního rozhodnutí nechat jít své dítě na smrt samotné.¹⁹⁶

Ve světě, kde jsou ženy ceněny pro svůj půvab a schopnost mít děti, přispělo ostříhání vlasů, nedostatek hygieny, ztráta menstruace a v první řadě nemožnost matek ochránit svoje děti velkou měrou ke ztrátě jejich ženské role.¹⁹⁷ „*Žádnou z dívek, které byly okolo, jsem neznala. Snažila jsem se v davu najít své sestry nebo nějakou kamarádku, ale marně; byly jsme nahé a ostříhané dohola a všechny jsme vypadaly stejně.*“¹⁹⁸ Ženská identita jako by se ztratila v zástupu nahých těl s oholenými hlavami.

Ženy byly nuceny za svoje každodenní přežití bojovat samy, a tak jim nezbývalo než vzít na sebe i některé doposud „mužské“ úkoly a role. Historička Rochelle Saidelová se domnívá, že ženy sice vykonávaly práce, které pro ně byly mnohem těžší než pro muže, ale na druhou stranu měly v lágrech jisté výhody – jejich tradiční role „žen v domácnosti“ jim umožňovala lépe se postarat o sebe i o rodinu.¹⁹⁹ Právě starost o své blízké jim nedovolila rezignovat, což je patrné i ve svědectví Ráchel Bernheimové, která se do koncentračního tábora dostala spolu se svými sestrami: „*Přemýšlela jsem, jak dlouho to ještě takhle může trvat. Doufala jsem, že dokážu být silná, když pro nic jiného, tak proto, abych mohla pomáhat svým sestram.*“²⁰⁰ Situace, kdy jedna z nich onemocněla, ji dokázala vyburcovat k aktivitě:

¹⁹⁵ HILBERG, Raul. *Pachatelé, oběti a diváci: židovská katastrofa 1933–1945*. Praha : Argo, 2002, s. 121. ISBN 80-7203-472-3.

¹⁹⁶ Dilema ženy, jež byla nucena se rozhodnout, které z jejích dvou dětí bude žít a které zemře, bylo literárně zpracováno například v knize Williama Styrona *Sophiina volba*.

¹⁹⁷ LEWIS, Jone Johnson. *Women and World War II: Concentration Camps. Gender and the Holocaust* [cit. 2009-02-01]. URL: <<http://womenshistory.about.com/od/warwwii/a/holocaust.htm>>.

¹⁹⁸ BERNHEIMOVÁ-FRIEDMANNOVÁ, Ráchel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 77. ISBN 80-86103-57-9.

¹⁹⁹ SINAI, Ruth. *Gender and the Holocaust*. Haaretz, 15 September 2003 [cit. 2009-02-01]. URL <<http://www.rememberwomen.org/Events/documents/BeitBerlHaaretzarticletext.10-15-03.doc>>.

²⁰⁰ BERNHEIMOVÁ-FRIEDMANNOVÁ, Ráchel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 88. ISBN 80-86103-57-9.

„Bylo mi jasné, že pro Čaju musím něco vymyslet, protože doslova ze dne na den viditelně ztrácela na váze,“²⁰¹ vzpomíná.

Ženy, které se nemohly starat o někoho z rodiny, často projevovaly mimořádný zájem o péči o své příbuzné či přítelkyně.²⁰² Existence sociálních vazeb, vzájemné spolupráce a navazování blízkých přátelství pro ně byla nezbytná a poskytovala jim jakousi duševní výhodu. Ačkoliv na tuto „strategii přežití“ vyslovují badatelé různé názory, je nepochybné, že přátelství ženám pomáhalo lépe se vyrovnat s psychickým i fyzickým násilím, se kterým se denně setkávaly.

Rovněž péče o osobní hygienu, v dřívějších dobách pro ženy naprosto rutinní záležitost a v táborových podmínkách činnost na první pohled postrádající smysl, hrála v boji o přežití svou roli. Ženy mnohdy uchránila nejen před některými nemocemi, ale i před ztrátou lidské důstojnosti. Přestože v táborech obvykle panovaly ořesné podmínky, snažily se dbát o čistotu, jak jen to bylo možné. Snad právě všudypřítomná špína a nedostatečná hygiena byly součástí nacistického plánu, jak vězně ponížít a naplnit je opovržením nad sebou samými i svými přáteli. V této souvislosti Eva Rodenová vzpomíná na okamžik, kdy si se svou kamarádkou dala slib: „(...) *bud' se pod těmito kohoutky [v umývárně s kapající ledovou vodou, pozn. aut.] každý den od hlavy po paty opláchneme, ať je jak chce pozdě nebo zima nebo ať jsme sebevíc unavené, anebo to nepřežijeme.*“²⁰³ Tento slib dodržely a obě přežily.

T. Todorov se domnívá, že ženy přestály pobyt v koncentračních táborech – po psychické i fyzické stránce – lépe než muži, a tento fakt si vysvětluje tím, že fyzická síla jako by se pojila s psychickou křehkostí a obráceně. Ke stejnému závěru dospěla i pamětnice S. J. Ginzburgová: „*Naši ubozí druhové! Slabé pohlaví... Tam, kde jsme se my ženy ohýbaly, ale zůstávaly naživu, oni padali mrtvi. Předčili nás v umění zacházet se sekyrou, krumpáčem či kolečkem, ale zdaleka se nám nevyrovnali v umění snášet muka. (...) Muži by měli být silnější než my; a přesto k nim pocítujeme jakýsi mateřský soucit. Připadají nám bezmocnější, neuzpůsobení snášet bolest, neschopní vyprat nebo zašít si potají své hadry.*“²⁰⁴

²⁰¹ BERNHEIMOVÁ-FRIEDMANNOVÁ, Ráchel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 84. ISBN 80-86103-57-9.

²⁰² Tato „strategie přežití“ jistě nebyla cizí ani mužům, avšak nevyskytovala se u nich v takovém rozsahu jako u žen, jak dokládají ego-dokumenty psané právě muži.

²⁰³ RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007, s. 69. ISBN 978-80-200-1511-2.

²⁰⁴ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Praha : Mladá fronta, 2000, s. 85. ISBN 80-204-0853-3.

Ženy se lépe dokázaly přizpůsobit nelidským podmínkám a díky přátelství mohly získat psychickou i fyzickou podporu, avšak neexistovala žádná strategie, která by vězeňkyni zachránila před krutým zacházením ze strany sadistických kápů a esesmanů.

2.3.1.2.1 Sexualizované násilí

Lidská krutost byla v koncentračních táborech vystupňována do oblundných rozměrů a projevovala se v nesčetných variacích. Mnoho žen se během nacistické perzekuce setkala s různými formami sexualizovaného násilí, které se stalo nedílnou součástí nacistického utlačovacího a vyhlazovacího teroru.²⁰⁵ Pachateli bývali nejčastěji muži, výše postavení členové nacistické strany, úředníci gestapa, policisté, ale především potom příslušníci jednotek SS a SA²⁰⁶ a dozorcí v koncentračních táborech.²⁰⁷ Výjimkou nebyly ani sexuální vztahy mezi hierarchicky nerovnými vězni, tedy například blokačkami a vězeňkyněmi. Tyto ženy neměly možnost se svobodně rozhodnout, zda se podřídí, či ne, a proto tyto vztahy můžeme rovněž zařadit pod sexuální násilí.

Šíře neorganizované formy nucené sexuální práce, která sahá od urážlivých pohledů esesmanů přes jejich sexuální nátlak až po znásilňování a organizovanou práci v táborových nevěstincích, není dosud příliš osvětlena. To však podle socioložky a etnoložky Helgy Amesbergerové úzce souvisí se skutečností, že se nedochovaly téměř žádné dobové prameny o této tematice a existuje jen velmi málo zpráv očitých svědkyň. Sexualizované násilí, jež na ženách bylo páčáno, pro ně představovalo bolestný a ponižující zážitek, o kterém raději mlčely.²⁰⁸ Mnohé chtěly tyto prožitky zcela potlačit a v neposlední řadě se jich na takové stránky táborového života nikdo neptal.²⁰⁹

Podle bývalých osvětimských vězňů Oty Krause a Ericha Kulky byly nevěstince ve větších táborech běžnou praxí.²¹⁰ Prostitutky představovaly „odměnu“, kterou velitelství poskytovalo podle zásluh jak esesákům, tak i vězňům zaujímavým v táborové hierarchii

²⁰⁵ Ačkoliv se muži také poměrně často setkávali se znásilňováním a sexuálním obtěžováním, pro ženy měla jejich sexualita většinou poněkud odlišný význam.

²⁰⁶ SA (Sturmabteilung) neboli úderný oddíl byla ozbrojenou teroristickou organizací NSDAP založenou Adolfem Hitlerem 3. srpna 1921.

²⁰⁷ AMESBERGER, Helga. *Sexualizované násilí: Ženské zkušenosti z nacistických a koncentračních táborů*. Praha : BB Art, 2005, s. 39. ISBN 80-7341-585-2.

²⁰⁸ K mlčenlivosti mohl částečně vést i fakt, že k nuceným sexuálním pracovním jejich spoluvězeňkyně a později spolky přeživších chovaly odmítavý postoj.

²⁰⁹ AMESBERGER, Helga. *Sexualizované násilí: Ženské zkušenosti z nacistických a koncentračních táborů*. Praha : BB Art, 2005, s. 104–105, 167. ISBN 80-7341-585-2.

²¹⁰ Heinrich Himmler, vedoucí jednotek SS, zřídil soustavu nevěstinců; pro každý z táborů, kde byli ubytováni muži, vybíral kolem dvaceti žen z Ravensbrücku. Čerpáno z: SCHELLE, Beth. *Holocaust Concentration Camps – Spotlighting the Women’s Experience* [cit. 2009-01-02]. URL: <<http://ezinearticles.com/?Holocaust-Concentration-Camps---Spotlighting-the-Womens-Experience&id=832555>>.

vedoucí postavení. Vedle nevěstinců existovala rovněž takzvaná „zastřená prostituce“, kdy si esesáci v doprovodu vrchní dozorkyně vybírali v ženských táborech mladé dívky jako své „osobní služby“.²¹¹

Mnoho spoluvězňů i spoluvězeňkyň se na sexuálně zneužívané ženy dívalo s pohoršením a opovržením. To potvrzují i svědectví Dagmar Hájkové a Hany Houskové, které prošly ženským koncentračním táborem Ravensbrück: „*Prostitutky podobně jako ‚zelené‘ [kriminálnice z povolání, pozn. aut.] patřily ke spodině tábora. Velmi trpěly nepřítomností mužů, a proto mezi mnohými kvetla lesbická láska. (...) Nacisté prohlašovali, že zavírají prostitutky do tábora proto, aby je ‚převychovali‘ a přivedli k řádnému životu. Ale když se jim to hodilo, nestyděť odhodili své pokrytectví a darovaly ‚asociálkám‘ – ovšem jen těm mladým a hezkým – svobodu pod podmínkou, že půjdou na půl roku provozovat své staré řemeslo do bordelu pro vojáky a pro mužské koncentrační tábory.*“²¹²

Pamětnice se také domnívaly, že „do této ‚práce‘ [jak v nevěstincích pro důstojníky jednotek SS, tak pro vězně v koncentračních táborech, pozn. aut.] se prostitutky z Ravensbrücku hlásily dobrovolně a pokládaly si za čest, když byly vybrány“.²¹³ Toto stanovisko převzali bez kritického přezkoumání i někteří badatelé, kteří „mýtus dobrovolného přihlašování“ dále tradovali. Ženy pracující ve veřejném domě žily sice v relativně lepších podmínkách a dostávaly i větší přídělky jídla, ale vzhledem k tomu, že v koncentračním táboře byl každý den bojem o přežití, je označení „dobrovolnost“ přinejmenším velmi problematické.²¹⁴

Tematika sexualizovaného násilí v koncentračních táborech, a zvláště pak otázka nucené prostituce byla mnohdy tabuizována. Podle H. Amesbergerové se tak dělo především proto, aby připomínání vězeňských nevěstinců nevyvolalo falešný dojem o životních podmínkách v táborech. Největší zájem na tabuizaci tohoto tématu údajně měli přeživší muži, kteří se sami na provozování nevěstinců podíleli.²¹⁵

²¹¹ KULKA, Erich – KRAUS, Ota. *Továrna na smrt: dokument o Osvětimi-Birkenau*. Praha : Naše vojsko, 1964, s. 132–133.

²¹² HÁJKOVÁ, Dagmar [et al.]. *Ravensbrück*. Praha : Naše vojsko, 1963, s. 23–24.

²¹³ Tamtéž, s. 24.

²¹⁴ Ve většině případů nešlo o svobodné rozhodování, ale sex z nutnosti; u vztahů v koncentračních táborech hrála roli otázka přežití či zlepšení životní situace. Poměry esesmanů s vězeňkyněmi obvykle ženám přinášely pouze krátkodobé výhody. Nežádka se stávalo, že za ně tyto ženy zaplatily životem, protože styky esesmanů s vězni byly přísně trestány, a zároveň byly vystaveny riziku, že muže omrzí.

²¹⁵ AMESBERGER, Helga. *Sexualizované násilí: Ženské zkušenosti z nacistických a koncentračních táborů*. Praha : BB Art, 2005, s. 103. ISBN 80-7341-585-2.

Pro znásilněné ženy bylo obvykle velmi obtížné vyrovnat se s tímto traumatem a nalézt opět cestu zpět k sama sobě, a tak nezdávka ukončovaly život sebevraždou. Násilné sexuální kontakty mezi vězni – sexuální obtěžování, ponižování a pokořování, sexualizované mučení, znásilňování, nucená práce ve vězeňských nevěstincích a podobně – vedle nucených potratů, sterilizace a pseudolékařských pokusů patřily k nejtěžším formám násilí.

2.3.1.2.2 Mateřství a těhotenství

Nacistické Německo bylo, podobně jako jiné země, patriarchálním státem, kde žena zodpovídala za vedení domácnosti a výchovu dětí. Rodina hrála v životě žen zásadní roli a jejich nejdůležitějším posláním bylo bezpochyby rodit děti – nebo spíše muže –, jak prohlášoval sám Hitler: „*Nicht im ehrbaren Spießbürger oder der tugendsamen alten Jungfer liegt er fein Menschheitsideal, sondern in der trotzigem Verkörperung männlicher Kraft und in Weibern die wieder Männer zur Welt zu bringen vermögen.*“²¹⁶ Také říšský ministr propagandy Joseph Goebbels zastával názor, že „*posláním ženy je být krásnou a přivádět na svět děti.*“²¹⁷

Do sedmdesátých let 20. století byla nacistická populační politika vnímána jako pronatalistická, prosazující kult mateřství. Genderová historie však tento postoj zpochybnila; výzkum prokázal, že spíše než kult matky byl uznáván kult otce jako symbolu nadřazenosti vůči matce. Historička Gisela Bocková upozorňuje dokonce na antinatalismus nacistického režimu: „*i když reprodukce vhodných jedinců byla pro režim nesmírně důležitá, ještě důležitější pro čistotu národní rasy byla eliminace reprodukce těch nežádoucích.*“²¹⁸

Mezilidské vztahy, manželství, těhotenství, porody i výchova dětí židovského obyvatelstva v období nacistické nadvlády podléhaly požadavkům tzv. „rasové péče“ a „rasové politiky“. Mnoho židovských rodin, kterým hrozila deportace, stálo před obtížným rozhodnutím ohledně osudu svých dětí. Někteří rodiče se snažili kontaktovat své árijské známé s žádostí o pomoc při hledání lidí, u nichž by své děti mohli dočasně ukrýt. Tento proces býval velmi komplikovaný a riskantní a rodiče k takovému kroku často nenalezli

²¹⁶ HITLER, Adolf. *Mein Kampf: zwei Bände in einem Band*. München : Zentralverlag der NSDAP, 1938, s. 455.

²¹⁷ PRINGLE, Heather. *Velký plán: Himmlerovi vědci a holocaust*. Praha : BB/Art, 2008, s. 113. ISBN 978-80-7381-385-7.

²¹⁸ Čerpáno z: APPELTOVÁ, Michaela. *Důležitější než kult matky byl v nacistickém Německu kult otce*. Genderová a informační tisková agentura, 10. listopadu 2007 [cit. 2009-01-08]. URL: <<http://www.ta-gita.cz/jine-psani/dulezitejsi-nez-kult-matky-byl-v-nacistickem-nemecku-kult-otce/>>.

dostatek psychických sil. Ani v nejhrošších představách je nenapadlo, že šance jejich potomků na přežití v koncentračních táborech bude prakticky nulová.²¹⁹

Pokud se matkám přes všechny obtíže přece jen podařilo dítě uchránit před deportací, často trpěly pochybnostmi a protichůdnými pocity: vyčítaly si, že nejsou s ním, a přitom byly šťastné, že jejich dítě nemusí podstupovat to co statisíce jiných dětí v ghettech a koncentračních táborech. V podobné situaci se ocitla i Ilsa Weberová, na kterou ve svém vyprávění vzpomíná její přítelkyně Ruth Eliasová: „*Než byla deportována, podařilo se jí poslat svého osmiletého syna ke svým přátelům do Švédska, aniž by tušila, jaký osud jej tam čeká. Nebyla si jista, zda udělala dobře, když připravila dítě o mateřskou lásku a poslala ho do neznáma. Ale zároveň byla šťastná, že ho uchránila před životem v ghettu se vším strádáním a ponižováním.*“²²⁰

Zoufalí rodiče se na poslední chvíli pokoušeli i o jiná východiska. Vzdávali se například židovské víry v naději, že jejich děti nebudou považovány za Židy. O tom vypovídá svědectví Evy Hejzlarové, jejíž matka se nechala pokřtít a přestoupila ke katolictví: „*Chudák si myslela, že mně to pomůže, že mne nebudou pokládat za židovku, když se i ona dá pokřtít a bude se usilovně modlit.*“²²¹

V období nacistické perzekuce ale Židé neměli žádnou teoretickou možnost záchrany. „*Tváří v tvář vyhlazovací mašinérii nacistického Německa se již nebylo možno zachránit přijetím jiné víry, protože šlo o perzekuci etnickou, rasovou, nikoliv náboženskou.*“²²² Žádný význam neměla ani snaha o zajištění převýchovy židovských dětí v německých rodinách, poslední naděje, k níž se mnozí rodiče upínali. Dokládá to i vzpomínka Evy Hejzlarové: „*Naši mi dokonce chtěli za války koupit arizaci! To do Náchoda jezdila nějaká mladší ženská z Prahy, nějaká paní Hrnčířová, Češka, která slibovala, že zajistí pro mne arizaci, když jí rodiče dají pět tisíc korun – a to byly tehdy nějaké peníze. Ta Hrnčířová stále slibovala, že už to bude, že příště, příště: ‚Nikdo nebude vědět, že vaše dcera byla židovka.‘ Rodiče jí těch pět tisíc dali. Samozřejmě že to byl všechno podvod, že to nebylo možné. A pak když dostala peníze, už se ta žena neobjevila (...)*“²²³

²¹⁹ Motherhood. *Yad Vashem*, 2007 [cit. 2009-01-08]. URL: <<http://www1.yadvashem.org/exhibitions/women-eng/Motherhood.html>>.

²²⁰ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 93. ISBN 80-86048-08-X.

²²¹ Příběh Evy Hejzlarové, provdané Koubkové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 237. ISBN 80-239-5807.

²²² PAVLÁT, Leo. (ed.). *Židé – dějiny a kultura*. 3. dopl. vyd. Praha : Židovské muzeum v Praze, 2005, s. 101. ISBN 8-86889-11-4.

²²³ Příběh Evy Hejzlarové, provdané Koubkové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 238. ISBN 80-239-5807.

Šance dětí na přežití v koncentračních táborech byly minimální a stejně tak i naděje matek novorozenců – riziko, že žena s nemluvnětem bude prozrazena, bylo příliš vysoké. Pokud chtěly těhotné ženy v táborech přežít, nezbývalo jim než podstoupit utajený potrat, nebo svá těhotenství do poslední chvíle tajit a ihned po narození dítě zabít. Neobvyklou událost, narození dítěte v Osvětimi, popisuje Marketa Zádorová: „*Když se vrátily do bloku, začala se šeptem šířit zpráva, že se tu narodilo děťátko. Zda to je chlapeček nebo holčička, na to se nikdo neptal. Věděly, jaký bude osud novorozeňátka. Někdo, kdo se v té práci už vyznal, zabalil dítě ihned po oddělení od pupeční šňůry do papíru nebo hadru a potají je někde zakopal.*“²²⁴ I přesto však zázrak zrození ve vězeňkyních zanechal jakýsi atavistický pocit štěstí.

V případě, že se o těhotné ženě dozvěděli táboroví vedoucí, byla většinou poslána do plynové komory nebo musela podstoupit – s ještě nenarozeným nebo nedávno narozeným dítětem – kruté pseudolékařské experimenty.²²⁵ Doktor Léon Landauf vypovídá o tom, že jistý jeho kolega Heinz Thilo prováděl jako svou „specialitu“ právě potraty: „*Jakmile se dozvěděl, že je některá vězeňkyně těhotná, nařídil, aby držela zvláštní dietu a byla prozatím vyřazena ze selekcí. Teprve v sedmém nebo osmém měsíci těhotenství – nikdy dříve – přistupoval k přerušení. Matka nejčastěji umírala a zanechávala po sobě dítě. Večer hodili novorozeně do pece v krematoriu, i živé.*“²²⁶

Zásadní genderový rozdíl mezi muži a ženami se projevil ihned po příjezdu do vyhlazovacího tábora. Při počáteční selekci šly děti vždy s matkou, případně s některou z příbuzných, nikdy však s otcem. Pokud tedy u sebe žena měla dítě ve věku do šestnácti let, byla – jako praceneschopná – i se svým potomkem poslána do plynové komory. Nacisté totiž mateřství považovali přímo za biologicky určující: „*Matka je na dítě natolik vázaná, že se ho nikdy nevzdá, a proto je z hlediska práce v táboře nepoužitelná (...)*“²²⁷

²²⁴ ZÁDOROVÁ, Marketa. Útržky vzpomínek. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová.* Praha : G plus G, 2000, s. 117. ISBN 80-86103-35-8.

²²⁵ Avšak vyskytovaly se i výjimky – podle pamětnic v ženském táboře Ravensbrück těhotné ženy zpočátku odcházely porodit mimo tábor a poté se vracely, zatímco jejich dítě bylo dáno na převýchovu do nacistického útulku. Čerpáno z: HÁJKOVÁ, Dagmar [et al.]. *Ravensbrück.* Praha : Naše vojsko, 1963, s. 140.

²²⁶ TRUCK, Betty – TRUCK, Robert-Paul. *Lékaři hanby: pravda o lidských morčatech v Osvětimi.* Praha : Práce, 1984, s. 68.

²²⁷ APPELTOVÁ, Michaela. *Důležitější než kult matky byl v nacistickém Německu kult otce.* Genderová a informační tisková agentura, 10. listopadu 2007 [cit. 2009-01-08]. URL: <<http://www.ta-gita.cz/jine-psani/dulezitejsi-nez-kult-matky-byl-v-nacistickem-nemecku-kult-otce/>>.

V koncentračních táborech bylo většině žen znemožněno plnit mateřskou povinnost.²²⁸ O počtu dětí, které přežily, neexistují přesné údaje, důkazy ale vypovídají o tom, že během holocaustu nacisté zavraždili více než jeden a půl milionu židovských dětí.²²⁹ Ženy, které přežily, brzy po návratu z táborů zakládaly nové rodiny. To byl jeden z důležitých momentů jejich začlenění do společnosti a také jakási odpověď na nacistické masové vraždění; děti dávaly ženám nový smysl života a zajišťovaly pokračování rodinné historie.²³⁰

2.3.1.2.3 Přátelství

Překračování hranic každodenního přátelství je ojedinělým jevem, vyskytujícím se u žen v koncentračních táborech, známým také pod pojmy „táborové sestry“ či „táborové rodiny“.²³¹ Takové vazby tvořily jakousi náhradu rodinných vztahů.²³² O tomto specifickém druhu ženského přátelství se ve svém svědectví zmiňuje i Marketa Zádorová: „*Bylo jich šest; kromě starší sestry a její dcerky, švagrové a jí tu byla ještě dvě košická děvčata, jejich ,lágrové sestry', dospívající usměvavá Edita a starší tichá Etus, velice si je oblíbily a Ibolyka jako nejstarší o ně pečovala stejně jako o své rodinné příslušníky.*“²³³

Táborové sestry a příslušnice táborových rodin si poskytovaly psychickou i fyzickou podporu; vzájemně si pomáhaly, dělily se o jídlo, pečovaly o sebe a naslouchaly si; tímto aktivním přístupem se výrazně spolupodílely na „zkvalitnění“ svého života. Podobně o specifických rysech táborového přátelství hovoří i Judith Buberová-Agassiová. Ta se

²²⁸ V úseku B II e koncentračního tábora Osvětim-Birkenau však roku 1942 vznikl tzv. rodinný cikánský tábor (Zigeunerfamilienlager). Na rozdíl od ostatních částí osvětimského komplexu byly romské rodiny ubytovány společně. Vybudování tohoto speciálního tábora bylo pravděpodobně podmíněno velkou citovou závislostí Romů na svých rodinách a především dětech. Tuto domněnku potvrzuje i vzpomínka paní Ilony na druhou světovou válku, zachycená Elenou Lackovou. „*Pocit života, naděje i radosti v nás nejvíc udržovaly děti. (...) – Nejsou děti, není štěstí –, říká se. A naopak, kde jsou děti, tam je radost. Radost i starost – ale ta starost vlastně znamená touhou, aby děti přežily a žily lépe než ti, co je přivedli na svět. Drobné radosti a drobná trápení s dětmi nám dávala zapomenat, že žijeme v nenormálním světě.*“ Citováno z: LACKOVÁ, Elena. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha : TRIÁDA, 1997, s. 134. ISBN 80-901861-8-1. Jedinou srovnatelnou výjimku tvořil účelově krátkodobě zřízený terezínský rodinný tábor rovněž v Osvětimi-Birkenau, kde však muži, ženy a starší děti bydleli v oddělených ubikacích.

²²⁹ *Children and the Holocaust* [cit. 2009-01-14]. URL: <<http://frank.mtsu.edu/~baustin/children.html>>.

²³⁰ AMESBERGER, Helga. *Sexualizované násilí: Ženské zkušenosti z nacistických a koncentračních táborů*. Praha : BB Art, 2005, s. 305. ISBN 80-7341-585-2.

²³¹ Termín „táborová rodina“ vysvětluje Ruby Rohrlichová takto: „*The term 'family' denotes a group of three or more women who tried to stay together, and identified with a shared group identity. These cohesive groups helped their members survive by looping resources and energies, and devored considerable effort to helping each other stay alive.*“ Citováno z: ROHLICH, Ruby. *Resisting the Holocaust*. Oxford and New York: Berg Publishers, 1998, s. 133. ISBN 1-85973-216-X.

²³² BAEZ, Melisa. *Camp Sisters: Women in Holocaust*. 2002 [cit. 2009-01-14]. URL: <http://www.njch.org/holocaust/subject_campsisters.htm>.

²³³ ZÁDOROVÁ, Marketa. Útržky vzpomínek. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová*. Praha : G plus G, 2000, s. 121. ISBN 80-86103-35-8.

domnívá, že vztahy mezi ženami byly založené především na rodinných vazbách nebo na dřívější známosti a sloužily jako „systémy vzájemné pomoci“, které nepřímo zvyšovaly naději na přežití. Oproti tomuto tvrzení zejména vědci zdůrazňují fakt, že přežití bylo v první řadě otázkou náhody.²³⁴

Přátelství, navazování vztahů, péče o rodinu a přátele nemohou být považovány za geneticky dané pouze ženám. Je tedy zvláštní, že muži žádné skupinky „táborových bratrů“ vytvořit nedokázali. Podle některých pamětnic měli muži spíše sklony k tomu zatvrdit se, otupět a spoléhat sami na sebe. Naopak přátelská podpora u žen byla plánovitější a pevnější, což také pravděpodobně přispělo k relativně snadnějšímu opětovnému přizpůsobení se životu po válce.

Muži se zaobírali spíše sami sebou a svou bezmocností se cítili demoralizováni. Z bezvýchodné situace hledali únik například v sebepoškozování, zatímco ženy ho nacházely v navazování přátelských vztahů s jinými vězeňkyněmi a ve starostlivosti o druhé.²³⁵ „Člověk, o kterého se někdo stará, zakouší bezprostřední uspokojení; starostlivý zase může očekávat, že se mu tato úsluha vrátí, až se role vymění.“²³⁶ Právě péče o druhého člověka pomáhala navracet ztracenou důstojnost a umožňovala zapomenout na vlastní utrpení. Ženy tak daly svému táborovému životu nějaký smysl.

²³⁴ SINAI, Ruth. *Gender and the Holocaust*. Haaretz, 15 September 2003. [cit. 2009-01-16] URL <<http://www.rememberwomen.org/Events/documents/BeitBerlHaaretzarticletext.10-15-03.doc>>.

²³⁵ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Praha : Mladá fronta, 2000, s. 85. ISBN 80-204-0853-3.

²³⁶ Tamtéž, s. 93.

3. VÝZNAM EGO-DOKUMENTŮ JAKO PRAMENŮ ZACHYCUJÍCÍCH TRAGICKÉ ZKUŠENOSTI ŽEN V OBDOBÍ HOLOCAUSTU

3.1 OBECNÁ CHARAKTERISTIKA EGO-DOKUMENTŮ SE ZAMĚŘENÍM NA MEMOÁROVOU LITERATURU

Mezi prameny osobní povahy, často pro svůj charakter nazývané ego-dokumenty,²³⁷ zpravidla řadíme memoárovou literaturu (paměti, vzpomínky), deníky a korespondenci. Nacházejí se na pomezí objektivního podání a fikce, protože realita bývá často zobrazována subjektivně. Jejich vznik souvisí s primární potřebou člověka zaznamenat události, které se ho bezprostředně dotýkaly, či podělit se o své zážitky. Ego-dokumenty nám poskytují cenné informace o době, v níž pisatelé žili, a zároveň nám dávají možnost nahlédnout do jejich osobních prožitků.

Podle historičky Mileny Lenderové jsou prameny osobní povahy „*odrazem chápání sebe sama a reflexí vnějšího světa*“.²³⁸ Nelze však pochybovat ani o jejich významu jakožto historického pramene. Ego-dokumenty jsou již několik desetiletí nejen předmětem literárněvědného zkoumání a materiálem psychoanalýzy, ale jsou také považovány za jedinečný pramen k dějinám každodennosti a dějinám mentalit; slouží tedy k poznání doby i osobnosti.²³⁹

Za nejméně spontánní druh ego-dokumentů bývají považovány memoáry neboli paměti,²⁴⁰ neboť pisatel své vzpomínky podrobuje autocenzuře a text stylizuje s ohledem na budoucího čtenáře. Jsou definovány jako „*písemně zaznamenané životopisné vzpomínky*

²³⁷ Označení ego-dokumenty se pro tento druh pramenů používá (nikoli důsledně) v německém prostředí od posledních desetiletí minulého století. Čerpáno z: LENDEROVÁ, Milena. *Prameny osobní povahy*. Prosinec 2007 [cit. 2009-11-07]. URL: <<http://khv.upce.cz/upom/lenderova/tema10/p10.htm>>.

²³⁸ LENDEROVÁ, Milena. *Prameny osobní povahy*. Prosinec 2007 [cit. 2009-11-07]. URL: <<http://khv.upce.cz/upom/lenderova/tema10/p10.htm>>.

²³⁹ LENDEROVÁ, Milena – KUBEŠ, Jiří (edd.). *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?* Pardubice : Univerzita Pardubice 2004, s. 5–6. ISBN 80-7194-650-8.

²⁴⁰ Paměti se v naší literatuře začínají objevovat od 16. století a zpočátku byly především – na rozdíl např. od korespondence – spíše doménou mužů. Blíže k tomuto tématu viz např. LENDEROVÁ, Milena – KUBEŠ, Jiří (edd.). *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?* Pardubice : Univerzita Pardubice 2004. ISBN 80-7194-650-8.

*určité osobnosti na prožité události, minulé zážitky a setkání s různými významnými nebo jinak zajímavými lidmi“.*²⁴¹

Předmětem líčení mohou být události nejrůznějšího charakteru, od naprosto všedních až po nesmírně dramatické. Mezi charakteristické rysy memoárové literatury, jimiž se odlišuje od ostatních forem literárního zpracování událostí, patří retrospektivnost, autenticita a zejména subjektivita. Autor je tedy subjektem, který „v souladu se svým osobnostním zaměřením, motivy, schopnostmi a svou kulturní podmíněností tlumočí události pod zorným úhlem svého pohledu“.²⁴² Memoáry stojí na pomezí dokumentu a beletrie, reality a fikce. Pokud nemůžeme pamětníkovo vyprávění porovnat s důvěryhodnými informačními zdroji a chceme-li být sami k sobě upřímní, musíme na objektivní poznání skutečnosti rezignovat a buď mu věřit, nebo ne.²⁴³

Většina pamětníků se snaží podat úplný a objektivní obraz prožitých událostí, ale nezdědka dochází k nevědomému (či záměrnému) zkreslení skutečnosti, a to především tehdy, když pisatel spoléhá pouze na svou paměť, události řadí podle vlastního uvážení a nevyhýbá se jejich hodnocení. Ke zkreslení reálných faktů může přispět také to, že pamětník na události nazírá z hlediska své současnosti, tedy s určitým časovým odstupem. Pro vnímání a hodnocení paměti je důležité uvědomit si, že se v nich obvykle setkáváme s několika rozdílnými časovými rovinami. Odborník na memoárovou literaturu Vlastimil Válek rozlišuje mezi časem dění (obdobím, kdy pisatel události prožíval), zpracování (dobou, v níž pamětník memoáry píše) a časem čtení (momentem, ve kterém čtenáři vzpomínky vnímají), přičemž první dvě časové roviny zůstávají neměnné, zatímco třetí se stále proměňuje.²⁴⁴

Pohnutky autorů k vydávání svědectví jsou různé, ale záměrem většinou bývá snaha uchovat pro budoucí generace co nejpřesnější pohled na události, jimž pisatelé přikládají význam, a zdokumentovat to, co by jinak mohlo upadnout v zapomnění, protože události,

²⁴¹ VLAŠÍN, Štěpán a kol. *Slovník literární teorie*. Praha : Československý spisovatel, 1977.

²⁴² GARČIC, Jindřich. Paměti – tradice – skutečnost (memoárová literatura jako jedna z forem přetváření světa). In *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska: Paměti – způsob zobrazení skutečnosti*. Brno : Sdružení knihoven České republiky; v Olomouci : Vědecká knihovna, 2001, s. 12. ISBN 80-7053-231-9; 80-86249-15-8.

²⁴³ Tamtéž, s. 16.

²⁴⁴ VÁLEK, Vlastimil. Zamyšlení nad vztahem mezi memoáry a historickou prózou (způsob zobrazení reality v memoárech). In *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska : Paměti – způsob zobrazení skutečnosti*. Brno : Sdružení knihoven České republiky; v Olomouci : Vědecká knihovna, 2001, s. 78. ISBN 80-7053-231-9; 80-86249-15-8.

o kterých se žádné zprávy nedochovaly, jako by se neodehrály. Samotné psaní pamětí často vyplývá „ze snahy nalézt definitivní verzi vlastního života“.²⁴⁵

Memoárová literatura, stejně jako jiné literární žánry, žije svým vlastním životem a neustále se vyvíjí; nikdy se ale neodchyluje od realistického způsobu ztvárnění skutečnosti. Časem se pouze stírá rozdíl mezi skutečnou výpovědí svědků a tradovaným vyprávěním lidí, kteří již dané události nemohli zažít, a proto se s odstupem několika staletí předávaný souhrn faktů a smyšlenek může jevit jako důvěryhodný zdroj informací.

Paměti lze vnímat nejen jako oddechovou četbu, ale i zdroj poučení a konečně také jako pramen cenných informací o dané době, místu, osobách a událostech. Každá vzpomínka a životní cesta člověka je jedinečná, a proto i přes stejnou minulost nikdy nemůže být interpretována stejně. Memoáry dokážou zpodobnit atmosféru minulých dob a tím, jak se podílejí na „*utváření kulturní tradice, jak do ní vnášejí nové prvky a hodnoty a v neposlední řadě i varianty událostí lišících se od jejich skutečného průběhu, či událostí fiktivních*“,²⁴⁶ představují specifickou formu uchovávání skutečnosti i jejího přímého utváření.

3.2 EGO-DOKUMENTY ZABÝVAJÍCÍ SE HOLOCAUSTEM

Témata ego-dokumentů, respektive memoárů, úzce souvisí s historickým vývojem společnosti. Čím je doba bohatší na převratné dějinné události, tím více podnětů k sepsání vzpomínek zavdává. Druhá světová válka tedy z tohoto pohledu znamenala pro pisatele významný impulz. V době bezprostředně následující po skončení války začaly být vydávány hlavně deníky a bezpochyby jedním z nejznámějších ženských svědectví tohoto druhu je deník židovské dívky Anne Frankové.²⁴⁷

*Deník*²⁴⁸ Anne Frankové upoutal miliony dětských i dospělých čtenářů po celém světě hned z několika důvodů – je psán teprve třináctiletým děvčetem, ale svým myšlenkovým

²⁴⁵ HYBLER, Martin. Paměť pamětí. In *Kritická Příloha Revolver revue* č. 20, 2001, s. 36. ISSN 1211-118X.

²⁴⁶ GARČIC, Jindřich. Paměti – tradice – skutečnost (memoárová literatura jako jedna z forem přetváření světa). In *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska: Paměti – způsob zobrazení skutečnosti*. Brno : Sdružení knihoven České republiky; v Olomouci : Vědecká knihovna, 2001, s. 16. ISBN 80-7053-231-9; 80-86249-15-8.

²⁴⁷ Annelies Marie Franková (1929–1945) pocházela z německé židovské rodiny; během druhé světové války s rodiči a sestrou uprchla do Amsterdamu, kde se od roku 1942 s přáteli skrývali před nacistickým pronásledováním. Po dvou letech byl jejich úkryt prozrazen a celá skupina byla deportována do koncentračního tábora. A. Franková zemřela na tyfus v Bergen-Belsenu. První – zkrácená – verze deníku byla vydána jejím otcem Otto Frankem v roce 1947 a teprve roku 1982 vyšla z iniciativy Fondu Anny Frankové verze rozšířená o dosud nepublikované pasáže.

²⁴⁸ Viz FRANK, Anne. *Deník*. Praha : Triáda, 2006. ISBN 80-86138-81-X.

obsahem a stylizací dalece přesahuje obvyklou deníkovou výpověď dospělého člověka. *Deník* zachycuje prožitky dívky, která hledá samu sebe na rozhraní dětství a dospělosti, její myšlenky, názory a pohled na život, soudobou společnost i politické události. Věřila a doufala v nadějnější budoucnost, ale válka všechny její sny, touhy a naděje pohřbila. *Deník* A. Frankové, mající zvláštní schopnost vyvolat ve vnímavých čtenářích zájem o osudy židovského obyvatelstva za druhé světové války, a stal tak jakýmsi symbolem tragického utrpení miliónů Židů.

Člověk, který překonal těžkou traumatickou událost, mívá obvykle obtíže s vyjádřením svých prožitků, ale paradoxně o to více většinou touží po tom vydat svědectví o svém utrpení či hrdinství.^{249, 250} Vzpomínková literatura svého bouřlivého rozvoje dosáhla zejména v prvních poválečných letech, kdy tato emotivní autentická svědectví – obrazně řečeno – připomínala spíše „výpovědi svědků u soudu, před nímž zasedl na lavici obžalovaných fašismus“.²⁵¹ Vyprávění lidí, kteří sami něco prožili nebo viděli na vlastní oči, bývá považováno za nejpřesvědčivější a nejdůvěhodnější, a proto právě memoáry vzbudily u čtenářů veliký ohlas.

Společnost se začala zajímat o utrpení a hrdinství těch, kteří válečná léta strávili na frontě, v odboji nebo v koncentračních táborech a věznicích. Lidé se toužili dozvědět více o událostech, o nichž měli často jen mlhavou představu; obzvlášť prostředí koncentračního tábora, kde se hlavní hrdinové ocitají na hranici života a smrti, bylo pro drtivou většinu z nich zahaleno rouškou tajemství. Subjektivní hodnocení pamětníků tedy prozatím nahrazovala pozdější objektivní hodnocení historiků doložená autentickými dokumenty.²⁵²

Způsob psaní a obsah memoárů u nás po několik desítek let určoval jakýsi dobový příkaz vzpomínání na válku – typickým znakem vzpomínkové literatury vydávané za komunismu byl „větší důraz na faktografii a reprezentaci rasového pronásledování jako jedné ze složek politických bojovníků proti fašismu“.²⁵³ To naznačují i úvodní slova paměti Ilsy Maršálové, ve kterých vzpomíná na svůj pobyt v Terezíně, Osvětimi a Ravensbrücku:

²⁴⁹ VIZINOVÁ, Daniela – PREISS, Marek. *Psychické trauma a jeho terapie (PTSD): Psychologická pomoc obětem válek a katastrof*. Praha : Portál, 1999, s. 39. ISBN 80-7178-284-X.

²⁵⁰ V. E. Frankl naopak vyjadřuje myšlenku, že mnozí bývalí vězni koncentračního tábora nemají potřebu o svých zážitcích hovořit: „Kdo sám byl v nějakém lágru, tomu nemusíme nic vysvětlovat. A kdo tam nebyl, ten stejně neporozumí tomu, jak to v nás vypadalo a jak to i ještě dnes vypadá.“ Citováno z: FRANKL, Viktor Emil. *...A přesto říci životu ano: psycholog prožívá koncentrační tábor*. Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství, 2006, s. 10. ISBN 80-7192-095-9.

²⁵¹ VÁLEK, Vlastimil. *K specifčnosti memoárové literatury*. Brno : Univerzita J. E. Purkyně, 1984, s. 147.

²⁵² Tamtéž, s. 136–145.

²⁵³ SEDLÁK, Petr. Svět přeživších Židů – prameny a jejich výklad. In *Lidé města = urban people: revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace* 10, č. 3, 2008, s. 86. ISSN 1212-8112.

„Moje malé dokumentární dílo chce ukázat, kolik duševní síly a jakých vlastností vězňů bylo potřeba k vítěznému skončení boje s fašistickou příšerou.“²⁵⁴

Malý časový odstup od prožitých událostí neumožňuje pisateli, který má hrůzné zážitky stále v živé paměti, zachycovat své vzpomínky bez osobního zaujetí a s vnitřní vyrovnaností.²⁵⁵ U memoárů publikovaných bezprostředně po osvobození sice obvykle nedochází ke zkreslování skutečnosti, avšak míra subjektivity bývá poměrně vysoká. Oproti prvním poválečným letům počet nových ego-dokumentů s válečnou tematikou poklesl, avšak u těch, jež vyšly o několik desítek let později, stoupla dokumentární a společenská hodnota. Delší časový odstup dává pamětníkům možnost nahlížet na tragickou minulost s větším nadhledem, a proto jejich vzpomínky působí vyrovnaněji a smířlivěji. Zároveň ale existuje větší pravděpodobnost, že pisatel některé události nezachytí či zkreslí, zvláště pokud své zážitky neporovná s fakty ověřenými odborníky nebo si je nepřipomene pomocí dobových dokumentů.

Otázkou však zůstává, zda vůbec člověk, který strávil válečná léta v koncentračním táboře, může kdy mít dostatečný odstup, aby podal objektivní hodnocení, a zda je to vůbec žádoucí. V. E. Frankl se domnívá, že ten, kdo má zkušenost holocaustu, *„má snad odstupu příliš málo, než aby mohl podat posudek zcela objektivní. Jen on však z vlastního prožitků [sic!] ví, oč jde. Je přirozeně nejen možné, nýbrž dokonce přímo pravděpodobné, že ona míra, jakou věcem přikládá, je sama pokroucená.“²⁵⁶* A naopak člověk, který stojí mimo, *„odstup měl, snad až příliš velký. Stál mimo proud onoho života, než aby mohl udělat jakoukoli platnou výpověď.“²⁵⁷*

Vzpomínky na druhou světovou válku, osvobození z nacistického útlaku a na poválečná léta zachycují atmosféru doby a přinášejí nové pohledy na minulé události.²⁵⁸ Dozvídáme se z nich o okolnostech deportací, způsobu života v ghettu, nelidských podmínkách v koncentračním táboře a v neposlední řadě o pocitech samotných pisatelů, ve kterých prožitá válečná léta zanechala nesmazatelnou stopu. Velké množství

²⁵⁴ MARŠÁLKOVÁ, Ilsa. *Za mřížemi a dráty: pravdivé kapitoly Terezín, Osvětim, Ravensbrück*. Praha : A. Bureš, 1945, s. nečisl.

²⁵⁵ Srov např. MARŠÁLKOVÁ, Ilsa. *Za mřížemi a dráty: pravdivé kapitoly Terezín, Osvětim, Ravensbrück*. Praha : A. Bureš, 1945; AUŘEDNÍČKOVÁ, Anna: *Tři léta v Terezíně*. Praha : A. Hynek, 1945; MATYÁŠ, Mirko. *Jsem číslo 17.100*. 1945; RUDOLF, Josef. *Byl jsem číslem 7809: Hrůzy a zvěrstva v nacistických koncentračních táborech*. 1945.

²⁵⁶ FRANKL, Viktor Emil. *...A přesto říci životu ano: psycholog prožívá koncentrační tábor*. Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství, 2006, s. 10. ISBN 80-7192-095-9.

²⁵⁷ Tamtéž, s. 10.

²⁵⁸ VÁLEK, Vlastimil. K problematice poválečné české memoárové literatury. In *Česká literatura* 19, 1971, s. 452.

„koncentračnické“ memoárové literatury paradoxně poskytlo „materiál“ ke zkoumání lidské psychiky a struktury lidských vztahů v naprosto extrémních životních podmínkách,²⁵⁹ a to se následně odrazilo i v literárním zpracování.

Ačkoliv pamětníci interpretují minulost různě – což závisí na intenzitě jejich prožitků, účasti na zaznamenávaném ději nebo zaujímaném postoji –, souhrn všech svědectví představuje vzájemně se doplňující mozaiku doby.²⁶⁰ Zkušenosti těch, kteří přežili holocaust, jsou individuální a jedinečné a jejich vzpomínky se tak stávají „částí, a to jenom malou částí, té velké, historické pravdy“.²⁶¹

3.3 SPECIFIKA ŽENSKÉ MEMOÁROVÉ LITERATURY

Bezprostředně po válce u nás vyšlo poměrně velké množství vzpomínkových ego-dokumentů zaměřených na zkušenosti přeživších s holocaustem, ale po bližším zkoumání zjistíme, že jejich autory byli převážně muži.²⁶² Představa o holocaustu, jak si ji můžeme vytvořit podle autentických svědectví, byla tedy zpočátku formována zejména pamětníky-muži.²⁶³ „Relatively little attention has been paid to women’s experiences before, and after the Holocaust. (...) Much of the most widely read scholarship--historical, sociopolitical, philosophical, and religious--treats the Holocaust as if sexual and gender differences did not make a difference. A lot of significant detail has gone unmentioned if not unnoticed. Thus particularities of women’s experiences and reflections have been submerged and ignored.“²⁶⁴

Mužský úhel pohledu se stal jakousi „normou“ nazírání na události spojené s holocaustem a byl považován za univerzální.²⁶⁵ S touto tezí souhlasí i Lillian Kremerová,

²⁵⁹ K sociologické a psychologické analýze chování lidí v extrémních a nelidských podmínkách viz např. ADLER, H. G. *Terezín 1941–1945: Tvář nuceného společenství, Díl III. – Psychologie*. 2. vyd. Brno : Barrister & Principal, 2007.

²⁶⁰ VÁLEK, Vlastimil. *K specifčnosti memoárové literatury*. Brno : Univerzita J. E. Turkyň, 1984, s. 143.

²⁶¹ FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek’ tatínek*. Praha : Primus, 1996, s. 5. ISBN 80-7364-024-4.

²⁶² K jedněm z mála autorek memoárů vzniklých u nás bezprostředně po osvobození patřily např. Anna Auředníčková či Ilsa Maršálková. Blíže viz: AUŘEDNÍČKOVÁ, Anna. *Tři léta v Terezíně*. Praha : A. Hynek, 1945; MARŠÁLKOVÁ, Ilsa. *Za mřížemi a dráty: pravdivé kapitoly Terezín, Osvětim, Ravensbrück*. Praha : A. Bureš, 1945.

²⁶³ V době komunistického režimu byli autory především muži-komunisté, kteří byli vyzdvihovali jako udatní hrdinové, již slavně zvítězili v nerovném boji nad strašlivou příšerou v podobě fašismu. V podobném více či méně ideologickém duchu se neslo i několik memoárů žen-komunistek vydaných v době komunistického režimu. Srov.: HONZÁKOVÁ-FIALOVÁ, Věra. *To přece bylo-: Ravensbrück – T9011*. Česko : Výbor KT Ravensbrück ČSBS, 1999; HOUSKOVÁ, Hana. *Aby už nikdy*. In *Ani ženy...* [úv. Zdeněk Koňák]. Praha : Naše vojsko, 1963; ŠKODOVÁ, Júlia. *Tri roky*. Bratislava : Osveta, 1962.

²⁶⁴ RITTNER, Carol – ROTH, John K. *Different Voices: Women and the Holocaust*. New York : Paragon House, 1993, s. xi. ISBN 155778504X; 978-1557785046.

²⁶⁵ MORRIS, Pam. *Literatura a feminismus*. Brno : Host, 2000, s. 27. ISBN 80-86055-90-6.

jež se zabývá problematikou ženského způsobu psaní o holocaustu: „*male-authored texts customarily presented and received as portraits of normative Holocaust experience*“.²⁶⁶ Ohlédneme-li se o dvě desetiletí zpět, většina těch, kteří se v Československu problematikou holocaustu zabývali – tedy jak odborníci, tak přeživší muži – nepokládali specificky ženské zkušenosti za příliš významné.²⁶⁷

Současní historikové a psychologové, a zejména historičky a psychologičky, se však shodují na tom, že ženy stejné události vnímaly jinak než muži a rovněž jejich zkušenosti se v mnoha aspektech liší. V této souvislosti je však třeba vzít v úvahu, že ne všechny prožitky nutně musely být zcela rozdílné – „*That would be as false and misleading as to argue that their experiences were identical to men's.*“²⁶⁸ Stejně tak podle literární teoretičky Pam Morrisové nelze předpokládat, že jakákoliv díla napsaná ženami budou „*nezbytně nebo ze své podstaty vyjadřovat ‚ženský‘ pohled a ženské hodnoty*“.²⁶⁹

Skutečnost, že ženy i muži pojmají svá svědectví z odlišného hlediska, je podle Judy Cohenové způsobena i tím, že ženy, na rozdíl od mužů, byly vlastně „dvojitými oběťmi“²⁷⁰ – trpěly jako ženy a zároveň jako Židovky.²⁷¹ Z autentických svědectví často vyplývá, že s ženami se žlutou hvězdou se v táborech zacházelo nejhůře. Na to poukazuje i nežidovská pamětnice Ilsa Maršálová, když hovoří o násilném chování táborových vedoucích vůči provinivším se židovským ženám: „*Tak trestali [esesáci a dozorkyně, pozn. aut.] zejména židovky, které měly v táborech nejtvrďší život, musely vykonávat nejtěžší práce, nebyly dostatečně oblečeny, a když byly nemocné, nebyly z počátku přijímány na revír. Není divu, že jejich odolnost byla nejmenší a že téměř denně volila některá tento způsob sebevraždy,*

²⁶⁶ KREMER, Lillian S. *Women's Holocaust Writing: Memory and Imagination*. Lincoln : University of Nebraska Press, 1999, s. ix. ISBN 0-8032-2743-4.

²⁶⁷ HEINEMANN, Marlene E. *Gender and Destiny: Women Writers and the Holocaust*. New York Westport, Connecticut London : Greenwood Press, 1986, s. 13. ISBN 0-313-24665-3.

²⁶⁸ OFER, Dalia, – WEITZMAN, Lenore J. (eds.). *Women in the Holocaust*. New Haven and London : Yale University Press, 1998, s. 2. ISBN 9780300080803.

²⁶⁹ MORRIS, Pam. *Literatura a feminismus*. Brno : Host, 2000, s. 12. ISBN 80-86055-90-6.

²⁷⁰ Nacistická ideologie se vyznačuje nejen rasismem, ale také sexismem: přesvědčením, že muži jsou nadřazeni ženám. Kvůli této rasové a sexuální nadřazenosti nacistů se židovské ženy staly „dvojitými oběťmi“ – byly předmětem nenávisti nejen jako Židovky, ale také jako sexuální objekty a matky (židovské děti byly považovány za nepřátele, tudíž být těhotná znamenalo „dvojnásobný“ zločin proti Říši). Čerpáno z: PÉSCI, Katalin. *Women's Voices in Hungarian Holocaust Literature* [cit. 2009-02-01]. URL: <[http://www.theverylongview.com/WATH/essays/womensvoices.htm#\[viii\]#\[viii\]](http://www.theverylongview.com/WATH/essays/womensvoices.htm#[viii]#[viii])>.

²⁷¹ COHEN, Judy. *Lessons Learned from Gentle Heroism: Women's Holocaust Narratives*. 2001 [cit. 2009-02-01]. URL: <<http://www.theverylongview.com/WATH/essays/lessons1.htm>>.

[vběhnutí do drátů pod vysokým elektrickým napětím, pozn. aut.] *aby skončila své utrpení.*²⁷²

Může existovat hned několik důvodů, proč tento „trend“ univerzálního mužského pohledu přetrval až do sedmdesátých let.²⁷³ Badatelé se zaměřovali především na „objektivní“, historickou stránku holocaustu, a ta je spojena spíše s mužským pohledem na svět. Muži při psaní memoárů kladli větší důraz na objektivní popisy událostí a situací, nikoliv na líčení subjektivních zkušeností a emocí.²⁷⁴ Ženské memoáry se zřejmě na rozdíl od mužských mnohdy nezdály být dostatečně věrohodné; nebyly považovány za „opravdovou“ literaturu, protože literatura byla tradičně sférou, v níž dominovali muži.²⁷⁵

Ženy obvykle mívaly menší potřebu publikovat své zážitky a s odstupem několika málo let se ještě necítily dostatečně připravené na to vyrovnat se s minulostí veřejně. Katalin Pésciová, odbornice na holocaust a židovskou literaturu, uvádí další důvod, proč mnohé své svědectví vydaly až několik desetiletí po válce, a to strach židovských žen snažících se sžít s většinou společností z jakékoliv odlišnosti.²⁷⁶ Se změnou politického systému po roce 1989, která mimo jiné přinesla svobodu v oblasti vydávání knih, začíná postupně vycházet velké množství ženských memoárů zaměřených na druhou světovou válku. Publikují ženy, jež svá díla dříve vydat nemohly, a mnohé další v této uvolněné době začínají své vzpomínky sepisovat.

Ženské memoáry se vyznačují tím, že do vyprávění vnášejí příběhy o hlubokém přátelství, důvěrných spojenectvích a vězeňské solidaritě tam, kde předtím převažovala tematika fyzického a psychického násilí. Ženy také častěji vyjadřují své pocity, nálady a dotýkají se intimní sféry. S větším časovým odstupem je líčení vzpomínek vyrovnanější, klidnější a objevuje se v nich více optimismu. Pamětnice se nevyhýbají ani vyprávění historek souvisejících s ženskou vynalézavostí: „*Stala jsem se známou tím, že jsem holkám ustříhala*

²⁷² MARŠÁLKOVÁ, Ilsa. *Za mřížemi a dráty: pravdivé kapitoly Terezín, Osvětim, Ravensbrück*. Praha : A. Bureš, 1945, s. 12–13.

²⁷³ V devadesátých letech 20. století se počet pamětí psaných muži a ženami začal vyrovnávat.

²⁷⁴ Typickou „stylizací“ mužů bylo dokazování jejich „hrdinství“. Například na otázku Vladimíra Mlynáře: „*A dávali jste nějak najevo odpor?*“ pamětník Tomáš Kosta odpovídá: „*To moc nešlo... No samozřejmě jsem pouštěl z výroby i špatně vysoustružené patrony, ale to bylo tak maximum. Krom toho jsme si chytali vši, a když se SS nedíval, házeli jsme je po něm. Největší ‚akce‘, co jsme udělali, se týkala vrchního mistra. (...) byla to strašná nacistická svině! Tenhle chlápek měl kocoura, takového vypaseného tlust'ocha, kterého strašně miloval a všude si ho nosil s sebou. Jednou jsme se s klukama domluvili a toho kocoura chytili a zabili (...)* Na baráku jsme ho uvařili a snědli – byla to opravdu pochoutka (...). Tak to byla naše pomsta tomu náckovi.“ Citováno z: KOSTA, Tomáš. *Rozhovor přes dvě generace / Vladimír Mlynář*. Praha : Respekt, 2008, s. 37–38. ISBN 978-80-903766-6-3.

²⁷⁵ MORRIS, Pam. *Literatura a feminismus*. Brno : Host, 2000, s. 49. ISBN 80-86055-90-6.

²⁷⁶ PÉSCI, Katalin. *Women's Voices in Hungarian Holocaust Literature* [cit. 2009-02-01]. URL: <[http://www.theverylongview.com/WATH/essays/womensvoices.htm#\[viii\]#\[viii\]](http://www.theverylongview.com/WATH/essays/womensvoices.htm#[viii]#[viii])>.

*lemy košil a ušila nám podprsenky (...)*²⁷⁷ či humorných příběhů. O podobně „úsměvné“ situaci hovoří Marie Spitzové, která pracovala v Terezíně „na šancích“, tedy na zahradě: „*Jednou esesák, který tomu vůbec nerozuměl, začal na naši vedoucí Ženku Grabscheiderovou řvát, proč trháme kedlubny, když jsou ještě zelené a nenecháme je, až budou modré. Tomu jsme se zasmáli (...)*“²⁷⁸

Vedle tematických specifik se v ženských vyprávěních objevil také jejich typický způsob vyjadřování, který Katalin Pésciová nazývá „ženským charakterem“: „*A special characteristic feature of women's Holocaust narratives is the female character. In the male canon, women are mostly powerless victims, or the emblematic remains of an older Jewish world. In women's Holocaust memoirs, however, these women are the main characters. They are visible and they have particular, specific features: they respond to oppression, they resist, and fight.*“²⁷⁹

Muži jsou oproti ženám poněkud zdrženlivější a ve svých vyprávěních se zaměřují spíše na popisy táborového života; snaží se zachytit různé situace a události, přičemž často vyzdvihují své hrdinství či hrdinství spoluvězňů. Jejich memoáry se mnohdy podobají více dokumentům. Přes tyto odlišnosti však můžeme nalézt i shodné charakteristiky jejich příběhů, například strukturu vyprávění. Muži i ženy obvykle popisují aspekty a podmínky obtížného táborového života – ponižování, deprivaci vězňů, bezdůvodné a úmyslné násilí a brutalitu; neustálý hlad i všudypřítomnou špinu. Přestože se ženské a mužské memoáry tematicky poněkud odlišují, nelze jedněm ani druhým upírat jejich skutečnou vypovídací hodnotu.

3.4 MOŽNÁ ÚSKALÍ PŘI INTERPRETACI ŽENSKÝCH MEMOÁRŮ

Jedním z činitelů, které hrají při interpretaci memoárů podstatnou roli, je míra seberepresentace pamětnic, tedy nezáměrná či cílená stylizace jejich písemného projevu. Autentičnost a vypovídací hodnota, to znamená celková hodnověrnost svědectví, jež může být podloženo objektivně přijatelnými fakty, záleží na mnoha okolnostech – časovém odstupu od prožitých událostí, věku pisatelky a možnosti čerpat z vlastních předchozích poznámek či deníku. Objektivnost memoárů rovněž závisí na schopnosti přeživších žen popsat prožité události bez

²⁷⁷ MARŠÍKOVÁ, Helena. *Holka z Roztoky: vzpomínky Heleny Maršíkové, rozené Chanele Drumerové*. Praha : Triáda, 2006, s. 24. ISBN 80-86138-79-8.

²⁷⁸ Příběh Marie Spitzové, provdané Vítovcové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 201. ISBN 80-239-5807.

²⁷⁹ PÉSCI, Katalin. *Women's Voices in Hungarian Holocaust Literature* [cit. 2009-02-01]. URL: <[http://www.theverylongview.com/WATH/essays/womensvoices.htm#\[xxx\]#\[xxx\]](http://www.theverylongview.com/WATH/essays/womensvoices.htm#[xxx]#[xxx])>.

tendence přesvědčovat čtenáře o správnosti svého jednání v určité situaci a aniž by nadsazovaly některé skutečnosti.

Způsob, jakým pamětnice sebe sama prezentují, lze vysledovat také ze stylu psaní – zejména z přítomnosti nějakého literárního záměru, snahy o vytvoření uceleného příběhu či tomu odpovídajícím zvoleným jazykovým prostředkům. Historička Estelle Jelineková vyslovuje domněnku, že muži obvykle v popisování svých prožitků bývají sebejistější a nevyhýbají se ani zveličování určitých skutečností, zatímco styl žen je „skromnější“; jako by se samy dotazovaly čtenáře na potvrzení vlastní hodnoty.

Marlene Heinemannová naopak poukazuje na to, že jisté zveličování v popisu některých činů se vyskytuje jak v příbězích přeživších mužů, tak žen. Podle ní je to zvláště patrné při zdůrazňování malých gest odporu a vzdoru, kterými ženy odmítají spoluvinu a lhostejnost.²⁸⁰ Tento jev v podobě jakéhosi symbolického vzdoru, o němž se Líza Scheuerová pokusila ihned po příchodu do koncentračního tábora, se objevuje i v jejím svědectví: „*Potom nás hnali k východu [ze svlékárny, pozn. aut.], kde se na mě náhle zadíval jeden esesák. Drzým pohledem bloudil po mém těle, až ho upoutaly moje zlaté hodinky a snubní prsten. Sáhнул po mně. Ulekaně jsem to sundala a hodila na zem, ale stačila to také rozšlápnout.*“²⁸¹

Obecná interpretace memoárů by mohla vést k jistému zjednodušení, proto je nutné zamýšlet se nad tím, co lze zobecnit, a přitom každý memoár posuzovat individuálně jako svébytný prožitek. Rovněž je nezbytné vzít v úvahu fakt, že ať už jsou pisateli pamětí muži nebo ženy, všichni byli oběťmi, a přestože se mohlo jejich utrpení lišit, nelze hodnotit, zda někdo trpěl více či méně.

²⁸⁰ BERNARD, Catherine A. *tell him that I... Women Writing the Holocaust, 1995* [cit. 2009-01-09]. URL: <<http://remember.org/educate/writing.html>>.

²⁸¹ SCHEUEROVÁ, Líza. *O smrti, která se nedostavila*. Praha : Sefer, 1994, s. 49. ISBN 80-85924-00-5.

4. ANALÝZA ŽENSKÝCH EGO-DOKUMENTŮ VZTAHUJÍCÍCH SE K DANÉMU TÉMATU A OBDOBÍ

4.1 ZPŮSOB ZAZNAMENÁVÁNÍ VZPOMÍNEK VE VYBRANÝCH EGO-DOKUMENTECH

Aby bylo možné zvolené memoáry blíže analyzovat, zaměřím se nejprve na způsob, jakým jsou vzpomínky na holocaust pamětnicemi zaznamenávány. Podobu ego-dokumentů určují vnější a vnitřní faktory. Mezi vnější činitele lze řadit prostředí (ghetto, koncentrační či vyhlazovací tábor), v němž pisatelky strávily různě dlouhou dobu za více či méně odlišných podmínek a okolností. Nejdůležitějšími vnitřními činiteli jsou pak jejich věk, rodinné zázemí, dosažené vzdělání, společenské postavení, ale rovněž životní postoj a schopnost či neschopnost vyrovnat se s vlastní minulostí. Všechny příběhy obsahují určité společné prvky, avšak zároveň jsou svým způsobem jedinečné.

Teoreticky můžeme říci, že čím déle od tragické události memoáry vznikají, tím blíže mají k beletrii. To však samozřejmě neplatí zcela, protože v beletristických dílech – na rozdíl od pamětí – nalezneme zpravidla syžet, příběh má své hlavní hrdiny a mnohdy bývá psán v er-formě. Vzpomínková literatura žen přeživších holocaust se naopak vyznačuje slabší dějovou konstrukcí, absencí hlavních hrdinů a v drtivé většině pisatelky volí ich-formu.²⁸² Vyprávění jsou koncipována chronologicky, ale výjimkou nejsou přesahy do minulosti či budoucnosti. Vzhledem k tomu, že vybrané memoáry jsou vydávány s odstupem několika desetiletí, obsahují vedle svědectví na pobyt v ghettu a tábore rovněž vzpomínky na období po válce až do současnosti, přičemž jednotlivé etapy života nebo významné životní mezníky odpovídají kompozičnímu členění textu.

Primárním cílem ego-dokumentů psaných ženami, jež mají zkušenost s nacistickým pronásledováním a holocaustem, již není sdělit světu, jaké bezpráví bylo za druhé světové války na Židech spácháno, a popisování otřesného lágrového života čtenářům zprostředkovat „vhled“ do nacistické vyhlazovací mašinerie. Autorky se snaží spíše o jakousi smířlivou výpověď, která jim napomáhá zbavit se tíhy vzpomínek. Nepřevažují tedy detailní popisy brutality, násilí a výčet každodenního utrpení a strádání. S odstupem času jako by pamětnice

²⁸² Výjimku tvoří např. vzpomínky Markéty Zádorové, které jsou psány v er-formě. ZÁDOROVÁ, Marketa. Útržky vzpomínek. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová*. Praha : G plus G, 2000, s. 117. ISBN 80-86103-35-8.

mnoho negativního z paměti vytěsnily a naopak dokážou hovořit i o „pozitivních“ stránkách táborového života. Zmiňují se o malých radostech, úsměvných událostech – jakým způsobem si pobyt v koncentračním táboře dokázaly „zpříjemnit“, jak se jim podařilo „vyzrát“ na táborové vedoucí. Pisatelky ve svých svědectvích častěji prezentují vlastní subjektivní názory a hodnotící soudy; nezdůrazňují ovšem pouze vlastní stanovisko.

S časovým odstupem téměř padesáti let a s novými životními zkušenostmi získaly pamětnice jistý odstup, ale jejich memoáry rovněž ztratily svou naléhavost a bezprostřednost. Pisatelky k válečným prožitkům přistupují smířlivěji a nepíší již pod tlakem silných emocí, protože své vzpomínky lépe vstřebaly a utřídily a s minulostí se – alespoň částečně – dokázaly vyrovnat. Díky tomu jsou jejich příběhy psány s větší lehkostí a optimismem. Přestože jsou vzpomínky zaznamenávány s velkým odstupem, byl holocaust natolik mezním prožitkem, že je lze považovat veskrze za objektivní, i když samozřejmě ne zcela: „*Stejně jako si vždy budu pamatovat některé věci, které mě v Osvětimi potkaly, existují i události, na něž jsem zapomněla tak, jako by se vůbec nikdy nestaly.*“²⁸³

4.2 MOTIVY PRO VYDÁNÍ SVĚDECTVÍ

„Jsou věci, o nichž se těžko píše, zvláště když líčíme události, které se odehrávaly před půl stoletím. Po tak dlouhé době se vzpomínky zatlačované do podvědomí podobají rozbitému zrcadlu, jehož střepy se jen obtížně skládají. Návrat do minulosti je provázen smutkem a těžkými sny a navíc pochybnostmi, zda takový záměr není předem odsouzen k nezdaru. (...) V 20. století se navršilo tolik hrůzy, že půd sebezáchovy zavírá lidem oči a zacpává uši. Proč tedy o tom psát? Vede mne k tomu tíživý pocit, že žiji s nevyrovnaným dluhem vůči zemřelým, a vědomí, že ,co není v knihách, není na světě‘.“²⁸⁴ Velmi častým motivem, jenž ženy přeživší holocaust vedl k sepsání a uveřejnění svědectví o prožitém utrpení v koncentračních táborech, byl jednak určitý pocit „nesplněného závazku“ vůči těm, kteří neměli tolik štěstí jako ony a konce války a osvobození se již nedožili, jednak jakési „vyrovnání dluhu“ vůči své rodině a přátelům.

Další neméně důležitou pohnutkou byla osobní potřeba vyjádřit se k obecně spíše tabuizovanému tématu. Přeživší ženy si totiž uvědomily, že jsou to právě ony, kdo může

²⁸³ BERNHEIMOVÁ-FRIEDMANNOVÁ, Ráchel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 79. ISBN 80-86103-57-9.

²⁸⁴ HERMANNOVÁ, Margit. Na cizí planetě – tábor B II b. In HERRMANNOVÁ, Margit – SCHÜTZOVÁ, Helena. *Kdo chce budoucím něco říci, má promluvit*. Praha : REAG, 1994, s. 11. ISBN 80-85608-12-X.

zanechat příštím generacím svědectví a kdo je s to svým autentickým bolestným příběhem dát osobní a jedinečný rozměr objektivnímu historicko-statistickému popisu holocaustu. „*My, kteří jsme přežili německé vyhlazovací tábory, jsme posledními očitými svědky doby. Už je nás málo. A až poslední z nás umře, vezme s sebou do hrobu všechny své zážitky, které už nikdy nikdo nebude mít možnost ani číst, ani posoudit, jak nám bylo a jak se život jevil nám.*“²⁸⁵

Publikované vzpomínky na prožité utrpení mají sloužit zároveň jako varování či memento; jsou svědectvím toho, co tragického se událo, a současně přáním, aby se něco podobného již nemohlo nikdy opakovat. „*Hlavní motivací ke psaní mé knihy je mé toužebné přání, aby v budoucnosti neskončili lidé a následně jejich potomci tak, že by na vlastní kůži prožívali zločiny řízené a uskutečňované kterýmukoli státem a režimem,*“²⁸⁶ zdůrazňuje Marie Horňanová, kam až může vést nekriticky přijímaná ideologie, rasismus, slepá poslušnost, vypočítavost a sobectví – tedy ty nejhorší lidské projevy. „*Nechci, aby se v budoucnosti kdokoli a kdykoli dožil stejného osudu, jaký mně a mé rodině připravil běh dějin. Doufám, že s plným vědomím historické pravdy by bylo možné se vyhnout různým dějinným přehmatům.*“²⁸⁷

Některé pamětnice znepokojuje nárůst extremismu a neonacismu a rovněž fakt, že na tyto projevy většinová společnost reaguje lhostejně, nebo dokonce s určitou benevolencí: „*Ono je to víc nebezpečné, než si naši lidé myslí. Popřáváme sluchu těm, kteří byli po válce posláni do své vlasti, kam toužili. Oni si to ovšem představovali jinak. Jejich vlast byla tady a Hitler jim sliboval bezmála celý svět jako životní prostor. Dnes volají po lidských právech! Kdyby vyhráli němečtí nacisté válku, tak by si s lidskými právy nedělali žádné svědomí a klidně by s českými hlavami dláždili ulice, oni byli důslední a své sliby plnili. Přály bychom si, aby naši potomci pro tuto svoji slabost a shovívavost nemuseli prožít něco podobného jako my.*“²⁸⁸

Sepsání a vydání vzpomínek v podobně memoárů je však pro přeživší především způsobem, jak se vyrovnat se svou vlastní minulostí. Lidé, kteří sami neprožili holocaust, nejsou vůbec s to pochopit to, co se odehrávalo za ostnatým drátem koncentračních táborů a uvěřit tomu, v jak otřesných podmínkách museli Židé každodenně snášet nevýslovné utrpení a podstupovat neustálé ponižování. Vzpomínková literatura se v tomto případě stává jakýmsi

²⁸⁵ FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha : Primus, 1996, s. 5. ISBN 80-85625-71-7.

²⁸⁶ HORŇANOVÁ-JODASOVÁ, Marie Magdalena. *Blechy v kožichu: osvobození a druhá totalita*. Praha : Epoque, 2006, s. 8–9. ISBN 80-87027.

²⁸⁷ Tamtéž.

²⁸⁸ VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 278. ISBN 80-239-5807.

nepřímým způsobem, který pomáhá přeživším nalézt si znovu cestu k druhým lidem. Co není možné z jakýchkoli důvodů sdělit druhému přímo – tváří v tvář –, to lze svěřit „papíru“. Memoáry tak vytvářejí časový a citový odstup mezi pamětníky a pamětnicemi, což napomáhá lepšímu porozumění situaci přeživších, pro něž mnohdy bývá obtížné o věcech spjatých s holocaustem otevřeně hovořit.

Paměti však plní ještě jinou důležitou funkci, která také úzce souvisí s vyrovnáním se s minulostí; dávají totiž přeživším prostor, kde mohou ze svého pohledu objasnit či ospravedlnit své jednání a konání v koncentračním táboře. Přeživší se mnohdy obviňují z věcí, které sami nemohli nijak ovlivnit, přesto však mají často dojem, že se svými činy dopustili něčeho odsouzeníhodného a pronásledují je pocity viny. Cítí se odpovědni za smrt svých blízkých či přátel, ale také za to, že museli učinit nějaké fatální rozhodnutí či pouze bezmocně přihlíželi krutostem páchaným nacisty.

Svědectví v podobě memoárů lze také následně využít jako „studijní materiál“ jednak pro historická bádání, jednak pro různé vědecko-výzkumné účely, například pro psychologická zkoumání lidské mysli vystavené zcela extrémním podmínkám koncentračního tábora (naprostému fyzickému i psychickému vyčerpání, enormnímu stresu a neustálému strachu z bezprostředně hrozící smrti). Memoáry mohou být také důležitým pramenem pro sociologické výzkumy, jež se zaměřují na strategie chování a vzájemné vztahy mezi jednotlivými skupinami vězňů nebo na celkovou organizační strukturu koncentračních táborů.

Holocaust je mimořádně závažným tématem i z hlediska badatelské etiky, a proto se při každém historickém bádání a vědeckém zkoumání musí při výběru, zpracování a interpretaci pramenů z tohoto období postupovat velmi uvážlivě a citlivě, a to jak s ohledem na uchování památky obětí holocaustu, tak rovněž s ohledem na zachování úcty a důstojnosti přeživších. Vědecký přístup k holocaustu musí být zvláště opatrný již z toho důvodu, že to byla právě věda, kterou si nacisté často brali jako záminku k provádění svých nelidských pseudolékařských experimentů na vězňích nebo již se zaštiťovali při „dokazování“ svých rasových či mnohem spíše rasistických pseudoteorií.

Své zkušenosti z koncentračního tábora později vědecky uplatnili jak muži, tak i ženy, avšak díla mužů-vědců jsou známá nejen odborné veřejnosti.²⁸⁹ Ženy většinou nejsou

²⁸⁹ Jedná se např. o psychologa Viktora E. Frankla (FRANKL, Viktor. E. *Přesto říci životu ano: psycholog prožívá koncentrační tábor*. 3. vyd. Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství, 2006. ISBN 80-7192-866-6), filologa Victora Klemperera (KLEMPERER, Victor. *Jazyk Třetí říše – LTI: poznámky filologovy*. Jinočany : H&H, 2003. ISBN 80-7319-019-2), historičku Ruth Bondyovou (BONDY, Ruth. *Jakob Edelstein*. Praha : Sefer, 2001. ISBN 80-85924-23-4), historičku, archivářku Anitu Frankovou (FRANKOVÁ, Anita [et al.]).

k sepsání svých vzpomínek vedeny uměleckými ambicemi, i když jejich literárně zpracované vzpomínky mohou svým provedením nejednou vzbuzovat dojem, jako by byly motivovány právě určitým uměleckým záměrem.

V menší míře se objevují také politické pohnutky, jež jsou patrné zejména u ideologicky zabarvených memoárů vydávaných v období komunismu, v nichž pamětnice zdůrazňují příslušnost ke komunistické straně a dávají najevo své komunistické přesvědčení. Jejich záměrem je předvést, že ženy-komunistky se v koncentračním táboře chovaly vždy politicky uvědoměle a aktivně se podílely na zlepšování „životních“ podmínek tábora a šíření komunistických idejí.²⁹⁰ Takto pořádaly improvizované přednášky na téma „historie bojů dělnické třídy“, školení o „marx-leninském učení“ nebo slavily významná komunistická výročí, přičemž „nejvyspělejší a nejvzdělanější soudružky všech národností dávají tu své vědomosti všem.“²⁹¹ Jejich besedy o Sovětském svazu byly zároveň jakousi agitací; měly mít specifický význam zejména pro ženy, jejichž představy o této zemi dosud ovlivňovala jen západní „buržoazní“ propaganda: „*Nejlepší propagací ‚bolševického světa‘ byly rudoarmejky samy. Byly vzorem svou ukázněností. Semknutostí svého kolektivu. A svým překrásným poměrem k ostatním uvězněným ženám. Svou statečností.*“²⁹² Nakonec však i ony chtějí svým svědectvím naplnit vyšší morální cíle; chtějí vzdát hold nejen sovětským osvoboditelům, ale zároveň „vydat pravdivé svědectví o všem, co bylo. Raději nežít než přestat bojovat proti novému nebezpečí fašismu, ať by se objevil kdekoli a v jakékoli podobě.“²⁹³

Ať už jsou ženy motivovány k sepsání svých zážitků čímkoliv, přinášejí nesporně cenné individuální svědectví o dané době; je však třeba vzít v úvahu skutečnost, že zkušenost holocaustu je natolik mezní, že není v podstatě slovy sdělitelná.

Historie Židů v Čechách a na Moravě. Od emancipace do současnosti. Praha : Židovské muzeum v Praze, 1995. ISBN 80-85608-96-0) a další.

²⁹⁰ Svůj silný zážitek, jenž je naplněn hrdinstvím, vzdorem a nezlomnou vírou komunistických vězeňkyň v lepší zítřky, popisuje pamětnice Hana Housková: „*Otvírá se sovětský blok. Rudoarmejky nastupují. Po pěticích. Sto pětic! V přesně vyřízených řadách, ztepilé, se vztýčnou hlavou, pochodují jako na vojenské přehlídce. Když došly doprostřed lágrovky, začaly zpívat – jednu bojovou rudoarmejskou píseň za druhou. Nikdo nedal žádný pokyn. A tisíce žen (...) ustupují ke krajům lágrovky, dělajíce místo představitelkám nepokořeného a nepokořitelného národa, lidu sovětské země. ‚Vstavaj, strana ogromnaja, vstavaj na smertnyj boj, s fašistskoj siloj ťomnoju...‘ hřmí Ravensbrückem, hřmí ravenbrückým koncentračním táborem, obklopeným ostnatým drátem nabitým proudem o vysokém napětí, strážními věžemi s esesáky s kulomety. Potlesk. Jako bouře, jako uragan, jako hlas tisíců bitých a pokořovaných. Svobodný potlesk. Rozjasňuje oči, napřimuje záda, zvedá hlavy. ‚Všechna síla, štěstí, život byl jim revolucí dán...‘ Zpěv se slil do dunění přicházející bouře, přicházejícího vítězství i přicházejícího útovávání.“ Citováno z: HOUSKOVÁ, Hana. Aby už nikdy. In *Ani ženy...* [úv. Zdeněk Koňák]. Praha : Naše vojsko, 1963, s. 179.*

²⁹¹ HOUSKOVÁ, Hana. Aby už nikdy. In *Ani ženy...* [úv. Zdeněk Koňák]. Praha : Naše vojsko, 1963, s. 178.

²⁹² Tamtéž, s. 179.

²⁹³ Tamtéž, s. 187.

4.3 ANALÝZA MEMOÁRŮ

Pro utvoření si ucelenější představy o pohledu žen-obětí na holocaust vycházím z více než dvou desítek memoárů dívek a žen, jež se narodily na území tehdejšího Československa. Vzhledem k tomu, že cílem práce je objasnit, jakým způsobem zkušenosti s nacistickou perzekucí a vězněním v ghettu a koncentračním táboře ovlivnily formování jejich pozdějšího života, zaměřuji se v první řadě na svědectví těch, v jejichž vzpomínkách se objevuje rovněž popis života po válce.

Na události holocaustu můžeme nazírat ze dvou úhlů pohledu – „objektivního“ a „subjektivního“. Objektivně se holocaust popisuje především na základě bádání v archivech, to znamená rozborem různých dokumentů či statistických údajů. Podává tak celkový historicko-statistický pohled na holocaust, jak jej zachycují historici. Subjektivní hledisko představují jednak bezprostřední výpovědi žijících pamětníků, jednak ego-dokumenty, jež po sobě zanechali přeživší, kteří v nich zachycují své jednotlivé, a tedy z celkového „objektivního“ pohledu dílčí osudy s časovým a emocionálním odstupem.

Příslušnost k židovskému náboženství, respektive – podle nacistických pseudovědeckých konstrukcí – k židovské rase předurčila Židům jejich osud. „Objektivně“ se tedy izolace v ghettech a následné deportace do koncentračních táborů týkaly všech, kteří byli nacisty považováni za Židy. Při rozboru memoárové literatury je proto nutné vycházet ze skutečnosti, zda si také samy oběti „subjektivně“ uvědomovaly, proč právě je nacisté pronásledovali a většinová společnost k nim zaujímala negativní postoje; jinými slovy jestli si pamětnice byly vědomy svého židovství. Nejprve je třeba zjistit, jak přeživší ženy ve svých memoárových výpovědích s odstupem vnímají a hodnotí svůj tehdejší vztah k židovskému náboženství, k víře, tradicím, případně k sionismu a také zda již tehdy chápaly přímou spojitost mezi židovstvím a svým tragickým osudem za druhé světové války.

Židé v Československu se už před válkou snažili přizpůsobit většinové společnosti, což dokládají svědectví většiny pamětnic. „*Můj táta se strašně chtěl asimilovat. Moji rodiče byli v židovské obci zapsaní, ale sabat se neslavil, do synagogy nechodili,*“²⁹⁴ vzpomíná Dita Skálová. O časté snaze židovských rodin asimilovat se, a to jak stylem svého života, tak jazykem, píše i Zdenka Fantlová: „*Ve městě a okolí žilo jen několik židovských rodin, ničím se nelišily od okolního způsobu života. Každý měl své zaměstnání, nějakou kancelář, obchod nebo selský statek, jejich děti chodily s ostatními dětmi do stejné školy. Mluvili česky, cvičili*

²⁹⁴ SKÁLOVÁ, Dita. Cesta. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová.* Praha : G plus G, 2000, s. 15. ISBN 80-86103-35-8.

v sokole, žili na českém území od nepaměti. Nepřipadali si ani podřadní, ani nadřazení nad ostatní. Jedli stejná jídla a pili stejné pivo.“²⁹⁵ Mnohdy se pak asimilovaní Židé od nežidů odlišovali pouze tím, že slavili hlavní židovské svátky. Pro některé rodiny však tyto svátky již ztratily svůj původní náboženský obsah, a děti je spojovaly spíše s jídlem: „*Bud' byla velká hostina – nebo nic.*“²⁹⁶

Idea sionismu, tedy vybudování samostatného židovského státu a přesídlení na jeho území, před druhou světovou válkou v židovské společnosti nepřevažovala, ale byla značně rozšířena. Rovněž ve svědectvích pamětnic se setkáváme s několika zmínkami o příklonu jejich rodin k sionismu – buď byly ony samy členkami mládežnických sionistických skupin nebo se v sionistických organizacích angažovali rodiče – „*Otec byl členem sionistického hnutí a trval na tom, aby i Edita a já jsme měly sionistickou výchovu,*“²⁹⁷ dosvědčuje Ruth Eliasová.

Ze zkoumaných memoárů vyplývá, že naprostá většina žen si své židovství uvědomovala již od dětství, avšak židovské náboženství pro ně znamenalo spíše jen tradici než ortodoxně praktikovanou víru. „*Několikrát jsem v synagoze byla, v mikve ale nikdy ne, jen jsem o tom četla. Nebyla jsem ani na žádné takové slavnosti, ani na židovské svatbě, ani na židovském pohřbu.*“²⁹⁸ Výjimkou pak byla pamětnice z plně asimilované rodiny, jejíž rodiče se po první světové válce židovské víry zřekli a zůstali bez vyznání. Jako důvod uvádí skutečnost, že se její otec i matka „*cítili být Čechy, nechtěli se lišit.*“²⁹⁹ V rodině se o židovském původu nemluvalo, a tudíž ona sama zpočátku ani netušila, že útoky namířené proti Židům se týkají i jí: „*(...) já jsem si nemyslela, že jsem židovka.*“³⁰⁰ O to obtížnější pro ni bylo se s nastalou situací vyrovnat.

²⁹⁵ FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha : Primus, 1996, s. 37. ISBN 80-85625-71-7.

²⁹⁶ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 27. ISBN 80-239-5807.

²⁹⁷ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 29. ISBN 80-86048-08-X.

²⁹⁸ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 27. ISBN 80-239-5807.

²⁹⁹ Příběh Marie Spitzové, provdané Vítovcové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 193. ISBN 80-239-5807.

³⁰⁰ Tamtéž, s. 194.

4.3.1 POBYT V GHETTU Z POHLEDU VĚZEŇKYŇ

Ghetto pro většinu jeho nedobrovolných obyvatel znamenalo jakousi jemnější verzi koncentračního tábora, byla to „*tranzitní stanice do nevyhnutelných vyhlazovacích táborů*“.³⁰¹ Ghetto však nacisté nevyužívali pouze jako průchozí zařízení, odkud probíhaly transporty vězňů na východ, ale rovněž jako dočasné zařízení pro ty, kteří měli být posláni k soudům či do různých věznic v říši.³⁰²

Od koncentračního či vyhlazovacího tábora se ghetto neodlišovalo pouze relativně lepšími podmínkami k životu a lidštějším zacházením – existovala zde totiž jakási péče o staré lidi a mládež, kulturní aktivity a sportovní vyžití –, jevílo se jako specifické rovněž v tom, že zde Židé měli možnost „připravit se“ na pobyt v táborech, kde byla situace několikanásobně horší. Zde stále ještě existovala poměrně vysoká naděje na přežití, přičemž podle Evy Rodenové měli nejlepší vyhlídky do budoucnosti ti, kdo byli „*zdraví, relativně mladí,*“³⁰³ oproti tomu „*staří lidé bez rodin, jež by jim pomohly,*“³⁰⁴ měli šanci téměř nulovou.

Na jedné straně tedy představovalo ghetto proti „normálnímu“ životu podstatnou změnu k horšímu, a to ve všech směrech – lidé se stali vězni; byli ubytováni v přeplněných ubikacích, jejich strava byla nekvalitní a nedostatečná stejně tak jako hygienická úroveň; často museli těžce fyzicky pracovat. Na straně druhé řada pamětnic uvádí, že i na takovéto podmínky si po čase zvykli a později mnohé, které prošly koncentračními či vyhlazovacími tábory, na ghetto vzpomínají dokonce s jistou nostalgií: „*The people who were young in the Ghetto remember life there with nostalgia, especially in retrospect; after having been in camps like Auschwitz, Hamburg, Gross Rosen, Bergen-Belsen and others.*“³⁰⁵ Vězni v ghettu našli díky samosprávnému systému ghetta možnost stýkat se se svými příbuznými a ostatními vězni nebo se vzdělávat či se dokonce věnovat kultuře.

³⁰¹ RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007, s. 43. ISBN 978-80-200-1511-2.

³⁰² Čerpáno z: BENEŠOVÁ, Miroslava [et al.]. *Malá pevnost Terezín 1940–1945*. Praha : V ráji, 1996, s. 50. ISBN 80-85894-20-3.

³⁰³ RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007, s. 44. ISBN 978-80-200-1511-2.

³⁰⁴ Tamtéž.

³⁰⁵ GREENFIELD, Hana. *Fragments of memory: from Kolin to Jerusalem*. Jerusalem : Gefen, 1990, s. 4. ISBN 965-229-058-0.

V ghettech nehrálo podstatnou roli ani společenské postavení, ani majetek;³⁰⁶ rozhodující byl věk, psychická odolnost a fyzická zdatnost, o čemž svědčí i drtivá většina svědectví. Dívky věkem na rozhraní mezi dětstvím a dospělostí zde byly nuceny předčasně dospět, ale zároveň díky výhodě svého mládí, jisté naivitě a bezstarostnosti neprožívaly pobyt v ghettu nijak tragicky. „*Ve své čtrnáctileté bláhovosti jsem i tohle všechno vnímala jako vzrušující, naprosto neobvyklý zážitek,*“³⁰⁷ shrnuje svůj pobyt v mukačevském ghettu Kateřina Pošová a dodává: „*Dokonce jsem prožila i nějaký malý flirtík (...)*“³⁰⁸ Podobně na dvouletý pobyt v Terezíně vzpomíná i Zdenka Fantlová: „*My mladší jsme to braly sportovně, jako když jsme trávily prázdniny ve skautských táborech a spaly ve stanu.*“³⁰⁹ Také ženy, jež v ghettu pobývaly už jako starší dívky, sdílí podobný názor: „*Při svém mládí jsme se dokázaly i bavit.*“³¹⁰ Vždyť celý život měly teprve před sebou a chtěly „jen“ žít; nepřipouštěly si skutečnost, že by se domů už nikdy nemusely vrátit. „*Neuvědomovali jsme si, že nám vlastně jde o život,*“³¹¹ vysvětluje Marie Spitzová. „*Těšili jsme se domů, nedovedli jsme si představit, že bychom se domů nedostali.*“³¹²

Matky malých dětí a ženy, které měly v ghettu přítele či manžela, prožívaly situaci poněkud odlišně než mladé dívky, a to hned z několika důvodů. V první řadě se musely postarat o své blízké, za které se cítily být zodpovědné, tedy o děti a často i rodiče. „*Když přišli moji rodiče do Terezína,*“ hovoří o své zkušenosti Dita Skálová, která se do ghetta dostala jako jednadvacetiletá, „*tak jsem brzo zjistila, že jsem se stala hlavou rodiny, ačkoliv rodiče nebyli staří.*“³¹³ Skutečnost, že pobyt v ghettu byl zejména pro dospělé a rodiče obtížnější, potvrzuje Marie Spitzová: „*My jsme tu hrůzu tak strašně neprožívali jako naši rodiče, kteří nás zde viděli. Nedělali jsme si zase tak velké starosti jako naši rodiče.*“³¹⁴

³⁰⁶ Díky penězům si však mohli mnozí vězni „přilepšit“ tak jako Helena Schützová, která do Terezína provezla – v mašli na klobouku – asi šedesát tisíc korun. Představu o hodnotě peněz si můžeme udělat z jejího svědectví: „*Ono to byly veliké peníze na povídání, a pro Terezín to nebylo vůbec nic. Protože bochník chleba stál dva tisíce, kousek salámu stál tisíc korun, a to byl malý kousiček.*“ Čerpáno z: SCHÜTZOVÁ, Helena. *Vzpomínky*. In HERRMANNOVÁ, Margit – SCHÜTZOVÁ, Helena. *Kdo chce budoucím něco říci, má promluvit*. Praha : REAG, 1994, s. 55. ISBN 80-85608-12-X.

³⁰⁷ POŠOVÁ, Kateřina. *Jsem, protože musím...: Napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha : Prostor, 2003, s. 50. ISBN 80-7260-081-8.

³⁰⁸ Tamtéž.

³⁰⁹ FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha : Primus, 1996, s. 37. ISBN 80-85625-71-7.

³¹⁰ RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007, s. 45–46. ISBN 978-80-200-1511-2.

³¹¹ Příběh Marie Spitzové, provdané Vítovcové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 202. ISBN 80-239-5807.

³¹² Tamtéž.

³¹³ SKÁLOVÁ, Dita. *Cesta*. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová*. Praha : G plus G, 2000, s. 15. ISBN 80-86103-35-8.

³¹⁴ Příběh Marie Spitzové, provdané Vítovcové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 202. ISBN 80-239-5807.

Dospělí lidé měli sice více zkušeností a dokázali si v mnohých situacích lépe poradit, zároveň si však dobře uvědomovali nebezpečí, které jim bezprostředně hrozilo. Častěji tak podléhali depresím, což dosvědčuje i Zdenka Fantlová, když ve svých vzpomínkách uvádí, že starší ženy byly většinou „*deprimované, nesnášenlivé a nepřestávaly si stěžovat*“.³¹⁵

4.3.1.1 KAŽDODENNÍ ŽIVOT

Příchodem do ghetta se lidé prozatím jen vyloučení ze společnosti dostali do naprosté izolace a jejich jediný majetek tvořilo povolených padesát kilogramů na osobu, které si s sebou přinesli. Postupně si však začali na nové podmínky a poměry zvykat a jejich hlavní starostí bylo vyhnout se deportaci na východ a pokusit se v Terezíně setrvat co nejdéle. „*Pomalu zapomínáme na svůj domov,*“³¹⁶ vrací se do vzpomínek na pobyt v ghettu Zdenka Fantlová. „*Tady se žije jinak. Je nás tu hodně a jeden druhého podporuje v naději a v touze přežít a udržet se tady do konce války. Všichni se snažíme žít normálním způsobem, i když za nenormálních podmínek.*“³¹⁷ Každodenní život potom líčí jako sled událostí běžného života, jež se střídaly s nejistotou a očekáváním transportu: „*Denní chod života v Terezíně byl kaleidoskop. Transporty přijížděly, třídily se do pracovních skupin, staří lidé umírali, umělci hráli divadlo a pořádali koncerty, transporty odjížděly, milenci se skrývali, kde se dalo, další lidé umírali, děti přežívaly samy v dětských blocích, čekalo se, čekalo se (...)*“³¹⁸

Život vězňů řídila židovská samospráva neboli rada starších, která sama přitom zcela podléhala německé komandatuře. Poměry panující při řízení ghetta – ze své pozice vězeňkyně – nastiňuje Ruth Eliasová: „*V Terezíně byla ‚samospráva‘; všechny služby vykonávali sami vězňové. Služby byly všeho druhu, například menážní služba, zdravotní, transportní, pořádková a bezpečnostní, péče o mládež, zkrátka skvěle organizovaná ‚samospráva‘.*“³¹⁹ Následně objasňuje hierarchické vztahy mezi vedoucími jednotlivých služeb, židovskou radou starších a komandaturou SS: „*Každá služba měla svého odpovědného vedoucího, který si vybíral spolupracovníky. On sám pak podléhal některému členu rady starších – to bylo něco jako vláda ministrů podřízených předsedovi – židovskému staršímu*³²⁰ (*judenälteste*). *Ten pak*

³¹⁵ FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha : Primus, 1996, s. 101. ISBN 80-85625-71-7.

³¹⁶ Tamtéž, s. 126.

³¹⁷ Tamtéž, s. 126.

³¹⁸ Tamtéž, s. 151.

³¹⁹ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 78. ISBN 80-86048-08-X.

³²⁰ O rozporuplné úloze židovského staršího se H. G. Adler vyjadřuje následovně: „*Židovský starší se jevil být pánem ghetta s diktátorskými pravomocemi. (...) Hodnotit jeho situaci je obtížné. Jelikož byl bezmocný i vůči poslednímu esesmanovi, jeho postavení ztrácelo všechn lesk. Židovský starší sice vystupoval jako hlava*

byl i se svými zástupci podřízen přímo komandatuře SS a musel dodržovat všechny její příkazy a nařízení. ³²¹

Právě takové řešení, kdy vedení SS veškerou zodpovědnost přenesli na samotné Židy, se zdálo být velmi výhodné. Pokud něco nebylo vykonáno k plné spokojenosti nacistů, následovaly tvrdé tresty spojené s deportacemi do vyhlazovacích táborů. *„Proto rada starších usilovala o to, aby bylo v ghettu všechno v dokonalém pořádku, což byl úkol nadmíru obtížný, neboť udržet v přelidněném městě pořádek a čistotu, zdravotní službu, stravování, zásobování, sanitární službu a všechny další pracovní oblasti, bylo téměř nad lidské síly.* ³²² Byla to opět rada starších, která rozhodovala o tom, kdo nastoupí do transportu na východ – vedení SS stanovovalo pouze závazný počet vězňů. Ruth Eliasová se v této souvislosti zamýšlí nad tím, *„jak se to určovalo, jaká kritéria byla rozhodující“*, avšak vzápětí dodává, že patrně určitý obranný mechanismus vedl obyvatele ghetta k tomu, aby na *„objasnění této otázky netrvali.* ³²³

Čas v Terezíně se neměřil hodinovými ručičkami; vězni se orientovali především podle doby výdeje jídla a často jen podle druhu jídla: *„Ke snídani jsme měli černou kávu, dodnes je mi záhadou, z čeho ji vařili, protože se nedala dosladit ani umělým sladidlem. K obědu polévka a hlavní jídlo špatné kvality a v nedostatečném množství. (...) Jídelníček byl stále stejný, podle oběda jsme věděli, který den v týdnu je.* ³²⁴ Přes všeobecný nedostatek potravy dokázaly ženy mnohdy získat nějaké jídlo navíc; to se dařilo zvláště těm, které pracovaly v kuchyni či na zahradě. Takové zaměstnání se vězni obvykle podařilo získat pouze ze známosti nebo za úplatu, protože jak v ghettu, tak později i v koncentračních táborech, byla tato pracovní místa velmi žádaná: *„To work any place near food was everyone's dream (...).* ³²⁵

Prvořadým motivem vězně pracovat ³²⁶ bylo zlepšení existenční situace, protože pracující dostávali zvýšenou dávku jídla, avšak pravidelná činnost, byť mnohdy fyzicky

společensví – nicméně se svázanými rukama. (...) Jeho rozhodnutí a rozkazy, ať dobré či špatné, mohly sice určovat osudy, zachránit či ztratit život, přesto však neměly žádnou váhu. ADLER, H. G. *Terezín 1941–1945: Tvář nuceného společensví II, Sociologie*. Brno : Barrister & Principal, 2006, s. 39. ISBN 80-7364-024-4.

³²¹ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 77. ISBN 80-86048-08-X.

³²² Tamtéž, s. 77–78.

³²³ Tamtéž, s. 78.

³²⁴ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 43. ISBN 80-239-5807.

³²⁵ GREENFIELD, Hana. *Fragments of memory: from Kolin to Jerusalem*. Jerusalem : Gefen, 1990, s. 4. ISBN 965-229-058-0.

³²⁶ Pracovní povinnost měl v Terezíně každý; veškeré práce plánovala jednotlivá oddělení pracovního nasazení a dělníci byli přidělováni buď paušálně, nebo na žádost ústředny práce. ADLER, H. G. *Terezín 1941–1945: Tvář nuceného společensví II, Sociologie*. Brno : Barrister & Principal, 2006, s. 192–193. ISBN 80-7364-024-4.

namáhavá, pomáhala vězňům zapomenout na každodenní útrapy. K těm patřilo špatné a stísněné ubytování – většinou v rozlehlých místnostech, kde „*nebyly postele, každý měl jen dvě matrace na zemi a zavazadla místo polštáře*“,³²⁷ nedostatečná možnost osobní hygieny,³²⁸ málo toalet, umýváren a všudypřítomný obtížný hmyz, který se rozmnožoval „*tak rychle, že bylo nemožné zastavit jeho postup*“.³²⁹

O těchto negativních aspektech života v ghettu ve svých svědectvích vypovídají všechny pamětnice, avšak shodují se na tom, že hůře než s touto „materiální stránkou“ se vyrovnávaly s neustálým strachem z budoucnosti: „*Nevěděli jsme, co nám budoucnost přinese, netušili jsme ani, co bude zítra ráno, ale všichni jsme cítili, že se nad námi vznáší přízrak katastrofy.*“³³⁰ Přestože vězni neměli přesné informace o tom, kam nákladní vlaky přeplněné lidmi „*vlastně odjíždějí a co tam [na východě, pozn. aut.] ty lidi čeká,*“ mělo slovo transport „*podtón něčeho neznámého, zlého, děsivého*“.³³¹ Nikdo se odtamtud již nevrátil, aby mohl dočasným obyvatelům ghetta podat přesnější zprávy.

Lidé zde totiž byli téměř hermeticky uzavřeni před světem a jejich možnosti dozvědět se o transportech do koncentračních a vyhlazovacích táborů či o situaci na frontě byly tedy velmi omezené.³³² „*Byli jsme zcela odříznuti od okolního světa,*“ dosvědčuje Ruth Eliasová, „*nevěděli jsme nic o koncentračních táborech, o plynování, o likvidaci Židů. (...) Neměli jsme rádio, noviny a byli jsme odkázáni pouze na zprávy z nově přicházejících transportů. Tyto novinky, kterým se říkalo bonkes, se šířily od úst k ústům jako uragán, a když k nám dorazily, nevěděli jsme, kde končí pravda a kde začíná fantazie.*“³³³ Právě izolací od okolního „normálního“ světa sledovali nacisté dva cíle: oběti měly být svou nevědomostí psychicky zdeptány a ostatní lidé se o jejich osudu neměli nic dozvědět.³³⁴

Špatným zprávám vězni buď nevěřili, nebo věřit nechtěli, avšak jejich instinkt je před transporty varoval. Přesto docházelo k situacím, kdy ženy chtěly jít do transportu na východ

³²⁷ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 77. ISBN 80-86048-08-X.

³²⁸ Velmi nízká úroveň hygieny často způsobovala různé zdravotní problémy a nemoci, jež mohly mít v takových podmínkách neobvykle těžký průběh.

³²⁹ Tamtéž.

³³⁰ BERNHEIMOVÁ-FRIEDMANNOVÁ, Ráchel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 65. ISBN 80-86103-57-9.

³³¹ FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha : Primus, 1996, s. 106. ISBN 80-85625-71-7.

³³² Vězni se nacházeli v izolaci od okolního dění a jediným legálním spojením se světem byl poštovní styk. Nedostatek informací vedl k hledání cest, jak odeslat nebo získat necenzurované zprávy, což se ale pojilo se značným rizikem. Kontakty mezi jednotlivými dvory a zejména pak mezi muži a ženami byly sice zakázány, ale přesto se je dařilo uskutečňovat. Čerpáno z: BENEŠOVÁ, Miroslava [et al.]. *Malá pevnost Terezín 1940–1945*. Praha : V ráji, 1996, s. 24–30. ISBN 80-85894-20-3.

³³³ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 76. ISBN 80-86048-08-X.

³³⁴ ADLER, H. G. *Terezín 1941–1945: Tvář nuceného společenství II, Sociologie*. Brno : Barrister & Principal, 2006, s. 434. ISBN 80-7364-024-4.

zcela dobrovolně. Rafinovaností nacistů si některé ženy paradoxně odjezd z Terezína doslova vybojovaly: „*Pět tisíc mladých mužů odjelo tedy na východ a zbylo po nich pět tisíc manželek nebo přítelkyň a milenek, většinou ale manželek. A pět tisíc mladých žen, mezi nimi i já, jsme dostaly od komandatury takový úzký proužek papíru, na kterém bylo vytištěno: Váš muž odjel transportem tím a tím na východ do pracovního tábora. Přejete-li si jet za ním, bydlet s ním na společné ubytovně a pracovat s ním, hlase se tehdy a tehdy na dvoře těch a těch kasáren. (...) Takže jsme se tam nahrnuli, a oni brali jenom tři tisíce místo pěti. No a protože jsem byla silná, tak jsem si to vybojovala.*“³³⁵

4.3.1.2 MEZILIDSKÉ VZTAHY

Teprve v ghettu si mnozí vězni uvědomili a docenili důležitost rodiny, přátel a obecně mezilidských vztahů. Z přátelství,³³⁶ které mezi sebou uzavírali zejména mladí lidé, čerpali sílu, a lépe přestáli zdejší – mnohdy i několikaletý – pobyt: „*S kamarádkami jsem si povídaly takové obyčejné holčičí řeči, legrácky, také jsme si vyprávěly nějaké příběhy z knížek, přehrávaly si výstupy z kabaretů,*“³³⁷ popisuje Marie Spitzová vztah ke svým terezínským přítelkyním, a vypráví také o své blízké kamarádce Alici: „*Na ubikaci jsme si povídaly a dobře jsme se snášely. Pamatuji si na Lick, to byla moje kamarádka. Alice Kemenyiová, s tou jsme si vyprávěly a těšily se, až bude po válce.*“³³⁸ Na děvčata, s nimiž se v Terezíně úzce spřátelila, vzpomíná i Eva Rodenová, a její svědectví o celoživotním přátelství přitom není výjimkou: „*Nemusíme se vidět celá léta, dokonce si ani nemusíme psát, ale jakmile se setkáme, jako by se čas zastavil.*“³³⁹

Stejně jako skutečná přátelství byly pro pamětnice důležité i osobní kontakty, díky nimž si mohly život v Terezíně vylepšit. Zpravidla šlo o drobné praktické záležitosti, ale i o obstarání jídla navíc či možnost změnit rozhodnutí o přidělení do transportu. „*Mít známého v truhlárně bylo velkým štěstím,*“ potvrzuje Ruth Eliasová, jež si právě díky tomuto kontaktu mohla vyrobit poličku a zútulnit si tak svůj skromný „příbytek“. Obrovským štěstím

³³⁵ SKÁLOVÁ, Dita. Cesta. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová.* Praha : G plus G, 2000, s. 19. ISBN 80-86103-35-8.

³³⁶ O přátelství terezínských děvčat z pokoje č. 28 dívčího domova L 410, které přetrvalo několik desetiletí, vypráví kniha *Děvčata z pokoje 28*. Blíže viz BRENNER-WONSCHICK, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28: přátelství, naděje a přežití v Terezíně*. Brno : Barrister & Principal, 2007. ISBN 80-87029-03-8.

³³⁷ Příběh Marie Spitzové, provdané Vitovcové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám....: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 202. ISBN 80-239-5807.

³³⁸ Tamtéž, s. 198.

³³⁹ RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007, s. 46. ISBN 978-80-200-1511-2.

pak byl známý, jenž měl na starosti jídlo, nebo byl členem rady starších, a mohl tudíž dokonce pomoci oddálit deportaci na východ. „Mezitím, co jsem byla u sestry, přišel za mnou jeden člověk z Magdeburku [Magdeburských kasáren v terezínském ghettu, pozn. aut.] z kanceláře a přinesl mi lístek, že přijdu do příštího transportu. To byla hromová rána, tomu jsem ani nechtěla věřit,“ dramaticky líčí situaci, kdy obdržela předvolání do transportu, Helena Schützová. Následně popisuje, jak její syn Zdeněk s kontaktem na vysoce postavenou osobu zařídil, aby bylo zmíněné předvolání zrušeno. „Vždyť mi Zdeněk vyjednal u jednoho prominenta z Ak-1, aby mě chránil. Anča šla honem hledat Zdeňka a Zdeněk se přihnal, vzal ten lístek a letěl za tím mým ochráncem. Ten si věděl rady: ‚No jo, to máš tak, to zas někdo z Prahy chce Dva lidi tady uchránit (...) Tak to škrtneme.‘“³⁴⁰

Charakteristické pro pobyt v ghettech bylo, že zde mnozí lidé žili přítomností a v neustálé touze po lásce. „Zvlášť silně jsme pociťovali touhu po lidském přiblížení, po lidském doteku a po tělesné lásce. Je s podivem, že v tomto stavu hladu a podvýživy jsme tolik a stále silněji toužili po lásce. Láska je život a po něm jsme toužili; snad jsme sami sobě chtěli dokázat, že dosud žijeme, chtěli jsme prožít několik šťastných chvil, na všechno zapomenut a vychutnat život až do dna.“³⁴¹

V Terezíně tak často vznikaly nezávazné vztahy a krátkodobé flirty. Na smutný osud takových lásek vzpomíná i Eva Hejzlarová: „Několikrát jsem se sešla také s Jirkou Popprem, starším bratrem spisovatele Oty Pavla. To když jsem si vyšla se staršími děvčaty. Většina ze starších děvčat měla v Terezíně nějakého ‚šamstra‘. Scházeli se, mezi šancemi byly cesty, tam chodili randit. Byla tam vysoká zeď, asi tam nebylo moc vidět, hledali nějaké skrytější místo.“ Vzápětí dodává: „Tyhle lásky nebyly moc šťastné. Byly takové uspěchané, krátké. Kluci je pak buď nechali, nebo odešli s transportem.“³⁴² Jako by tedy mnozí již tušili neodvratný konec: „Nechtěli jsme se vzdát, chtěli jsme oběma rukama brát z toho mála krásného, co nám ghetto skýtalo, držet a nepustit.“³⁴³

Vězni se snažili vzájemně si pomáhat a být k sobě solidární, což potvrzuje i Ruth Eliasová, když píše, jak se jí dříve zdálo naprosto samozřejmé, že „v terezínském ghettu, s tak nesmírnou hustotou zalidnění – 50 nebo 60 tisíc lidí na méně než kilometr čtvereční, kde jich žilo před válkou 7 000 –, nedošlo ani k jedné vraždě či loupeži, že Žid nebil Žida, nanejvýš

³⁴⁰ SCHÜTZOVÁ, Helena. Vzpomínky. In HERRMANNOVÁ, Margit – SCHÜTZOVÁ, Helena. *Kdo chce budoucím něco říci, má promluvit*. Praha : REAG, 1994, s. 56. ISBN 80-85608-12-X.

³⁴¹ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 100. ISBN 80-86048-08-X.

³⁴² Příběh Evy Hejzlarové, provdané Koubkové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 248. ISBN 80-239-5807.

³⁴³ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 100. ISBN 80-86048-08-X.

jeden strkal do druhého v nekonečné frontě na jídlo, a to jen zřídka. ³⁴⁴ I ve světě terezínského ghetta si lidé dokázali zachovat důstojnost a lidskost.

4.3.1.3 TĚHOTENSTVÍ A MATEŘSTVÍ

Většina Židů do ghetta přijížděla spolu se svou rodinou a v Terezíně měly matky zpočátku možnost bydlet se svými dětmi pohromadě, což dokazuje i svědectví Věry Löwenbachové-Feldmanové: „*Manžel bydlel odděleně v bývalých vojenských kasárnách, v baráku pro muže, já s dětmi v normálním domě, který přeměnili v primitivní ubytovnu.*“³⁴⁵ Pro starší děti byly zřízeny speciální dětské pokoje a dětské domovy, kde o ně pečovali instruktoři sionistického mládežnického hnutí.³⁴⁶

Situace v ghettu sice těhotným ženám umožňovala, aby dítě donosily a porodily,³⁴⁷ avšak v podmínkách, které tady panovaly, bylo takřka nemožné poskytnout novorozenci dostatečnou péči; často ani samy matky neměly téměř co jíst. Na smutnou a marnou práci ošetřovatelky v nemocničním oddělení pro novorozence vzpomíná Eva Rodenová: „*Matky byly vesměs podvyživené a obyčejně neměly mléko. Děťátka byla hubená, hladová a vypadala špatně, měla plno boláků a vyrážek. (...) Některé chvíli přežívaly, většina ale dostala strašlivý průjem a zemřela. Dokud byly naživu, vůbec nevypadaly jako miminka, ale jako vychrtlí králíci. Nikdy se neusmály a prakticky nikdy nezaplakaly.*“³⁴⁸

Budoucí matky často volily potrat zvláště poté, co nacisté těhotenství v ghettech zakázali. Každá žena, která by otěhotněla, riskovala deportaci do vyhlazovacího tábora. Těhotenství v ghettu ale nebylo ojedinělou záležitostí, přestože – jak tvrdí Dita Skálová – většina žen v důsledku stresu a podvýživy nemenstruovala: „*Celou dobu, co jsem byla v terezínském ghettu, jsem neměla menstruaci a většina ženských také ne (...) prostě příroda se nějakým způsobem brání rozmnožování.*“³⁴⁹ O vynalézavosti milenců píše, z vlastní zkušenosti, Ruth Eliasová: „*Zamilovaní hledali a nacházeli úkryty v arkádových ochozech,*

³⁴⁴ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 66. ISBN 80-7203-547-9.

³⁴⁵ Příběh Věry Löwenbachové-Feldmanové, rozené Bondyové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 160. ISBN 80-239-5807.

³⁴⁶ BONDY, Ruth. *Jakob Edelstein*. Praha : Sefer, 2001, s. 252. ISBN 80-85924-23-4.

³⁴⁷ Zpočátku bylo matkám dovoleno donosit děti, které nebyly počaty v ghettu. To bylo později sice zakázáno, ale v mnoha případech se udělovaly výjimky. Údaje o počtu porodů v Terezíně nejsou přesné, avšak pravděpodobně jejich počet dosáhl 230. ADLER, H. G. *Terezín 1941–1945: Tvář nuceného společenství II, Sociologie*. Brno : Barrister & Principal, 2006, s. 371. ISBN 80-7364-024-4.

³⁴⁸ RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007, s. 47. ISBN 978-80-200-1511-2.

³⁴⁹ SKÁLOVÁ, Dita. Cesta. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová*. Praha : G plus G, 2000, s. 22. ISBN 80-86103-35-8.

využívali každé příležitosti, aby se pomilovali v opuštěných zákoutích. Nejlíp na tom byli řemeslníci, kteří pracovali v malých dílnách; mít přítele řemeslníka bylo přímo ideální. Za kousek chleba půjčovali svou dílnu a obě strany byly šťastné a spokojené. Bylo i dost takových, kteří si na půdách obytných domů postavili malé komůrky, kam se nastěhovali se ženou nebo s přítelkyní.³⁵⁰

Vzhledem k neexistenci antikoncepčních prostředků ženy mohly otěhotnět kdykoliv. Pokud těhotenství nebylo možné včas ukončit – k tajným potratům docházelo spíše výjimečně, protože lékař riskoval okamžitou deportaci do vyhlazovacího tábora – jejich osud či osud jejich dítěte byl obvykle zpečetěn.³⁵¹ „Byla jsem dva měsíce těhotná a před sebou jsem měla jedinou cestu – na východ,“³⁵² vzpomíná na svou zoufalou situaci Ruth Eliasová. Jí se však i přes tento „handicap“, na rozdíl od drtivé většiny ostatních budoucích matek, podařilo přežít.

4.3.1.4 KULTURNÍ ŽIVOT

Kultura a ghetto se na první pohled mohou jevit jako dva neslučitelné pojmy, ale kultura v Terezíně existovala. Její přínos pro život v ghettu byl nesporný už proto, že byla výrazem zachování lidské identity i v těch nejméně důstojných životních podmínkách. Kultura jako by žila svým vlastním životem; kulturní ruch v Terezíně existoval od samého počátku a nikdy se natrvalo nezastavil. V transportech neustále přijížděli noví umělci – hudebníci, spisovatelé, zpěváci, herci, ale také profesori či vědci. Kulturně se začali projevovat i lidé, kteří v dřívějším životě na „uměleckou tvorbu“ nenacházeli čas nebo svůj talent v nějakém uměleckém oboru objevili teprve v ghettu. „Nebylo zde sice kino, jinak ale téměř vše, co skýtá velkoměsto, co se týče kulturních zařízení a lehké múzy, byť i v jedinečné, pro toto ghetto typické obměně: divadlo, koncerty, přednášky, knihy a lehčí požitky v marnotratném výběru.“³⁵³ S tím, jak se kultura v Terezíně rozvíjela, bylo dokonce zřízeno zvláštní oddělení pro organizaci volného času, které si kladlo za cíl technicky podporovat veřejný i soukromý kulturní život.³⁵⁴

³⁵⁰ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 101. ISBN 80-86048-08-X.

³⁵¹ Motherhood. *Yad Vashem*, 2007 [cit. 2009-01-08]. URL: <<http://www1.yadvashem.org/exhibitions/women-eng/Motherhood.html>>.

³⁵² ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 103. ISBN 80-86048-08-X.

³⁵³ ADLER, H. G. *Terezín 1941–1945: Tvář nuceného společenství II, Sociologie*. Brno : Barrister & Principal, 2006, s. 445–446. ISBN 80-7364-024-4.

³⁵⁴ Tamtéž, s. 448.

Čilý kulturní život vládl i v soukromé sféře – na ubikacích se pořádaly diskuze na nejrůznější témata; vězni si vyprávěli nejen o svých zálibách, ale i o literárních dílech, divadelních hrách a filmech, běžnými se stala rovněž náboženská kázání a politické debaty.³⁵⁵ Besedy měly charakter populárně naučných až odborných přednášek a jejich škála byla pestrá. Tyto kulturní akce pak částečně nahrazovaly či doplňovaly školní výuku.

O své účasti – ať už jako hostů, nebo i vystupujících – na diskuzích, divadelních představeních, kabaretech či koncertech vážné hudby a jejich kladném přínosu na psychiku vězňů se zmiňuje většina pamětnic. Z jejich svědectví rovněž vyplývá, že v Terezíně kultura nabývala hlubšího významu. „*O umělecký talent tam nouze nebyla, lidé měli hlubokou touhu se umělecky projevit – jak slovem, tak hudbou – a ti druzí to vděčně vítali jako náhradu za omezenou svobodu. Každý kulturní projev v nich podporoval životní naději a duchovní sílu (...)*“³⁵⁶

Umělci³⁵⁷ i laici pracovali pro radost, v touze zapomenout na každodenní útrapy. Snažili se podat co nejlepší výkony a odměnou jim byl potlesk vděčného publika. I přes nepříznivé podmínky, jaké v ghettu panovaly, tyto jejich výkony dosahovaly velmi vysoké úrovně. „*A tak v přelidněném Terezíně, kde byl hlad, bída, strach a umírání, ale také naděje a odhodlání nepodlehnout žádným útrapám a lidskému ponižení – v té nepravděpodobné, ale vrcholně živné půdě – vzkličila kultura, která ve svých projevech dosáhla nejvyšší úrovně výkonů jak divadelních, tak hudebních a která asi nemá v dějinách obdoby.*“³⁵⁸ Všichni vězni, ať už samotní aktéři nebo diváci, toužili po úniku z přítomnosti, a to jim umožňovala právě kultura.³⁵⁹

³⁵⁵ Není bez zajímavosti, že závěry diskuzí vězňů jedné cely o poválečném uspořádání Československa vyšly po válce knižně pod názvem *Jak si terezínští heftlinkové představovali, že bude vypadat československé státní zřízení*. Čerpáno z: BENEŠOVÁ, Miroslava [et al.]. *Malá pevnost Terezín 1940–1945*. Praha : V ráji, 1996, s. 30. ISBN 80-85894-20-3.

³⁵⁶ FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha : Primus, 1996, s. 132. ISBN 80-85625-71-7.

³⁵⁷ Herec, choreograf a hudební skladatel Karel Švenk, který v Terezíně na scénu uváděl satirické, politicky zabarvené hry, se zde prakticky ze dne na den proslavil svou revue *Ať žije život*. Závěrečná píseň této hry, o které se ve svém svědectví zmiňuje hned několik pamětnic, se stala jakousi terezínskou hymnou:

„*Všecko jde, když se chce, za ruce se vezmeme,
navzdor kruté době humor v srdci máme,
den co den stále jen sem a tam se stěhujem
a jen ve třiceti slovech smíme psát.
Hola zítra život začíná a s ním se blíží čas,
kdy si sbalíme svůj raneček a půjdeme domů zas.
Všecko jde, když se chce, za ruce se vezmeme
a na troskách ghetta budeme se smát!*“ Čerpáno z: ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 89. ISBN 80-86048-08-X.

³⁵⁸ FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha : Primus, 1996, s. 137. ISBN 80-85625-71-7.

³⁵⁹ Právě z toho důvodu se v ghettu rozvinula také sportovní činnost, o které ve svém svědectví hovoří například Ruth Eliášová: „*Mladí muži přivezli do Terezína kopací míče a záhy se dokonce ustavily fotbalové kluby. (...)* Na

V každodenním životě, který se skládal z transportů mířících z ghetta i do ghetta „*toužili vězni po divadle jako herci i jako diváci, a nejen po lehkých komediích, dávajících alespoň na chvíli zapomenout na drtící přítomnost a děsivou budoucnost, nebo po satirických kabaretech měnících bolest ve smích, ale po divadelních představeních s přítomností zdánlivě nesouvisějících jako Gogolovy Mrtvé duše, které se mi zhlédnout nepodařilo, protože mě ještě před premiérou poslali do Osvětimi.*“³⁶⁰

I přes všechny nepopiratelné klady však nesmíme zapomínat na negativa – tím, že se lidé snažili potlačovat přítomnost, podle H. G. Adlera vlastně bezděky plnili přání nacistů. „*Klamání nepřítelů, jež bylo úmyslem, se stalo sebeklamem vězňů, kteří se rádi podíleli na hře na nestrašnějším jevišti v celé zemi.*“³⁶¹

4.3.2 KONCENTRAČNÍ TÁBOR Z POHLEDU ŽEN

4.3.2.1 POČÁTEČNÍ ŠOK

Příchodu do koncentračního tábora předcházela deportace, která již sama o sobě byla jakousi neblahou předzvěstí toho, co se bude odehrávat později. Po několikadenní fyzicky i psychicky vyčerpávající cestě vlakem, v přeplněných nákladních vagonch určených původně pro dobytek, dorazili vězni na rampu tábora. „*Jestli byl příchod z okleštěné svobody do Terezína velkou změnou, příchod do tábora v Birkenau byl pád na dno lidské společnosti,*“³⁶² hodnotí zpětně příjezd do koncentračního tábora Osvětim-Birkenau Eva Reichová.

Prvotní šok obvykle vězeňkyně utrpěly ihned po příjezdu, když spatřily ženy „*v divných strakatých a roztrhaných šatech, spíš hadrech, boso a nebo v obrovských dřevácích – bez vlasů,*“³⁶³ které vypadaly nelidsky, jako tvorové z jiného světa. „*Kdo jsou ty lidi? a zírala jsem na ně. Odkud sem přišly? Z jaké země? Co tady dělají?*“ (...) *Nikdy jsem nic podobného neviděla, nikde o tom nečetla, nikdo nás na nic nepřipravil, že takové místo existuje,*“³⁶⁴ vzpomíná Zdenka Fantlová. Šok po příchodu do koncentračního tábora pocítil každý vězeň, někdo silněji, jiný méně. Jak dlouho tento stav trval, záviselo zejména na

dvoře Hamburských kasáren probíhala téměř denně hodina gymnastiky. (...) Bylo obdivuhodné, kolik žen se gymnastiky zúčastňovalo, navzdory hladu a nedostatku. Všechny ty aktivity nám pomáhaly zapomenout.“

Čerpáno z: ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít.* Litomyšl : Augusta, 1998, s. 100. ISBN 80-86048-08-X.

³⁶⁰ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu.* Praha : Argo, 2003, s. 202. ISBN 80-7203-547-9.

³⁶¹ ADLER, H. G. *Terezín 1941–1945: Tvář nuceného společenství II, Sociologie.* Brno : Barrister & Principal, 2006, s. 456. ISBN 80-7364-024-4.

³⁶² Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust.* Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 60. ISBN 80-239-5807.

³⁶³ FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek.* Praha : Primus, 1996, s. 172. ISBN 80-85625-71-7.

³⁶⁴ Tamtéž.

schopnostech každého člověka přizpůsobit se novým podmínkám a na jeho fyzické a psychické kondici. Nemalou měrou působila i skutečnost, zda měl příchozí možnost zůstat v táboře s někým z rodiny či blízkých přátel nebo měl vazbu s vězni, kteří v táboře již pobývali.

„Nedokázali jsme jasně přemýšlet, změnili jsme se v pouhé figurky bez života, které automaticky dělaly totéž, co už udělaly tisíce lidí před nimi. Hodili jsme vše, co jsme měli v rukou, na hromadu a stanuli tváří tvář další proceduře, která byla ještě bolestnější. Před naší řadou stál esesák a muže nutil jít na jednu stranu a ženy na druhou,“³⁶⁵ popisuje Ráchel Bernheimová-Friedmannová své první setkání s bezohlednými esesmany. Po prvotním rozdělení vězňů na muže a ženy obvykle proběhla selekce,³⁶⁶ tedy vyřazování starých či nemocných lidí a žen s dětmi.

Celá přijímací procedura, která rázem znehodnotila minulost vězňů, se odehrávala ve spěchu a za neustálého křiku a bití. *„Němci milovali řád a dokonalost, a tak nás jako na běžícím pásu posílali z jednoho stanoviště na druhé a já na každém z nich ztrácela něco, co mi patřilo.“³⁶⁷* Zmatení a vystrašení vězni neměli ani ponětí o skutečných záměrech nacistů. Jejich jedinou starostí bylo, aby se znovu setkali se svými rodinami, protože všechno *„proběhlo tak nesnesitelně rychle,“³⁶⁸* že neměli možnost se *„rozloučit ani pohledem.“³⁶⁹*

Poté, co ženy přišly o oblečení a zbytek svého majetku, započala osobní přeměna – nahé vězeňkyně byly ostříhány a oholeny. *„Nevím, jestli se dá naše ponížení hodnotit podle nějaké stupnice, ale mám dojem, že na dalším stanovišti dosáhlo vrcholu. (...) Třásla jsem se chladem a hanbou a přitom cítila, jak mi po hlavě přejíždí chladná ocel břitvy. (...) Oholili mi hlavu a pak ještě následovalo podpaží a rozkrok.“³⁷⁰* V další fázi jim pak byla vytetována čísla na předloktí. V okamžiku, kdy jim byl odebrán poslední znak individuality, jméno, definitivně přestaly být lidmi: *„Ode dneška už nemám jméno. Ted' jsem jen číslo“³⁷¹*

³⁶⁵ BERNHEIMOVÁ-FRIEDMANNOVÁ, Ráchel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 76. ISBN 80-86103-57-9.

³⁶⁶ Selekcce však nebyla pravidlem – jak dokládá svědectví Evy Reichové, nekonala se například u transportu vězňů ubytovaných v rodinném táboře B II 2 v Osvětimi-Birkenau. Čerpáno z: Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 60. ISBN 80-239-5807.

³⁶⁷ BERNHEIMOVÁ-FRIEDMANNOVÁ, Ráchel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 76. ISBN 80-86103-57-9.

³⁶⁸ Tamtéž.

³⁶⁹ Tamtéž, s. 77.

³⁷⁰ Tamtéž, s. 77.

³⁷¹ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 112. ISBN 80-86048-08-X.

Wolfgang Sofsky vyslovuje domněnku, že každý vězeň při příchodu do koncentračního tábora nejprve musel projít krajním rituálem přechodu, který ho „brutálně vyjmul z historie jeho života a naprogramoval z něj táborového vězně“.³⁷² Tento přechodový rituál má podle Sofskyho tři fáze: oddělení, přeměnu a přičlenění. Proces oddělení člověka vytrhl z normálního života a uvrhl ho do stavu, jenž se vyznačuje ponížením, ztrátou pohlaví, majetku, postavení a v neposlední řadě anonymitou. Poté následovalo stadium integrace, kdy byl vězeň přijat do nového světa a degradován na pouhý objekt, jehož způsob existence se pohyboval na samém okraji propasti lidské společnosti.³⁷³

Vstupem do tábora byla osobní a morální identita žen otřesena natolik, že se staly někým jiným a jejich další život byl určován pudem sebezáchovy. „Když se ráno ke snídani rozdával ‚čaj‘, vrhly jsme se na tu odpornou tekutinu jako stádo šelem. S výjimkou několika kapek vody ve sprše jsme dosud nedostaly žádné jídlo ani pití. Zřejmě nám zůstaly jen živočišné pudy, jinak si naše chování nedovedu vysvětlit. Vyšly jsme přece všechny z obdobného kulturního prostředí, až dosud jsme byly zcela civilizované a klidné. Co nás přimělo k takovému chování? Byl to patrně pud sebezáchovy, který od nynějška určoval naše chování,“³⁷⁴ vzpomíná na svůj první den v Osvětimi Ruth Eliasová. Právě animální potřeba sebezáchovy znamenala patrně jedinou možnost záchrany.

Od samého začátku pobytu v táboře byly ženy vystaveny extrémní situaci, na kterou si však musely okamžitě zvyknout, protože koncentrační tábor byl neustálým bojem o holé přežití.³⁷⁵ Ženy si záhy osvojily jedno z nejdůležitějších táborových pravidel: „nebýt nápadný, ani první, ani poslední“³⁷⁶ a ničeho nápadného si nevšímat. „Vidět příliš mnoho bylo životu nebezpečné, neboť kdo se včas neodvrátil a rychle neopustili místo násilí, musel se sám obávat ataku.“³⁷⁷

Život žen se stal jakousi provizorní existencí, kdy byly nuceny rezignovat na všechny dřívější zkušenosti, nároky a přesvědčení, a žádná z nich netušila, zda vůbec přežije. Přes všudypřítomnou atmosféru smrti se ale drtivá většina boje o uchování svého života nevzdávala: „Naše reakce byly zcela pudové a směřovaly k záchraně toho jediného, co nám

³⁷² SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006, s. 92. ISBN 80-7203-818-4.

³⁷³ Tamtéž, s. 93.

³⁷⁴ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 112. ISBN 80-86048-08-X.

³⁷⁵ Podle Wolfganga Sofskyho mezi vězni platilo pravidlo vyzporované z vlastních zkušeností, a to že „kdo přežije první tři dny, má šanci přežít měsíc, kdo zůstane naživu první tři týdny, má šanci přežít jeden rok, a kdo přežije tři měsíce, bude žít další tři roky.“ Citováno z: SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006, s. 96. ISBN 80-7203-818-4.

³⁷⁶ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 63. ISBN 80-239-5807.

³⁷⁷ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006, s. 99. ISBN 80-7203-818-4.

*zbylo: holého života. Získaly jsme jakýsi čich, jakýsi ochranný a varovný systém. Všechny tyto instinkty směřovaly k jedinému cíli: přežít.*³⁷⁸

4.3.2.1.1 KAŽDODENNÍ ŽIVOT

Nově příchozí vězni obvykle podléhali iluzi, že se z šíleného kolotoče táborového života brzy opět dostanou ven, zatímco starší zkušenější vězni se snažili zlepšit svou stávající situaci. V táboře byl každý nucen spoléhat jen sám na sebe, což vyžadovalo duchapřítomnost a neustálou opatrnost. *„Jak žít, co dělat, to nám ani nemuseli rodiče radit, to ses naučila sama brzy – jak se vyhnout fackám, támhle tomu, tuhle tomu... A pak, když tě oddělili od rodičů, tak sis stejně musela vědět rady sama.*³⁷⁹

Přestože přežití v táboře bylo spíše otázkou příznivých okolností a náhod, mohli se o něj v menší míře přičinit také sami vězni. V koncentračním táboře, kde lidé velmi často umírali v důsledku podvýživy, mělo jídlo nevyčísitelnou hodnotu. A jaký byl denní příděl potravy pro jednoho vězně na jeden den? *„Jednou denně bylo něco jako černá káva, neslazená, polévka – to byly brambory, tuřín nebo řepa zahuštěné moukou, a kousek chleba s nudličkou margarínu, lžičkou cukru nebo řepné marmelády nebo půl kolečka salámu nebo paštiky.*^{380, 381} To, že hlad byl jedním z největších nepřátel vězně, dokládá i svědectví Ruth Eliasové: *„Hlad nás sužoval a brzy jsme viděly, jak nám postupně ubývalo maso z těla, vystoupily kosti a zapadly oči, jak se zkrátka člověk měnil v kostru potaženou kůží.*³⁸² Byl to také hlad, který vězně nutil k zoufalým činům: *„Hlad už byl takový, že jsem jednou v noci vylezla a plížila se k jednomu opravdovému dřevěnému baráku s teráskou, tam bydlel náš ‚obršára, obršarfír‘ Wanka a ti další, a zezadu u nějakého okna, pravděpodobně kuchyně, byly nožem odkrájené šlupky od brambor. A já je tam sbírala a žrala...³⁸³*

Dodržovat v podmínkách koncentračního tábora hygienické zásady byl v mnohých případech doslova nadlidský úkon, ale právě v důsledku špatné či žádné hygieny vězni

³⁷⁸ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít.* Litomyšl : Augusta, 1998, s. 123. ISBN 80-86048-08-X.

³⁷⁹ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám....: Příběhy žen, které přežily holocaust.* Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 68. ISBN 80-239-5807.

³⁸⁰ Tamtéž, s. 64.

³⁸¹ Svědectví Oty Krause a Ericha Kulky dokládá, že každý vězeň dostával večer cca 300 gramů chleba, ráno půl litru černé tekutiny s malou dávkou cukru, v poledne necelý litr vodové polévky. Esesmani potraviny určené pro vězeňské kuchyně často zabírali sami pro sebe. Čerpáno z: KULKA, Erich – KRAUS, Ota. *Továrna na smrt: dokument o Osvětimi-Birkenau.* Praha : Naše vojsko, 1964, s. 57–58.

³⁸² ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít.* Litomyšl : Augusta, 1998, s. 122. ISBN 80-86048-08-X.

³⁸³ SKÁLOVÁ, Dita. Cesta. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová.* Praha : G plus G, 2000, s. 26. ISBN 80-86103-35-8.

umírali, ať už v táborové „nemocnici“ nebo častěji v plynové komoře. „V tábore [Osvětim-Birkenau, pozn. aut.] sice existoval blok určený pro nemocné, ale neměli tam ani doktora, ani zdravotní sestry a nemocným tam nepodávali ani žádné léky; místo toho je rovnou posílali do krematoria.“³⁸⁴ Nedostatek hygieny způsoboval nejen epidemie nakažlivých chorob, ale také rychlejší duševní úpadek vězňů.

„Ještě dnes se sama sebe ptám, jak bylo možné přežít, když jsme neměli ani ty nezákladnější hygienické prostředky,“³⁸⁵ zamýšlí se nad otřesnou situací v tábore s odstupem několika desítek let Eva Reichlová. I v těch nejhorších podmínkách se ženy obvykle snažily dodržovat základní hygienu: „Záhy zrána, ještě zašera, jsme vstávaly a šly do umývárny, neboť to byla jediná chvíle, kdy z kohoutků ještě kapala voda. (...) Místo mýdla jsme v zimě používaly sníh a později písek. Když jsme se odrbaly pískem a opláchly trochou vody, měly jsme alespoň určitý pocit čistoty.“³⁸⁶ Přitom nikdy dopředu nevěděly, zda se budou sprchovat vodou, nebo jedovatým plynem: „Tu ‚lázeň‘ jsme pak opravdu absolvovaly jednou týdně a pokaždé jsme si přitom myslely, že je to naše lázeň poslední.“³⁸⁷

Jen málo žen dokázalo po delší dobu vydržet extrémní podmínky v tábore a nadto fyzicky náročnou práci, jakou bylo například vykopávání protitankových. „Došly jsme na velké pole (...) Pak nám rozdali nářadí a přikázali nám kopat. Měli jsme přitom dávat pozor na dodržovat určené rozměry – jámy musely být čtyři metry široké a čtyři a půl metru hluboké. Dali mi do ruky těžký krumpáč, který jsem málem ani neuzvedla. Když jsem s ním poprvé kopla do zmrzlé půdy, vletěla mi do obličeje sprška úlomků ledu a kamínků; na chvíli mě to oslepilo a měla jsem dojem, že mi po tváři i teče krev.“³⁸⁸ Nejvyšší šance na přežití tedy měly spíše vězeňkyně, které byly zaměstnány ve správě tábora – zde obvykle měly rovněž lepší ubytovací a hygienické podmínky. V táborech však práce nepředstavovala prostředkem zajišťujícím přežití ani neměla nic společného s běžnými představami o lidské práci; byla „zvůlí absolutní moci a teroru“.³⁸⁹

Mezi každodenní povinnosti žen patřily apely, které trvaly několik hodin či dokonce celý den, a vězeňkyně byly nuceny stát – za každého počasí – bez pohnutí na místě. Poměrně

³⁸⁴ BERNHEIMOVA-FRIEDMANNOVA, Rachel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 83. ISBN 80-86103-57-9.

³⁸⁵ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 65. ISBN 80-239-5807.

³⁸⁶ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 122. ISBN 80-86048-08-X.

³⁸⁷ BERNHEIMOVA-FRIEDMANNOVA, Rachel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 82. ISBN 80-86103-57-9.

³⁸⁸ Tamtéž, s. 82.

³⁸⁹ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006, s. 177. ISBN 80-7203-818-4.

často se pak stávalo, že slabé ženy takový fyzický nápor nevydržely. „*Stály jsme v řadách po pěti a snažily se chovat starší nebo zesláblé někam doprostřed mezi nás,*“³⁹⁰ popisuje apel jedna z pamětnic. „*Nezřídka jsme tam stály celé hodiny, ve větru, v dešti, jen v těch jediných šatech, které jsme měly; bylo to namáhavé a navzájem jsme si mohly pomáhat jen několika povzbudivými slůvky.*“³⁹¹

Pravidelně se konaly také selekce, tedy oddělování práce schopných lidí od „nadbytečných“ jedinců, kteří byli následně posláni do plynových komor. Ženy nastupovaly nahé před bloky, kde je esesácký lékař, v doprovodu dozorkyň, prohlížel. O jejich zdravotním stavu rozhodoval pouze letným pohledem.³⁹² Selekcí se obávaly i mladé a relativně zdravé ženy, jak vyplývá z mnohých svědectví, skutečnou pohromou se potom stávaly pro ženy viditelně nemocné či dokonce těhotné.

Dramatický průběh selekce, kdy pouze díky šťastné náhodě a své duchapřítomnosti nebyla přiřazena k práce schopným vězeňkyním, líčí Ruth Eliasová: „*Byla jsem ještě docela vzadu, když jsem uviděla Mengeleho*³⁹³ (...) *Instinkt mi napovídal, že musím něco udělat, protože jakmile Mengele uvidí mé vzdušné břicho v osmém měsíci těhotenství, určitě mě pošle na stranu starých a nemocných. (...) Blížily jsme se k Mengelemu, stále blíž životu nebo smrti. Najednou mi hlavou bleskla myšlenka, která mi snad mohla pomoci. Poprosila jsem své kamarádky, které byly za mnou, aby se zařadily přede mnou. Napadlo mne, že možná když muž Mengele uvidí ta mladá ženská těla, přehlédnou mé vystouplé břicho. Protože ta prosba nebyla spojena s žádným rizikem, dívky to ochotně učinily. Svým zlověstným pohybem poslal Mengele všechny – včetně mne – směrem ke zdravým a mladým.*“³⁹⁴ Táborové selekce podle tvrzení W. Sofskyho představovaly nástroj, jak ustanovit v táborech „*rovnováhu práce a smrti, efektivitu a zničení*“.³⁹⁵

³⁹⁰ BERNHEIMOVÁ-FRIEDMANNOVÁ, Rachel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 83. ISBN 80-86103-57-9.

³⁹¹ Tamtéž.

³⁹² KULKA, Erich – KRAUS, Ota. *Továrna na smrt: dokument o Osvětimi-Birkenau*. Praha : Naše vojsko, 1964, s. 101.

³⁹³ Josef Mengele, vystudovaný lékař a doktor filozofie, se v roce 1943 stal dobrovolníkem SS a požádal o přidělení do Osvětimi. Vězňové mu dali přízvisko Andělem smrti a jeho jméno vždy zůstane spojeno s rozsáhlými selekcemi a hrůznými pokusy – především na dvojčatech – jejichž cílem bylo „vylepšit“ germánskou rasu „nadlidí“. „*Pan doktor Mengele jezdil na jízdním kole, pan doktor Mengele nosil tu jejich esesáckou čepici staženou hodně do čela a pan doktor Mengele se zásadně nepodíval žádnému vězni do očí,*“ vzpomíná na Mengeleho Eva Reichová, která se s ním dokonce osobně setkala. Citováno z: Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 62. ISBN 80-239-5807.

³⁹⁴ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 127. ISBN 80-86048-08-X.

³⁹⁵ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006, s. 252. ISBN 80-7203-818-4.

Stejně jako v ghettu sužovaly vězeňkyně obavy a strach; tentokrát ne z transportu mířícího do neznáma, ale ze smrti, kterou – ve vyhlazovacích táborech v podobě nasládlého kouře – mohly cítit i ve vzduchu. Existenci plynových komor zpočátku nemohly, a snad ani nechtěly, uvěřit: „Viděli jsme stoupat kouř z komínů a šířily se zvěsti, že jsou tam lidé usmrcováni plynem a splováni,“³⁹⁶ vzpomíná Ruth Eliasová, která si myšlenku na hromadné vyvražďování nechtěla připustit. „Což může normální člověk připravovat něco takového, jako je vraždění plynem?“³⁹⁷ Strach o holý život se stal nedílnou součástí „každodenního života“ všech vězňů.

4.3.2.1.2 MEZILIDSKÉ VZTAHY

Pamětnice ve svých vyprávěních velmi často hovoří o tom, že si vytvořily silné pouto k jiné ženě, ať už k matce nebo „náhradní sestře“, a zdůrazňují, že právě soudržnost a schopnost postarat se o sebe navzájem jim pomohla lépe se vyrovnávat s každodenními strastmi lágrového života. To dosvědčuje i vztah Evy Rodenové k Ruth Bondyové, který je právě pro „táborové sestry“ charakteristický: „Celou tu dobu jsme Ruth a já žily jako jedna. Děly jsme se úplně o všechno. Společně jsme se smály i plakaly, sdílely své myšlenky a snily. Když se jedné z nás podařilo ‚zorganizovat‘ miskou polévky nebo velký pecen chleba, anebo i jen drobek, cokoli, čekaly jsme, dokud jsme se o to spolu nemohly rozdělit. Společně jsme si dělily a jedly své přídělky chleba a margarínu, jeden ráno a jeden večer, takže nám připadalo, že toho máme víc. Prostě jsme spolu sdílely všechno, jedna druhou jsme podporovaly a stály při sobě za všech okolností.“³⁹⁸ „Nemůžu mluvit za Ruth,“ pokračuje ve vyprávění E. Rodenová, „ale co se mě týče, myslím, že bych dnes nebyla naživu, kdyby jí nebylo.“³⁹⁹

Blízký citový vztah k přítelkyni vězeňkyním pomáhal překonat i ty nejtěžší situace; mnohdy právě přítelkyně byla jediná nejbližší osoba, kvůli které se snažily přežít. „Jen Bertě a Žeňce, které stály skálopevně při mně, vděčím za to, že se mi pomalu vracela vůle k životu. Berta mě neustále zapřísahala, jak mě bude potřebovat, vždyť ji čeká porod a já ji musím pomoci, tak jako ona pomáhala mně. (...) Že nemáme nikoho, jen jedna druhou. Že musíme stát při sobě a vzájemně si pomáhat.“ U některých se pak jejich vztah mohl stát intimnějším, o čemž se však pamětnice ve svých svědectvích – s výjimkou jedné – nezmiňují. „V našem

³⁹⁶ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 116. ISBN 80-86048-08-X.

³⁹⁷ Tamtéž.

³⁹⁸ RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007, s. 71. ISBN 978-80-200-1511-2.

³⁹⁹ Tamtéž, s. 57.

bloku byly nakonec tři lesbické páry, což nás ostatní sice značně rušilo, ale nikdo nikdy nepomýšlel na to, aby těmto láskám učinil přítrž. Žily jsme v tak nepřirozených podmínkách, že jsme pro tuto úchylku nikoho neodsuzovaly. Vždyť každý z nás toužil po pocitu blízkosti, sounáležitosti a lásky. ⁴⁰⁰

Ženy, o které se někdo staral, získávaly pocit, že jsou lidskými bytostmi. O nutnosti vzájemné výpomoci a podpory, nejen psychické, ale i fyzické, hovoří Ruth Bondyová: *„Byly jsme všechny přibližně stejně staré, udržovaly jsme společnými silami čistotu a téměř jsme se nehádaly. Večer jsme ležely po tmě na kavalcích a vyprávěly si příběhy, recitovaly básně, povídaly si. Nebyla to komuna, jen vzájemná pomoc: Lotka, kuchařka, někdy přinesla sladkou omáčku z kuchyně; Marta, která pracovala v prádelně, tu a tam vzala prádlo jedné z nás do prádelny navíc k povoleným třem kilogramům jednou za šest týdnů; Irenka, dobrá duše, byla oporou ve všech trápeních.* ⁴⁰¹

Ženy ve svých vzpomínkách na koncentrační tábor obvykle zdůrazňují důležitost vzájemných vztahů a nemalou výhodu oproti těm, kteří byli sami: *„Cítily jsme, že když je nás teď pět pohromadě, že si budeme moci navzájem pomáhat a že kdyby jedna z nás zakolísala, ty druhé ji morálně podpoří a budou ji držet nad vodou. Věděly jsme, že se jedna na druhou můžeme v jakékoliv situaci spolehnout. Huř bylo těm, které byly sami mezi cizími.* ⁴⁰²

Koncentrační tábor byl rovněž místem, které dokázalo prověřit mezilidské vztahy. *„V nejtěžších okamžicích jsem se v myšlenkách vracela ke Konymu, kterého jsem milovala, zároveň jsem však znovu pociťovala hořkost z jeho chování v rodinném táboře, když mi bylo tak těžko a tolik bych byla potřebovala jeho podporu,* ⁴⁰³ líčí svou trpkou zkušenost Ruth Eliasová. Naopak zcela neočekávané pomoci se jí dostalo od všemi vězeňkyněmi obávaného kata. *„Byla jsem překvapena, že si všiml mého těhotenství. Podal mi kus chleba a cibuli a nařídil mi, abych to v jeho přítomnosti snědla. (...) Bála jsem se, co bude následovat, a byla jsem překvapená, když mi kat Fischer nařídil, abych si k němu každý druhý den chodila pro jídlo. Řekl, že těhotná žena odpovídá za vývoj svého dítěte, a musí se proto dobře živit. Někdy i kati mohou být lidmi.* ⁴⁰⁴

Podle Tzvetana Todorova, i v *„podmínkách největších protivenství, jaká si člověk umí představit“* nepřestávají lidé činit dobré skutky; *„ne všichni, ne vždycky, ale stačí to, aby naše*

⁴⁰⁰ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 168. ISBN 80-86048-08-X.

⁴⁰¹ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 77. ISBN 80-7203-547-9.

⁴⁰² FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha : Primus, 1996, s. 183. ISBN 80-85625-71-7.

⁴⁰³ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 168. ISBN 80-86048-08-X.

⁴⁰⁴ Tamtéž, s. 120.

*víra v dobro byla posílena.*⁴⁰⁵ Obyčejný vězeň často mohl počítat s podporou několika přátel, ale příznačným byl neúprosný boj o samotnou existenci. Lze doložit mnoho případů solidarity a podpory mezi vězni, zároveň však nemůžeme takovouto pomoc přeceňovat, neboť v každodenním boji o přežití platily spíše zákony džungle a „*animálního přírodního stavu, ve kterém si převahu podrží ten, kdo je bezohlednější, silnější a protřelejší než druhý. (...) Přežít se dalo jen na účet druhých.*“⁴⁰⁶

Sociální vztahy mezi lidmi byly mnohdy narušeny, což bylo patrné zejména ve vztahu k jídlu. „*Ano, pud sebezáchovy udělal z některých spoluvězňů zloděje. Tak hluboko jsme klesli. Všichni jsme věděli: ztratíme-li sílu a vůli žít, zemřeme. A tento instinkt způsobil, že někteří vězňové neváhali ukrást kus chleba, aby si sami zachránili život.*“⁴⁰⁷ Právě zloději chleba však porušovali nepsaný zákon – krádež potravy znamenala víc než jiná krádež; byla to za dané situace vlastně vražda, která se trestala rovněž zabitím.⁴⁰⁸

Někteří vězňové začali postupem času propadat letargii, ale zejména ti mladší měli jakousi pudovou potřebu žít, a to i sexuálně, protože podvědomě cítili, že neexistuje šance na záchranu. „*Chtěli jsme žít. Žít! Nikdo nevěděl, jak dlouho ještě v těchto podmínkách vydrží. Chtěli jsme mluvit se svými milými, dodávat si vzájemně odvahy, pomáhat jeden druhému, objímat se, a nacházet u druhého pocit bezpečí. Chtěli jsme si být co nejbliž, abychom si dokázali, že nejsme sami, chtěli jsme se milovat a líbat, neboť jsme nevěděli, jak dlouho ještě budeme schopni tyto pocity vyjádřit. (...) Byl to zoufalý výraz touhy po důvěrném styku s nejbližším člověkem, u něhož jsme cítili bezpečí a pocit sounáležitosti. Bylo to zoufalé přání vyplnit láskou ten beznadějný táborový život. Neboť láska znamená život, a my jsme přece chtěli žít.*“⁴⁰⁹

4.3.2.1.3 TĚHOTENSTVÍ A MATEŘSTVÍ

Matky dětí ve frontách na selekci byly možná jedině, kterým nacisté nabídli volbu – zda chtějí jít na smrt se svými dětmi. Některé matky, puzené sebezáchovným instinktem, učinily rozhodnutí, které bylo v rozporu s obvyklými společenskými normami. Marketa Zádorová ve svých vzpomínkách popisuje opačnou situaci, kdy se rozhoduje dcera, jestli zůstane s matkou, či nikoliv. Poté, co žena pochopila, že posuněk směřovaný k ní znamená smrt, „*vy pukla*

⁴⁰⁵ TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Praha : Mladá fronta, 2000, s. 309. ISBN 80-204-0853-3.

⁴⁰⁶ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006, s. 172. ISBN 80-7203-818-4.

⁴⁰⁷ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 115. ISBN 80-86048-08-X.

⁴⁰⁸ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006, s. 172. ISBN 80-7203-818-4.

⁴⁰⁹ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 116. ISBN 80-86048-08-X.

v srdcervoucí nářek a chytla se křečovitě své dcery, stojící vedle ní. Ta ale zkrivila tvář a vši silou se vytrhla z matčina objetí. Matka zase popadla dceřinu ruku a přitom zběsile křičela, ale z jejích rtů vyrážely jen neartikulované zvuky, slovům nebylo rozumět.⁴¹⁰ Na ten děsivý výjev už nikdy nezapomněla.

Následně uvažovala nad tím, jak by se v takovém okamžiku zachovala ona sama: „*Já bych šla s maminkou, určitě bych šla s ní – blesklo jí hlavou spontánně. Ale čím dál o tom uvažovala, tím víc v ní rostly pochybnosti. Odkud ví, že by šla s maminkou, kde bere tu naprostou jistotu? Co ji k tomu opravňuje? Vždyť přeci nikdy nebyla v takové situaci. Pud sebezáchovy je v každém živém tvorů velmi silný...*“⁴¹¹ A toto dilema jako děsivá noční můra pisatelku provázelo nejen po celý její lágrový život, ale i dlouho potom.

Sebeurčení žen-matek, které byly od svých dětí násilně odloučeny, bylo otřeseno. Nacisté si byli dobře vědomi skutečnosti, že matky jsou se svými dětmi velmi úzce spjaty, a proto je od sebe v koncentračních táborech záměrně po první selekci oddělovali. I uprostřed násilného teroru v sobě některé ženy našly vnitřní odvalu pokračovat v láskyplné péči o své děti až do posledního okamžiku. Nemohly však udělat téměř nic proto, aby je zachránily. „*Z každého bloku muselo odejít pět set žen [na nucené práce, pozn. aut.]. (...) Stály jsme na apelplacu, v pěti řadách, ženy vybrané do transportu již odpochovaly. Najednou esesák řekl: ‚Postrádám dvě, ty půjdeš!‘ ukázal na mě. Řekla jsem: ‚Já nemůžu jít, mám děti.‘ Zařval: ‚Řekl jsem, že musíš jít!‘ Nehýbala jsem se, tak do mne strčil, zařadil mne bez selekce. Myslela jsem, že se zblázním, dcera zůstala stát v řadě. Chtěla jsem utéci, ale nemohla jsem nic dělat, nemohla jsem zpět ke své dceři, byla jsem z té situace šílená. Moje děti zůstaly samy, beze mne...*“⁴¹²

V podobné situaci jako Věra Löwenbachová se ocitlo mnoho dalších matek, ale některé byly postaveny před fatální rozhodnutí – zůstat naživu a nechat svoje dítě umřít v plynové komoře, nebo jít na smrt spolu s ním? „*Mohou odmítnout podrobit se selekci a budou zplynovány spolu se svými dětmi, nebo mohou selekci projít s nadějí, že se po válce zase setkají se svými manžely. I bez možnosti shledání by transport znamenal alespoň naději přežít válku. Děti budou zahubeny tak jako tak, není pro ně naděje. Tato strašlivá volba se*

⁴¹⁰ ZÁDOROVÁ, Marketa. Útržky vzpomínek. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová.* Praha : G plus G, 2000, s. 117. ISBN 80-86103-35-8.

⁴¹¹ Tamtéž, s. 117.

⁴¹² Příběh Věry Löwenbachové-Feldmanové, rozené Bondyové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám....: Příběhy žen, které přežily holocaust.* Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 163. ISBN 80-239-5807.

týkala zhruba tisíce matek. Jen tři z nich se rozhodly své děti opustit. Ostatní zůstaly a zemřely spolu s nimi.“⁴¹³

Fakt, že těhotenství v koncentračním táboře obvykle znamenalo smrt v plynové komoře, dokládá i vyprávění Ruth Eliasová, která jako jedna z mála žen v táboře porodila a přežila: „*Cestou jsem viděla ženy, určené k odjezdu do porodnice, nastupovat na nákladní auta a odjíždět. Nákladní auta s lidským nákladem, to pro mne po tak dlouhém pobytu v Osvětimi představovalo jen jediné – plynové komory. Ty se taky staly cílem těchto nebohých žen, které s takovou důvěrou odjížděly vstříc jisté smrti.*“⁴¹⁴ Všichni vězni sdíleli v koncentračních táborech stejný osud, ale osud budoucích matek se „*díky těhotenství stal ještě těžším*“.⁴¹⁵

4.3.2.1.4 SEXUÁLNÍ ZNEUŽÍVÁNÍ A PROSTITUCE

Tisíce žen byly během války znásilňovány a jinak sexuálně zneužívány, a to jak kápy či esesmany, tak spojeneckými vojáky.⁴¹⁶ Avšak ve vzpomínkové literatuře se zmínky o zkušenostech se sexualizovaným násilím téměř neobjevují. Pokud ano, hovoří o něm pamětnice buď jako o zkušenosti jiné ženy, nebo pouze všeobecně, tak jako Marie Spitzová, když líčí strach vězeňkyň ženského tábora v Osvětimi z práce v nevěstincích: „*Druhý nebo třetí den po dezinfikování přišli esesáci, musely jsme se opět svléci donaha a pochodovat kolem nich. (...) Odpočítali nás sto, oblékly jsme se a šly ven. Kam, to jsme samozřejmě nevěděly. (...) Bály jsme se, my mladé holky, že ty, co vytahují, dají do nějakých nevěstinců nebo něco takového. Ale to jsme se mylily! Ono to tak nebylo! Oni se nesměli stýkat s židovkami. Žádný nevěstinec! Vybrali nás na práci.*“⁴¹⁷

Veřejný dům v Osvětimi existoval, avšak ženy byly většinou vybírány pouze z řad německých čistokrevných vězeňkyň, které se do koncentračního tábora dostaly právě za

⁴¹³ RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007, s. 57. ISBN 978-80-200-1511-2.

⁴¹⁴ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 137. ISBN 80-86048-08-X.

⁴¹⁵ Tamtéž, s. 118.

⁴¹⁶ Negativní, i když úsměvnou zkušenost s ruskými vojáky, osvoboditeli, má Dita Skálová: „*(...) Najednou se zatmělo a ve dveřích stál chlap. Voják. Bylo jasné, co se bude dít. Schovaly jsme se za brambory, každá za nějakou hromádku, a čekaly jsme. Ono bránit se, když už se konečně zachráníte z koncentráku a on má samopal a je ožralý – to opravdu nemá smysl. Padlo to na Marjánku. Začal se na ni dobývat, my byly zticha, jako že tam nejsme. A jak jsme chodily tak strašně nabalené – tepláky, dvoje bombardáky, sukně, ještě přes to další – no prostě on se v polovině zarazil, řekl něco sprostého a šel pryč. A my se tam po bramborách válely smíchy.*“ Citováno z: SKÁLOVÁ, Dita. Cesta. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová*. Praha : G plus G, 2000, s. 36. ISBN 80-86103-35-8.

⁴¹⁷ Příběh Marie Spitzové, provdané Vítovcové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, 211. ISBN 80-239-5807.

prostituci; vězeňkyně s černým trojúhelníkem byly považovány za „rasově nezávadné“. V některých případech však rasa nehrála žádnou roli, jak vyplývá ze svědectví Ruth Eliasové: „Několikrát se v našem bloku náhle objevili esesáci. Rozrazili vrata a na hřmících motorkách opilí vjeli do bloku. Nařídili přivést orchestr, znovu pili a povzbuzování hudbou se dostávali do patriční nálad. Bez ostychu vytahovali z paland děvčata, židovská děvčata, která si odváděli s sebou, aby je znásilnili. Znásilňování židovských dívek bylo dovoleno, to nebylo hanobení rasy.“⁴¹⁸

Téma sexu jako prostředku k získání jídla či nějakých výhod zůstává ve svědectvích přeživších žen rovněž tabuizované a pokud se o této formě prostituce pisatelky zmiňují, nikdy ne jako o vlastní zkušenosti. Scénu, kdy se dívka chlapci nabídla za krajíc chleba, tedy situaci, která se v krutých podmínkách lágrového života odehrávala poměrně často, popisuje Ráchel Bernheimová-Friedmannová: „(...) tahle dívka viděla, jak vám dávám krajíc chleba, přišla za mnou a výměnou za ten krajíc se mi nabídla.“⁴¹⁹ Některé skutky však byly v podmínkách koncentračního tábora mravně ospravedlnitelné, i když by jinak – za „normálních okolností“ – byly považovány za nepřijatelné.

4.3.2.1.5 PSYCHICKÉ STRÁDÁNÍ A REAKCE NA MEZNÍ SITUACI

Nacisté chtěli vězně koncentračních táborů před jejich fyzickou likvidací zlomit duševně: „Němci nás chtěli fyzicky zničit, ale ještě předtím chtěli zničit našeho ducha. Byly jsme naprosto odděleny od vnějšího světa. Žádné zprávy, noviny, knihy ani žádná jiná duchovní strava. (...) Věnovaly jsme se rozmanitým diskuzím, které nesměřovaly vřdycky jen k jídlu. Někdy se z diskusí stávaly malé přednášky. To byla naše duševní strava, náš paprsek světla v šedi každodennosti“⁴²⁰

Připomínání si minulosti a hlavně členů rodiny, o nichž buď nevěděly, co se s nimi stalo, nebo to naopak věděly až příliš dobře a nechtěly si to plně přiznat, však bylo pro vězeňkyně deprimující. Navíc patřilo k nepsaným zákonům táborového života vyhýbat se tématům, která by mohla vyvolávat smutek, bolest či zoufalství.⁴²¹ Nejhorším dnem v týdnu pro ně byla neděle a svátky, tedy dny, ve kterých byly osvobozeny od práce a měly více času na přemítání. „Když jsem byla v práci, nebyl čas na nějaké přemýšlení a vzpomínání,“

⁴¹⁸ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 121. ISBN 80-86048-08-X.

⁴¹⁹ BERNHEIMOVÁ-FRIEDMANNOVÁ, Ráchel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 87. ISBN 80-86103-57-9.

⁴²⁰ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 123. ISBN 80-86048-08-X.

⁴²¹ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006, s. 100. ISBN 80-7203-818-4.

zamýšlí se Eva Reichová. „*V neděli jsme nechodily do práce, knížka na četní [sic!] nebyla, nic nebylo, bylo dost času na vzpomínání. Hlavně jsem přemýšlela, co je asi s rodiči, se sestrou.*“⁴²²

Některé diskuze je dokázaly dočasně vysvobodit z přítomnosti; jednou z nich bylo i mezi vězeňkyněmi velmi oblíbené líčení fiktivních hostin: „*Protože jsme stále měli hlad, tak se vařilo pusou*‘. *To člověk v puse prožíval chuť a cítil vůni toho jídla – ,pořád se vařilo*“⁴²³. Podrobněji toto „vaření pusou“⁴²⁴ popisuje Zdenka Fantlová: „*Představa jídla a mluvení o něm, nám nahrazovaly jídlo samo. V naší skupině, bylo nás v ní deset, jsme se dohodly, že každý den jedna z nás uspořádá sváteční hostinu, při které se bude podávat nejmíň pět chodů vybraných jídel. Nejen, že si připraví jídelníček sama, ale musí každý chod rozebrat do nejposlednější přísady a podat k němu patřičný recept, a to od začátku do konce celé přípravy.*“⁴²⁵ O hlubším významu této táborové „zábavy“ pak hovoří Ruth Eliasová: „*Vaření znamenalo vybavit si nerůznější pokrmy, které jsme znaly z domova. Na jedné straně to byla zábava poněkud sadistická, na druhé straně nám však dávala pocit nasycení. (...) Tohle ,vaření‘ nás poutalo k rodině a posilovalo vůli přežít.*“⁴²⁶

Tématem rozhovorů však nebylo pouze jídlo; ženy vedly diskuze i o literatuře, hudbě, sportu i historii. Ne vždy ale bylo jednoduché rozpomenout se na některé skutečnosti, jak dokládá svědectví Dity Skálové: „*Jak nás těch patnáct Čechoslovaček bylo pohromadě, většinou maturantky, dokonce jedna nedostudovaná medička, tak jsem si říkaly: ,Holky, jak tak kopeme ty zákopy, my bychom si měly vždycky o něčem povídat a trošičku si tu hlavu zaměstnat.*‘ *Všechny byly pro a ráno při cestě jsme řekly: ,Tak dneska si budeme povídat o Velké francouzské revoluci, aspoň některá řekněte letopočet.*‘ *A teď ticho, všechny ty hlavy šly dolů, my už jsme nevěděly ani letopočet. Prostě tři a půl roku podvýživy, to je marné. Nevěděly jsme nic, takže jsme jenom zesmutněly.*“⁴²⁷ Právě takováto smutná poznání hrozila oslabením duševní rovnováhy žen, protože příliš jasně poukazovala na to, v jaké situaci se nacházely. Podobný vliv na jejich psychiku měly i pověsti, tedy nepotvrzené nebo klamné zprávy o očekávaných pozitivních událostech.

⁴²² Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám....: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 76. ISBN 80-239-5807.

⁴²³ Tamtéž, s. 64.

⁴²⁴ Na skutečnost, že jídlo bylo velmi častým námětem rozhovorů a středem pozornosti všech vězňů, upozorňuje i H. G. Adler. Čerpáno z: ADLER, H. G. *Terezín 1941–1945: Tvář nuceného společenství II, Sociologie*. Brno : Barrister & Principal, 2006, s. 62. ISBN 80-7364-024-4.

⁴²⁵ FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha : Primus, 1996, s. 199. ISBN 80-85625-71-7.

⁴²⁶ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 123. ISBN 80-86048-08-X.

⁴²⁷ SKÁLOVÁ, Dita. *Cesta*. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová*. Praha : G plus G, 2000, s. 26. ISBN 80-86103-35-8.

Tábor zcela změnil nejen fyzickou stránku člověka, ale radikálně proměnil i charaktery vězňů. Takové změny si mnohé ženy uvědomovaly: „*Ta vnější přeměna u nás všech nastala rychle. Ale naše vnitřní morální a duševní rovnováha, ta neviditelná síla musí zůstat neporušená a pevná za všech dalších okolností, které nás tady čekají.*“⁴²⁸ O to silněji pak pociťovaly nutnost zachovat si lidství: „*Pamatuji si, že jsem si podvědomě dávala veliký pozor, abych neztratila lidskou důstojnost.*“⁴²⁹ Zůstává však otázkou, zda to bylo – v natolik krajní situaci, jakou podmínky tábora nesporně vytvářely – vůbec možné.

Přesto se i zde objevovaly pokusy vzdoru a jakýchsi „malých“ hrdinství, jež řada pamětnic popisuje jak sama u sebe, tak i u spoluvězeňkyň. „*Ty [ženy, pozn. aut.], které byly vybrány na smrt, se pustily do hlasitého pláče, křičely, rvaly si sotva narostlé vlasy, vyrážel z řad některé zdvihaly zaťaté pěsti,*“⁴³⁰ líčí dramatický průběh jedné ze selekcí Marketa Zádorová. „*Bylo to nezvyklé chování, téměř vzpoura. Ale důstojník jim zdánlivě nevěnoval žádnou pozornost, naoko je dokonale ignoroval a pokračoval ve své práci, jako by plnil poslání. Kdyby na ně křičel, nadával, klel, kdyby jakkoli lidsky reagovat na jejich výbuchy citů, snad by pokračovaly ve svérázném odporu, ale jeho netečný, bezcitný chlad je nakonec utišil. Upadly zase do hluboké apatie.*“⁴³¹

4.3.2.1.6 NÁSILÍ A TĚLESNÉ UTRPENÍ

Násilí a všeobecně kruté zacházení s vězni bylo jedním z charakteristických rysů táborového systému. Fyzické tresty žen se svým charakterem příliš nelišily od trestání mužů; obvykle se trestalo desítkami ran bičem nebo holí, ale i vynalézavějšími způsoby – například stáním bez pohnutí se zdviženými pažemi a klečením. Přeživší ženy se ve svých svědectvích o fyzickém trestání ze strany kápů a dozorců zmiňují poměrně často, a to jak v souvislosti s jinými vězeňkyněmi, tak i jich samotných.

Velmi přísné tresty následovaly za „krádež“: „*Ráno trochu studené vody, jakoby kafe, v poledne teplý eintopf, některé ženy se snažily něco ukořistit, když je přistihli, že kradou, musely po bití klečat i celý den na kamenech, když omdlely, polili je vodou. Chtěly jen namočit*

⁴²⁸ FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha : Primus, 1996, s. 83. ISBN 80-85625-71-7.

⁴²⁹ SKÁLOVÁ, Dita. Cesta. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová*. Praha : G plus G, 2000, s. 25. ISBN 80-86103-35-8.

⁴³⁰ ZÁDOROVÁ, Marketa. Útržky vzpomínek. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová*. Praha : G plus G, 2000, s. 116. ISBN 80-86103-35-8.

⁴³¹ Tamtéž, s. 116.

ruku a olíznout...“⁴³² Sadistickými sklony a krutostí se vyznačovaly nejen muži-dozorci, ale také některé dozorkyně, jež je svou surovostí mnohdy předčily. „Byla tam jedna dozorkyně, vypadala jako chlap, nosila kožený bič, neprošla kolem nikoho, aby nepraštila, mě taky, jelita, než prošla barákem, padlo nejméně dvacet ran.“⁴³³

K mnohým násilným činům docházelo bez jakéhokoliv motivu – dozorci zabíjeli ze zvyku, z okamžitého rozmaru či dlouhé chvíle; výjimkou nebyly ani kolektivní masakry vězňů spáchané pod vlivem alkoholu. Účelem takového násilí nebylo potrestat provinivší se vězně, ale spíše dodat pachateli sebevědomí, neboť „tím, že činí z oběti jen bezbranné tělo, a nakonec nereagující věc, získává sebejistotu, že může všechno.“⁴³⁴ Rovněž primárním cílem nebylo usmrcení člověka, ale samotný proces dlouhého a bolestivého umírání. Excesy ze strany dozorců i kápů-vězňů byly v koncentračních táborech na denním pořádku, protože zákaz zabíjení, který platí v civilní společnosti, se zde nedodržel. Oběť byla jen jedním z mnoha bezejmenných těl, která se od ostatních téměř ničím nelišila.

Některé ženy byly rovněž nuceny vykonávat fyzicky velmi náročnou práci, která sledovala jediný cíl: vězně co nejvíce ponížít a zlomit v nich jakýkoliv odpor. „Vláčely jsme těžké balvany z jednoho místa na druhé, abychom je příští den přenesly zase na původní místo,“⁴³⁵ popisuje doslova sisyfovskou práci vězeňkyň Ruth Eliasová a vyslovuje domněnku: „Byla to zcela nesmyslná práce a my jsme záhy pochopily, že nás chtějí zničit nejen fyzicky, ale i duševně.“⁴³⁶ Nucená práce podle W. Sofskyho byla jen dalším z mnoha prostředků útlaku a teroru.⁴³⁷

Lidská krutost se vyznačovala „nápaditostí“. Mezi nejotřesnější formy násilí se řadily pokusy⁴³⁸ na ženách, o kterých se samy pamětnice zmiňují spíše okrajově, i když je zřejmé, že zejména v Osvětimi a Ravensbrücku se brutální experimenty na věznicích prováděly poměrně často. „Bylo tu mnoho mladých žen, které byly donuceny podstoupit d'ábelskou operaci,“⁴³⁹ vzpomíná Ruth Eliasová na pobyt v ženském táboře v Osvětimi. „Bylo strašné dívat se na tyto ženy, když je odváděli k pokusům. (...) Ještě horší však byl pohled na ně, když se vracely. Z bloku odcházely mladé, zdravé, jen vysílené, zesláblé ženy; v jakém

⁴³² MARŠÍKOVÁ, Helena. *Holka z Roztoky: vzpomínky Heleny Maršíkové, rozené Chanele Drumerové*. Praha : Triáda, 2006, s. 22. ISBN 80-86138-79-8.

⁴³³ Tamtéž, s. 21

⁴³⁴ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006, s. 35. ISBN 80-7203-818-4.

⁴³⁵ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 114–115. ISBN 80-86048-08-X.

⁴³⁶ Tamtéž.

⁴³⁷ SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006, s. 32. ISBN 80-7203-818-4.

⁴³⁸ O této problematice blíže viz např.: TRUCK, Betty – TRUCK, Robert-Paul. *Lékaři hanby: pravda o lidských morčátech v Osvětimi*. Praha : Práce, 1984.

⁴³⁹ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 141. ISBN 80-86048-08-X.

politovánímhodném stavu se vracely, to nelze vůbec popsat. Dodnes mi zní v uších jejich křik a pláč. Všechny, bez výjimky, se vracely s pohledem šilenců.“⁴⁴⁰

O pokusech Josefa Mengeleho, „anděla smrti“, jež prováděl na těhotných ženách a novorozencích, podává svědectví Ruth Eliasová: „*Tak jako každý den objevil se i dnes Mengele na své pravidelné vizitě a viděl, že jsem porodila. Dlouho si novorozeně prohlížel a po delší úvaze přivolal jednu lékařku a nařídil jí, aby mi pevně podvázala nadra. (...) Nikdo nevěděl, co se za Mengeleho příkazem skrývá. Jen jediná z našich spoluvězeňkyň vyslovila správnou domněnku: ‚Mengele dělá pokus, jak dlouho vydrží novorozeně bez jídla.‘*“⁴⁴¹ Následovalo nejtěžší rozhodnutí, před které může být žena-matka postavena – zabít své dítě a zachránit sebe samu, či zemřít spolu s ním v plynové komoře? „*Udělal jsem to. Ano, zabila jsem své vlastní dítě. Ano, pane doktore Mengele, udělal jste ze mě vražedkyni vlastního dítěte. (...) Jak budu žít s touhle zátěží?*“⁴⁴²

Účelem pokusů na – především židovských – vězeňkyních bylo testování nové metody sterilizace a kastrace pomocí rentgenových paprsků, díky níž by mohla být „méněcenným“ rasám zcela znemožněna reprodukce.⁴⁴³ Další experimenty si pak především kladli za cíl nalézt takový prostředek, kterým by bylo možné urychlit rozšiřování „čisté nordické rasy“. Veškeré pokusy však přímo či nepřímo souvisely se snahami nacistů o ovládnutí světa.⁴⁴⁴

4.3.2.1.7 ROLE ŠŤASTNÝCH NÁHOD

Rozhodujícími faktory pro přežití v koncentračním táboře byl v první řadě věk a tělesný stav vězňů: děti, nemocní a staří lidé neměli téměř žádnou naději na přežití. To potvrzují i slova Ruth Bondyové, která se domnívá, že „*ve světě táborů stál čtyřicetiletý člověk na prahu stáří*“.⁴⁴⁵ Poté však již rozhodovaly pouze šťastné souhry mnoha okolností, které se odvíjely od toho, „*kdy člověk do vyhlazovacího tábora přišel, do kterého tábora a jestli v něm týž den probíhala selekce, či nikoliv, jestli se nepřipojil k nesprávnému konvoji jen proto, aby zůstal v blízkosti svých drahých, jestli se přihlásil na správnou práci ve správný čas, jestli tatáž práce neznamenalaby jindy smrt.*“⁴⁴⁶ Právě pouhá náhoda a jakési náhlé vnuknutí pomohlo

⁴⁴⁰ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 141. ISBN 80-86048-08-X.

⁴⁴¹ Tamtéž, s. 47.

⁴⁴² Tamtéž, s. 151.

⁴⁴³ O této problematice viz blíže: TRUCK, Betty – TRUCK, Robert-Paul. *Lékaři hanby: pravda o lidských morčátech v Osvětimi*. Praha : Práce, 1984, s. 78–90.

⁴⁴⁴ KULKA, Erich – KRAUS, Ota. *Továrna na smrt: dokument o Osvětimi-Birkenau*. Praha : Naše vojsko, 1964, s. 112.

⁴⁴⁵ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 50. ISBN 80-7203-547-9.

⁴⁴⁶ Tamtéž.

přežít počáteční selekci Kateřině Pošové: „*Nepamatuju se, že by mi to někdo poradil, ale když jsme konečně i my dorazily k tomu esesáckému důstojníkovi – nevím, snad to byl právě ten zlopověstný doktor Mengele –, který se mě zeptal: ‚Wie alt bist du?‘, řekla jsem bez rozmýšlení ‚achtzehn‘. Kdybych byla řekla ‚vierzehn‘, tak bych šla rovnou do plynu.*“⁴⁴⁷

V mnohých svědectví se setkáváme s domněnkou, že ženy holocaust přežily díky tomu, že u sebe po celou dobu měly nějaký talisman, ať už v podobě cennosti nebo nějakého amuletu, jenž pro ně měl nevyčísitelnou hodnotu. „*Jestli se mi podaří propašovat ten pitomý kámen přes tuhle prohlídku a ven z Osvětimi, přežiju,*“⁴⁴⁸ vzpomíná na dohodu, kterou uzavřela sama se sebou, Eva Rodenová. „*Jestli mě chytí nebo jestli ho zahodím, zemřu.*“ *Strčila jsem si kámen pod jazyk a o dvě minuty později mě esesácká dohlážitelka vyzvala, abych pořádně otevřela pusku. Kamene si nevšímala a já jsem prošla.*“⁴⁴⁹

Ruth Bondyová se však nejen k této víře v talismany staví skepticky, když tvrdí, že „*svědectví přeživších kreslí zdeformovaný obraz: každý má podivuhodný příběh o talismanu, který střežil, o vůli přežít, aby mohl vydat svědectví, o víře v ochranu Nejvyššího, o zázraku, který se přihodil. I miliony, které nepřežily, by mohly svědčit, i ony by mohly vyprávět příběhy o talismanech, o víře v Boží milosrdenství, o skálopevném rozhodnutí vydržet, o naději, která dodala sílu – a přese vše je dostihla smrt.*“⁴⁵⁰

Život v koncentračních táborech neustále přinášel řadu rozhodnutí, která se mohla jevit na první pohled jako nevýznamná, přitom ale každé z nich mohlo být osudové – „*kde stát na apelu při odchodu do práce, protože místo někdy rozhodovalo, do kterého pracovního oddílu bude člověk zařazen – a byla tu komanda špatná a méně špatná. Zda přijmout návrh německého vedoucího, když jsme stavěly panelové domy pro vybombardované na předměstí Hamburku (...) Zda se skrýt ve vagonu nákladního vlaku odjíždějícího z Bergen-Belsenu s majetkem velitelství tábora, který nám přikázali odnést na stanici, nebo raději vyčkat osvobození mezi všemi těmi mrtvolami a možná se nakazit tyfem?*“⁴⁵¹

⁴⁴⁷ POŠOVÁ, Kateřina. *Jsem, protože musím...: Napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha : Prostor, 2003, s. 54. ISBN 80-7260-081-8.

⁴⁴⁸ RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007, s. 59. ISBN 978-80-200-1511-2.

⁴⁴⁹ Tamtéž.

⁴⁵⁰ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 53. ISBN 80-7203-547-9.

⁴⁵¹ Tamtéž.

5. SROVNÁNÍ HISTORICKÝCH ANALÝZ POVÁLEČNÉHO OBDOBÍ SE SUBJEKTIVNÍM POHLEDEM PAMĚTNÍC

5. 1 HISTORICKÝ POHLED NA OBDOBÍ PO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLCE

S trochou nadsázky bychom mohli říci, že u nás existují dvě různá historická pojetí výkladu židovských dějin za druhé světové války – pojetí ideologické, komunistické, do značné míry zkrslené vládnoucí stranou, a pojetí objektivnější, demokratické, které se snažilo o pravdivé vyličení skutečnosti bez poplatnosti režimu a zatajování faktů.

5. 1. 1 SROVNÁNÍ „IDEOLOGICKÉHO“ A „OBJEKTIVNÍHO“ POJETÍ VÝKLADU DĚJIN DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY U NÁS

Až do konce osmdesátých let minulého století ideologií ovlivnění historikové záměrně zkrslovali historická fakta ve prospěch vládnoucího komunistického režimu.⁴⁵² Jejich primárním cílem bylo vyzdvihnout roli komunistů jako iniciátorů protifašistického odboje a zdůraznění jejich rozhodující úlohy při vítězství nad hitlerovským Německem. Hlavními znaky takto ideologicky manipulované literatury byla velká míra emotivnosti, patetičnost a zveličování.⁴⁵³

Některé dějinné kapitoly jako antisemitismus, nacistické pronásledování Židů, jejich vyhlazování v koncentračních táborech či návrat přeživších Židů do osvobozeného Československa historici buď vynechávali úplně, nebo se jim věnovali pouze okrajově⁴⁵⁴

⁴⁵² Viz např. AMORT, Čestmír. *Svět proti fašismu: přehled historických událostí v letech 1933–1945*. Praha : Naše vojsko, 1974 či KRÁL, Václav. *Pravda o okupaci*. Praha : Naše vojsko, 1962.

⁴⁵³ „Koncem března 1944 vstoupily jednotky Rudé armády na území Rumunska, v červenci na území Polska,“ líčí závěrečné období války v Evropě Čestmír Amort ve své knize *Svět proti fašismu*. „Nastalo velké osvobozené tažení Rudé armády na pomoc evropským národům proti fašistické tyranii. (...) Naplňovalo se přání revolučního proletariátu Rumunska, Bulharska, Polska, Československa a ovšem i Německa, aby pod ochranou svých třídních bratří – vojáků dělnickorolnické Rudé armády mohl být dokončen boj, zahájený ve jménu Velké říjnové socialistické revoluce – boj za diktaturu proletariátu.“ Citováno z: AMORT, Čestmír. *Svět proti fašismu: přehled historických událostí v letech 1933–1945*. Praha : Naše vojsko, 1974, s. 131.

⁴⁵⁴ „S nástupem heydrichovské hrůzovlády zesílila bezohledná germanizace českých zemí i násilné vysídlování některých českých oblastí. Nepříčetná rasová nenávisť se obracela proti židovskému obyvatelstvu, jež bylo surovým způsobem ponižováno a hromadně deportováno do terezínské pevnosti a do táborů smrti.“ Citováno z: HUSA, Václav. *Dějiny Československa*. Praha : Orbis, 1961, s. 380.

a v jiné souvislosti než s konečným řešením židovské otázky.⁴⁵⁵ Podobný ideologický charakter měly i encyklopedie, slovníky a učebnice.

Lze tedy říci, že v období pod nadvládou komunistické strany se o antisemitismu ani holocaustu oficiálně příliš nemluvilo ani nepsalo a pokud ano, tak spíše v náznacích. Lidé se o nacistickém vyhlazování nejčastěji dozvídali pouze z deníků, korespondence či memoárů vydaných bezprostředně po osvobození. Ego-dokumenty vydané později již byly víceméně poplatné tehdejšímu režimu a tomu odpovídal jak výběr událostí, tak způsob jejich ztvárnění.⁴⁵⁶ Skutečný rozsah židovské katastrofy a přesnější fakta o vyvraždění milionů evropských Židů většinové společnosti známa nebyla. Nejvýraznější změna přišla až s politickým převratem v roce 1989, kdy se ke slovu po více než čtyřiceti letech dostává demokracie.

Konec osmdesátých let a především pak devadesátá léta minulého století se nesou ve znamení proměny postoje k holocaustu. O problematice šoa se začíná hovořit oficiálně, téma válečných zločinů proniká do povědomí široké veřejnosti, především díky nově vycházejícím publikacím. Historici „odtajňovali“ zamlčovaná fakta, snažili se podávat pokud možno ideologicky nezabarvenou interpretaci válečných událostí a holocaustu a odstranit nánosy patosu. Zabývali se výzkumem novodobých českých dějin a především českého fašismu v době, kdy bylo objektivní bádání o těchto událostech teprve v počátcích.⁴⁵⁷

Od konce devadesátých let minulého století zažívá tato problematika nevídaný rozmach a rozvíjí se systematický výzkum dějin antisemitismu a holocaustu. Vydávají se odborné studie i populárně-naučená literatura zabývající se z různých pohledů druhou světovou válkou, respektive holocaustem. Rovněž mnozí bývalí vězni koncentračních táborů vydávají s časovým odstupem několika desetiletí autentická svědectví v podobě memoárů. V neposlední řadě se rozvíjí i metoda tzv. orální historie, která se zaměřuje na přímé výpovědi pamětníků druhé světové války. O nacistické rasové politice se již hovoří zcela otevřeně

⁴⁵⁵ Amort zaznamenává událost z roku 1944, kdy se krize nacistického Německa začala prohlubovat: „*Hitlerovci rozpoutali teror proti všem odpůrcům. Za oběť mu padl i představitel německých komunistů Ernst Thälmann, který byl vězněn již od roku 1933. Z věznice v Budyšině byl převezen do koncentračního tábora v Buchenwaldu a tam byl 18. srpna 1944 na rozkaz vedení nacistické strany zastřelen.*“ Citováno z: AMORT, Čestmír. *Svět proti fašismu: přehled historických událostí v letech 1933–1945.* Praha : Naše vojsko, 1974, s. 133.

⁴⁵⁶ Ideologickou linii antisemitismu jako by potvrzovala i kniha Jiřího Weila *Život s hvězdou*, která byla kvůli zobrazení „nehrdinství“ hlavního hrdiny přijímána s velkými rozpaky.

⁴⁵⁷ Viz např. PASÁK, Tomáš. *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945.* Praha : Práh, 1999. ISBN 80-7252-017-2.

a postupně se toto téma stává součástí vyučovacích osnov základních a středních škol. Pojem holocaust se dostává do obecného povědomí.⁴⁵⁸

5.1.2 VZTAH K PŘEŽIVŠÍM ŽIDŮM PO SKONČENÍ DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

Zkušenost holocaustu, politická proměna Československa a vznik Státu Izrael byly podle socioložky Aleny Heitlingerové třemi nejvýznamnějšími dějinnými událostmi, jež přeživší Židy ovlivnily nejzásadněji.⁴⁵⁹ Židé, kteří se po všech válečných útrapách dočkali osvobození, se upínali k návratu do své vlasti, kde měli před válkou domov a přátele. Žili v naději, že Československo je přivítá s otevřenou náručí a pokusí se odčinit křivdy, jež na nich byly napáchány. Brzy nato však byly jejich naděje zklamány a počáteční euforii z osvobození vystřídala deziluze. „*Ti, co se vrátili z koncentračních táborů nebo z emigrace, nebyli všude vítanými hosty. Byli to lidé, kteří požadovali zpět své mezitím obsazené byty, pátrali po cennostech, které kdysi ukryli u známých, žádali o restituci domů a podniků atd.*“⁴⁶⁰

Většina přeživších se nejprve snažila získat zpět svou státní příslušnost. Podle Benešových dekretů a Košického vládního programu však nejdříve museli prokázat, že se nehlásí ani k německému, ani maďarskému původu. Řada osob také vzápětí požádala o navrácení nemovitého majetku, avšak v drtivé většině případů následoval byrokratický boj, který se vlekl tak dlouho, až byl jejich majetek komunistickým režimem zestátněn.⁴⁶¹

O zdoluhavém procesu při navrácení majetku hovoří i Eva Reichová: „*Prostě to už byla politika KSČ, která připravovala znárodnění i malých podniků, tak všechno zdržovali. Vrácení se úmyslně protahovalo, do roku 1948 jsem neměla vráceno nic, nic, nic.*“⁴⁶² Po převratu v roce 1948 se již E. Reichová svého majetku nedočkala. Kladnou – byť spíše ojedinělou – zkušenost s jednáním českých úřadů bezprostředně po osvobození má Ráchel Bernheimová-Friedmannová: „*Češi byli opravdu skvělí: byl to jediný národ v Evropě, který*

⁴⁵⁸ Se změnou ve vnímání holocaustu a pokroku v jeho bádání přichází ovšem také dosud nezaznamenaný jev, tzv. popírání holocaustu. K této tematice viz pozn. č. 12.

⁴⁵⁹ HEITLINGEROVÁ, Alena. *Ve stínu holocaustu a komunismu: čeští Židé po roce 1945*. Praha : G plus G, 2007, s. 30. ISBN 978-80-86103-97-6.

⁴⁶⁰ BROD, Petr. Židé v poválečném Československu. In VEBER, Václav [et al.]. *Židé v novodobých dějinách: soubor přednášek na FF UK*. Praha : Karolinum, 1997, s. 154. ISBN 80-7184-412-8.

⁴⁶¹ Petr Brod se domnívá, že právě kolem navrácení židovského majetku vznikly některé z nejznámějších antisemitských incidentů poválečného období. Čerpáno z: BROD, Petr. Židé v poválečném Československu. In VEBER, Václav [et al.]. *Židé v novodobých dějinách: soubor přednášek na FF UK*. Praha : Karolinum, 1997, s. 154. ISBN 80-7184-412-8.

⁴⁶² Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 92. ISBN 80-239-5807.

mně, a všem ostatním, jež válka obrala o všechno, dal malou knížečku, s níž jsme mohli dostat jídlo v restauraci, zajít si ke kadeřnici, přenocovat v hotelu a dokonce i bezplatně jezdit tramvají.“⁴⁶³

Čeští a slovenští politici se z národnostně smíšeného státu snažili vytvořit sice dvounárodní, avšak jednotný stát Čechů a Slováků.⁴⁶⁴ Tuto národní samostatnost si lidé vykládali jako velké vítězství, ale pro židovské obyvatelstvo nebyla nastalá situace příznivá. Nové československé vládě, která se po válce již nedokázala vymanit z vlivu sovětské politiky, se nepodařilo splnit vše, co Židé očekávali. A to i přesto, že v březnu roku 1948, měsíc po nástupu komunistické strany k moci, tehdejší ministr vnitra Václav Kopecký prohlásil, že: „*To, co se nyní odehrálo v ČSR, jest také porážkou fašizujících antisemitských živlů. Nový režim chce, aby ještě větší měrou byla respektována náboženská, občanská a společenská práva židů.*“⁴⁶⁵

Změnila se nejen politická situace, ale i postoj většinové společnosti, která vůči Židům pociťovala nepřátelství; sami Češi se cítili jako oběti Hitlerovy agrese. „*Vůči Židům necítili Češi vinu. Československo bylo okupováno a Němci se v Čechách a na Moravě neprosili o českou pomoc při konečném řešení židovské otázky. V této věci se národní chování pokládalo za mravně bezúhonné.*“⁴⁶⁶ Petr Brod vyslovuje domněnku, že antisemitské tendence byly způsobeny především dlouholetou nacistickou i domácí protizidovskou propagandou a jakousi všeobecnou brutalizací veřejného života.⁴⁶⁷ To potvrzuje svědectví Evy Reichové: „*Že by mne ve Skalici přivítali jako hrdinku, to ani náhodou. Ztěžovali mi život, jak jen to šlo. (...) Udělala jsem Skalici ‚čáru přes rozpočet‘, když jsem se vrátila.*“⁴⁶⁸ Podobně se o postoji Čechů vyjadřuje i Marie Spitzová, která se domnívá, že „*židé, kteří se vrátili z koncentráků, nebyli tak dobře přijati proto, že si lidé mysleli, že už nežijí. Jejich návratem nebyl nikdo nadšený.*“

⁴⁶³ BERNHEIMOVÁ-FRIEDMANNOVÁ, Ráchel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 136. ISBN 80-86103-57-9.

⁴⁶⁴ Toto počínání bylo vedenou ideou tzv. čechoslovakismu, tedy myšlenkou, že existuje jednotný československý národ, který však mluví dvěma nářečími.

⁴⁶⁵ SVOBODOVÁ, Jana. *Zdroje a projevy antisemitismu v českých zemích 1948–1992*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994, s. 195. ISBN 80-85270-34-X.

⁴⁶⁶ ŠIMEČKA, Milan. Původ nejistoty. In DAGAN, Avigdor. *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945: sborník studií*. Praha : Trizonia, 1991, s. 10. ISBN 80-900953-7-2; 80-85270-01-3.

⁴⁶⁷ BROD, Petr. Židé v poválečném Československu. In VEBER, Václav [et al.]. *Židé v novodobých dějinách: soubor přednášek na FF UK*. Praha : Karolinum, 1997, s. 154. ISBN 80-7184-412-8.

⁴⁶⁸ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 92. ISBN 80-239-5807.

Poválečné období charakteristické špatnou hospodářskou situací, zejména nedostatkem potravin, vyvolávalo vlny antisemitských nálad, které nejen na Slovensku, ale i v Polsku a Maďarsku vyústily v řadu protižidovských pogromů. Pronásledovaní Židé se potom často uchýlovali do Československa a právě tato imigrace protižidovské nálady ve společnosti ještě více posilovala. Vzhledem k tomu, že uprchlíci vesměs neovládali češtinu ani slovenštinu, vzbuzovala jejich komunikace v němčině, maďarštině či hebrejštině averzi.

Po válce se židovské obyvatelstvo rozdělilo na sionisty, asimilanty a aktivisty.⁴⁶⁹ Sionisté své začlenění do širší společnosti považovali za nemožné a obávali se dalších vln radikálního antisemitismu. Věřili, že jediným přijatelným řešením je vystěhovat se do samostatného židovského státu, Izraele. Jeho vznik v květnu 1948 země pod komunistickou nadvládou uznaly a československá vláda zpočátku Izrael z politických důvodů vojensky podporovala⁴⁷⁰ a povolovala emigraci. Této příhodné situace mnoho sionistů využilo.⁴⁷¹

Asimilanti naopak chtěli v Československu setrvat, protože se považovali za příslušníky českého nebo slovenského národa. Usilovali o to, aby co nejlépe splynuli s většinovou společností a neupoutávali svou odlišností jakoukoliv pozornost.⁴⁷² Podobně jako sionisté měli obavy z antisemitismu, ale nechtěli nebo z nejrůznějších důvodů nemohli emigrovat. Jejich postoj k židovství se značně lišil – někteří se od židovské víry distancovali a stali se ateisty, jiní se s ní naopak plně ztotožnili.

Řada z nich se stala aktivisty, kteří se potom přikláněli k socialismu a komunismu, a od nově uspořádané společnosti si slibovali potlačení antisemitismu. Alain Besançon v této souvislosti vyslovuje domněnku, že komunismus „sliboval Židům odstranění břemene příkázání, překážek tóry a roztržek s národy. Zbavoval je tíže být Židy. Tím odstraňoval rovněž trvalé příčiny útlaku. (...) Komunismus představoval tedy vstup do nového světa, aniž by byl důvod platit za formální zradu nebo odpadlictví (...)“⁴⁷³ Hranice mezi těmito

⁴⁶⁹ Takto židovské obyvatelstvo podle míry začlenění do společnosti kategorizoval Petr Brod; kritériem mu byla odpověď na otázku po židovské identitě a BROD, Petr. *Židé v poválečném Československu*. In VEBER, Václav [et al.]. *Židé v novodobých dějinách: soubor přednášek na FF UK*. Praha : Karolinum, 1997, s. 153. ISBN 80-7184-412-8.

⁴⁷⁰ Blíže k tomuto tématu viz: DUFEK, Jiří – KAPLAN, Karel. *Československo a Izrael v letech 1947–1953: studie*. Brno : Doplněk, 1993. ISBN 80-85270-21-8; 80-85765-26-8.

⁴⁷¹ Polovina všech českých a slovenských Židů, kteří přežili holocaust, to znamená asi 22 000–24 000 lidí, se v letech 1945–1950 vystěhovala do Palestiny/Izraele, a dalších 3000–5000 do jiných zemí. V Československu zůstalo 15 000–18 000 československých Židů, tedy méně než jedna desetina předválečné židovské populace. Čerpáno z: HEITLINGEROVÁ, Alena. *Ve stínu holocaustu a komunismu: čeští Židé po roce 1945*. Praha : G plus G, 2007, s. 30. ISBN 978-80-86103-97-6.

⁴⁷² Například si často nechávali změnit německy znějící jména na česká a slovenská.

⁴⁷³ BESANÇON, Alain. *Nemoc století: komunismus, nacismus a holocaust*. Themis : Praha, 2000, s. 63. ISBN 80-85821-89-3.

skupinami byly nezřetelné a prostupné, ale všechny společně sdílely obavy z radikálních protizidovských postojů.

Již v roce 1949 se situace začala měnit v neprospěch Židů; dosavadní československo-izraelské přátelství se začalo v důsledku změny kurzu sovětské zahraniční politiky proměňovat v otevřené nepřátelství a antisionistická kampaň vyvrcholila politickými procesy v padesátých letech.⁴⁷⁴ Politickým procesem „s vedením protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským“ a obviněním izraelských diplomatů ze špionáže a jiných trestných činů skončila jedna etapa vzájemné spolupráce a vztahy mezi Československem a Izraelem byly vážně narušeny. V letech 1952–1953 pak následovala diplomatická válka, kterou iniciovala československá strana a jejímž účelem bylo ochromit aktivitu izraelských diplomatů.⁴⁷⁵ Z pohledu pamětnice, která po válce emigrovala do Izraele, na tuto situaci vzpomíná Ruth Bondyová: „(...) v důsledku šestidenní války byly přerušeny diplomatické styky mezi Československem a Izraelem a český tendenční tisk opakovaně zveřejňoval lži o tom, jak za okupace sionisté konspirovali s nacisty.“⁴⁷⁶

Okupace a prosazování nacistické ideologie způsobilo, že antisemitismus nevymizel, a Židé byli znovu diskriminováni; nikoliv již Němci, ale tentokrát Československem.⁴⁷⁷ Po téměř celé období své vlády se komunisté snažili Židy vykreslovat v nepříznivém světle – například jako členy podezřelých skupin, o kterých se předpokládalo, že zaujímají prozápadní postoje a sympatizují se sionismem. Na rozdíl od předválečného Československa nebyli Židé považováni za zvláštní národnost, a proto se o nich hovořilo „jednak jako o těch, kteří se chápali jako židé, jednak o těch, kteří se chápali jako asimilovaní Češi nebo Slováci, nebo jako o osobách či občanech ‚židovského původu‘ či ‚židovské víry‘“.⁴⁷⁸ Ve vztahu k Židům jako obětem druhé světové války se vedla jakási „politika“ záměrného opomíjení.

⁴⁷⁴ K tomuto tématu viz blíže např. KAPLAN, Karel. *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno: Barrister & Principal, 2008. ISBN 978-80-7364-049-1; UTITZ, Bedřich. *Nezavřená kapitola: Politické procesy padesátých let*. Praha: Lidové nakladatelství, 1990. ISBN 80-7022-091-0 či PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (usp.). *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“: sborník ze stejnojmenné konference*. Brno: Prius, 2005. ISBN 80-7285-053-9.

⁴⁷⁵ DUFEK, Jiří – KAPLAN, Karel. *Československo a Izrael v letech 1947–1953: studie*. Brno: Doplněk, 1993, s. 108. ISBN 80-85270-21-8; 80-85765-26-8.

⁴⁷⁶ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha: Argo, 2003, s. 225. ISBN 80-7203-547-9.

⁴⁷⁷ DAGAN, Avigdor. Československá vláda v exilu a Židé. In DAGAN, Avigdor. *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945: sborník studií*. Praha: Trizonia, s. 10. ISBN 80-900953-7-2; 80-85270-01-3.

⁴⁷⁸ HEITLINGEROVÁ, Alena. *Ve stínu holocaustu a komunismu: čeští Židé po roce 1945*. Praha: G plus G, 2007, s. 32–34. ISBN 978-80-86103-97-6.

Postavení Židů se zlepšilo až v rámci reformních šedesátých let, ale v sedmdesátých a osmdesátých letech se stal antisemitismus opět nedílnou součástí komunistické vlády; židovství bylo ze strany komunistů předurčeno k odstranění.

5.2 SUBJEKTIVNÍ POHLED PAMĚTNIC NA OBDOBÍ PO OSVOBOZENÍ

Po skončení druhé světové války a po pádu nacistického režimu se život přeživších žen od základů změnil. Když předtím v koncentračním táboře neustále snily o dni osvobození, představovaly si ho jako okamžik nevýslovného štěstí a nepředstavitelné úlevy; být konečně po letech mučivého věznění a ponižování opět svobodné a nemuset žít v trvalém bezprostředním ohrožení života, tváří v tvář odevšud hrozící smrti. Ta se v táborech vyskytovala v mnoha podobách: buď přímo – otrávením cyklonem B v plynových komorách, náhodným ubitím nacistickými dozorci, zastřelením či smrtí v ostatých drátech nabitých elektrickým proudem při pokusu o útěk –, nebo nepřímo vyhladověním, fyzickým a psychickým vyčerpáním, podlehnutím infekčním nemocem či v důsledku pseudolékařských experimentů.

Avšak když toužebně očekávaný den osvobození skutečně nadešel, měly z něho přeživší ženy často spíše rozporuplné pocity. Téměř instinktivní radost z holého přežití postupně vystřídaly existenciální pocity smutku, strachu z budoucnosti, úzkosti, beznaděje a zoufalství. Vězeňkyně byly sice zbaveny svého uvěznění v koncentračních táborech, tedy osvobozeny; otázkou však zůstává, zda se staly opravdu svobodnými, když jim jejich tragické zkušenosti s holocaustem budou až do konce života psychickou přítěží.

Na smíšené pocity, které prožívala v den osvobození Mauthausenu v květnu 1945, vzpomíná Líza Scheuerová: „*Bylo mi tedy dopřáno dožít se tohoto historického okamžiku!!! Kolikrát jsem si ho představovala jako cosi rozčilujícího, ba dojemného, a především oblažujícího mé srdce štěstím! Ted' jsem tu stála a necítila nic, nic se ve mně nepohnulo. Žádné zvláštní uspokojení, žádné myšlenky na to, co dál, jen vnitřní beznaděj, prázdnota a vše ovládající strach z návratu.*“⁴⁷⁹ Později dodává: „*Od té doby, co se denně nemusím bát o holý život a nikdo nepotřebuje mou pomoc, víc a víc propadám depresím.*“⁴⁸⁰ Vězeňkyně si naléhavě kladly otázku, zda se ještě vůbec kdy setkají alespoň s některými svými

⁴⁷⁹ SCHEUEROVÁ, Líza. *O smrti, která se nedostavila*. Praha : Sefer, 1994, s. 116. ISBN 80-85924-00-5.

⁴⁸⁰ Tamtéž, s. 127.

příbuznými a jestli jejich přežití nakonec mělo nějaký smysl. Dosud mohly ještě tajně doufat a snít, ale odteď se již budou muset začít vyrovnávat s neúprosnou realitou a bolestnou pravdou.

Poněkud odlišně a se zřetelně ideologickým zabarvením líčí své osvobození ženy-komunistky. Dotyčné se na vysněný den, kdy je přijdou osvobodit vojáci Rudé armády, pečlivě a systematicky připravovaly, což ilustruje zážitek Hany Houskové: „*Slávka Jonášová se svou přítelkyní rudoarmejkou odcházejí v tom šedorůžovém ránu hledat Rudou armádu. (...) Ošetřujeme nemocné, připravujeme ordinaci i operační sál (...) pro raněné sovětské vojáky. (...) Hlídkujeme. ‚Viděly – my jsme je viděly... viděly, jdou, jdou, přijdou...‘ Slávka je celá jeden jediný výkřik. Z esesáckých vil nosíme náruče a koše květin. Věnci se brána.*“⁴⁸¹

Samotné setkání se sovětskými osvoboditeli, jež přeživší líčí s dojemným patosem, bylo pro ně velmi silným emocionálním prožitkem, jak je patrné z následujícího svědectví téže pamětnice. Vykresluje sovětské vojáky jako vytoužené zachránce: „*(...) přijíždí mladý unavený sovětský voják na kole. Dlouhý plášť splývá po obou stranách, málem se do něho zaplétá, jak se na něj vrháme. Strháváme ho z kola. Každá ho chce aspoň pohladit, obejmout, aspoň té hvězdičky na čepici se dotknout. Po něm pak přichází první sovětský důstojník – mladý kapitán. (...) Dívá se na nás laskavým, šťastným úsměvem. (...) ‚Nebojte se, už se vám opravdu nemůže nic stát. Těch pár ‚vervolů‘, co se tu kolem poschovávali, zlikvidujeme taky.‘ – ‚Nebojíme se, soudruhu kapitáne. My jsme se na vás jen strašně dlouho čekaly, a teď jste tu. (...) U brány, na které vlají rudé prapory (ušité přes noc ze zbylých zásob praporoviny v závodech, takže nejsou docela ‚rudé‘, ale jenom červené), stojí nová stráž. Místo lebky a hnátů smrti má na čepicích hvězdu života.*“⁴⁸²

Pamětnice Lída Scheuerová zaujímá k sovětským vojákům realističtější postoj než ženy, které nekriticky podlehly komunistické ideologii a propagandě. Lituje, že potom, co musely všechny společně v koncentračním táboře přestát tu nejhorší nouzi, se po osvobození rozdělily do několika vzájemně nevraživých skupin: zatímco jedna horlivě vítá sovětské osvoboditele, druhá takové nadšení nesdílí. „*Sověti pronášeli květnaté proslovy a dělali, jako by zde v Mauthausenu a vůbec ve všech ostatních koncentracích existoval jen jeden jediný osvoboditel, totiž oni.*“⁴⁸³ Přeživší ženy s komunistickým přesvědčením děkovaly jménem všech bývalých vězňů za „*bratrskou pomoc, totiž za osvobození*

⁴⁸¹ HOUSKOVÁ, Hana. Aby už nikdy. In *Ani ženy...* [úv. Zdeněk Koňák]. Praha : Naše vojsko, 1963, s. 184–185.

⁴⁸² Tamtéž, s. 184.

⁴⁸³ SCHEUEROVÁ, Lída. *O smrti, která se nedostavila*. Praha : Sefer, 1994, s. 123. ISBN 80-85924-00-5.

z nacistického pekla“.⁴⁸⁴ Přitom si však samy neuvědomovaly, nebo si záměrně nechtěly připustit, že zachránci a osvoboditelé nebyli pouze sovětský vojáci, ale také spojenecká vojska dalších vítězných mocností; kromě toho ve všech okupovaných zemích působila rovněž partyzánská uskupení a dobrovolníci bojující po boku spojenců.

Pokud se ženy osvobození dočkaly přímo v koncentračním táboře, většinou tam musely ještě po určitou dobu setrvat v karanténě, aby se zabránilo šíření infekčních nemocí, zejména tyfu a úplavice. „Přepadla mě hrůza, že na prahu nového života zemřu, jak se to skutečně tisícům stalo.“⁴⁸⁵ I po osvobození v táborech nadále umíralo mnoho vězňů nejen na následky nemocí a celkové selhání organismu, ale v mnohých případech zabíjelo také – paradoxně – jídlo, tentokrát však nikoliv nedostatek, ale naopak jeho nadměrné množství a nevhodná skladba.

Osvobozující vojáci nebyli dostatečně instruováni, a tak vydávali bývalým vězňům příliš velkou dávku jídla naráz. Jejich zesláblý organismus, navyklý celé měsíce na extrémně nízký příjem potravin, takový kalorický nápor nevydržel. Konkrétní situaci při vydávání jídla, těsně po osvobození Bergen-Belsenu britskou armádou, popisuje Eva Rodenová: „Tohle nečekali [vojáci, pozn. aut.], tyhle napůl chodící mrtvoly a prosby o jídlo a pití. Otevřeli německá skladiště potravin a spojenecké vojenské kuchyně pekly čerstvý chléb, takže ten večer vyfasoval každý půlkilovou plechovku čistého německého sádla a jeden bochník čerstvě upečeného vojenského chleba.“⁴⁸⁶

Drtivá většina vězňů musela být ošetřena a léčena, a to buď přímo v nově zřízeném nemocničním oddělení, nebo po převozu do běžných nemocnic. Přeživší ženy ve svých svědectvích často zdůrazňují pozitivní úlohu chuti do života. Ta pomohla i ženám, jimž zprvu lékaři nedávali příliš velké naděje na přežití: „Byla jsem velmi těžce nemocná [tyfus, pozn. aut.] a britští doktoři, jak mi později řekli, nevěřili, že bych se z toho mohla dostat. Ale dostala jsem se z toho. Moje vůle k životu byla totiž daleko silnější než jejich předpovědi. Nebojovala jsem šest let o život, abych to vzdala teď, když jsem volná.“⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ SCHEUEROVÁ, Líza. *O smrti, která se nedostavila*. Praha : Sefer, 1994, s. 123. ISBN 80-85924-00-5.

⁴⁸⁵ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 53. ISBN 80-7203-547-9.

⁴⁸⁶ RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007, s. 77–78. ISBN 978-80-200-1511-2.

⁴⁸⁷ Tamtéž, s. 82–83.

5.2.1 ZKLAMANÉ NADĚJE

Samotný návrat přeživších domů neprobíhal většinou příliš organizovaně, naopak spíše chaoticky. Vojenská správa se v osvobozených koncentračních táborech snažila zaevidovat všechny bývalé vězně a vydávala jim registrační lístky se jménem a číslem. Ti, kteří byli schopni odjezdu, odjížděli postupně do své někdejší vlasti. V případě evakuace táborů ještě před příchodem spojeneckých armád či v případě žen na útěku se ženy do své země vydávaly samy, bez jakékoliv pomoci. Snažily se do vlasti dostat co nejdříve, což však bylo obvykle komplikované a nebezpečné.

Mnohde se ještě pohybovali vojáci wehrmachtu⁴⁸⁸ a přeživší ženy se setkávaly také s antisemitsky naladěným obyvatelstvem. Na cestě domů, která trvala i několik dní, potkávaly i spojenecké vojenské jednotky, především pak sovětských vojáků. Ti nejenže, často kradli, byli hrubí a znásilňovali bezbranné ženy, ale dokonce i zabíjeli. Pamětnice Věra Bondyová je pro jejich hrubé chování přirovnala dokonce k nacistům. *„Bylo to neuvěřitelné! Rus ke mně přišel, přiložil mi revolver k hlavě, chtěl mě zabít. Neuměla jsem rusky, ale některá česká a ruská slova jsou si podobná, snažila jsem se u vysvětlit, že nejsem Němka. Byl tak opilý, ani nevěděl, co říkám. Rusové zabili několik dívek, které se zachránily z transportu, protože nechtěly jít s nimi. Některé vzali s sebou někam do Ruska, potřebovali dělníky. (...) A ukradli všechno, co viděli. (...) chovali se jak nacisté, neviděla jsem mezi nimi žádný rozdíl.“*⁴⁸⁹

Rozporuplné a často nijak idylické nebyvalo ani setkání s vojáky americké osvobozené armády. Přeživší ženy překvapovalo hlavně jejich povýšené až arogantní chování – Američané s nimi, podle slov Markety Zádorové, jednali, jako by byly stále ještě vězeňkyněmi, nikoliv již svobodnými lidmi: *„Vojáci se ani v nejmenším nezajímali o jejich prožité utrpení, chovali se, jako by v nich viděli nadále vězně, od kterých mohou oni, osvoboditelé, vyžadovat naprostou poslušnost.“*⁴⁹⁰ Takové chování vojáků lze možná přičíst tvrdému armádnímu výcviku nebo jejich citové otupělosti, kterou si jako určitou psychickou obranu vytvořili v průběhu války, kdy museli denně snášet pohled na lidské utrpení a neštěstí.

S obdobnou situací, kdy tentokrát českoslovenští vojáci vůbec nebyli s to porozumět duševnímu stavu přeživších žen, se opět setkala M. Zádorová: *„Večer jsme měly jít k našim československým vojákům, kteří nám měli dát polévku. Nu, výbornou nudlovou polévku nám*

⁴⁸⁸ Ozbrojené síly Třetí říše mezi lety 1935–1945.

⁴⁸⁹ Příběh Věry Löwenbachové-Feldmanové, rozené Bondyové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust.* Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 165–166. ISBN 80-239-5807.

⁴⁹⁰ ZÁDOROVÁ, Marketa. Útržky vzpomínek. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová.* Praha : G plus G, 2000, s. 123. ISBN 80-86103-35-8.

*dali, ale byla jsem hrozně zklamaná jejich chováním. Bylo mi do breku, když naši vojáci si dělali legraci z mého oblečení. Byli to takoví pitomci, měli ke mně blbě řeči.*⁴⁹¹ Ne všechny pamětnice mají špatnou zkušenost s přístupem ze strany osvobozené armády, jak je patrné i ze slov Ruth Eliasové: *„Američané byli mimořádně milí a zdvořilí lidé. (...) Pochopili okamžitě, jak se mají chovat k lidem, kteří mají za sebou tak trpkou zkušenost, a prokázali velkou schopnost vcítit se do našeho postavení i pocitů.*⁴⁹²

I přes nikoliv ojedinělé poklesky či dokonce zločiny spojeneckých vojáků, kterých se tito dopustili na přeživších ženách, sehrály armády vítězných mocností jako takové při osvobozování koncentračních táborů nezpochybnitelnou roli. Například pro Lízu Scheuerovou je její osvobození navždy spojeno s vojáky americké armády, kteří ji *„osvobodili od nejkrutějšího soužení, jaké může člověk vytrpět.*⁴⁹³

Dalším zklamáním bylo chladné přijetí, jakého se přeživším ženám dostalo ze strany českého obyvatelstva. Namísto soucitu či porozumění se setkávaly s hlubokou nedůvěrou, opovržením a neochotou Čechů jakkoliv jim pomoci. Přestože to může znít absurdně, setkávaly se rovněž se závistí toho mála, co si s sebou přinesly z koncentračního tábora. *„Odtud [z národního výboru, pozn. aut.] nás poslali na nějaké zdravotní středisko, že jsou tam dvě ženy a dají nám nocleh. Do bytu nás nepustily, ustlaly nám na ambulanci. Měly jsme s sebou ještě chleba a olejovky [které dostaly při osvobození v Osvětimi, pozn. aut.], ale nemohly jsme je otevřít. Šly jsme je poprosit, zda by nám nepůjčily otvírák nebo nůž anebo nám konzervu otevřely. Babky nám záviděly, prý už olejovky dávno neměly! Taky se jim líbily naše strašné deky a kvůli vozíčku nás jedna z nich šla doprovodit na nádraží a vozíček si vezla zpátky.*⁴⁹⁴ Marie Spitzová tuto svou neblahou zkušenost lakonicky okomentovala slovy: *„Byly jsme zase v Čechách.*⁴⁹⁵

5.2.2 NÁVRAT DO REALITY

Návrat do „normálního“ života, kdy se přeživší ženy ocitly bez jakýchkoliv prostředků, psychicky a fyzicky vysílené a společensky degradované, byl velmi krutý. S nadějí se upínaly k setkání se svými blízkými. Vyčkávaly, až se někdo z rodiny a příbuzných vrátí, avšak

⁴⁹¹ Příběh Marie Spitzové, provdané Vítovcové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust.* Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 217. ISBN 80-239-5807.

⁴⁹² ELIAS, s. 204

⁴⁹³ SCHEUEROVÁ, Líza. *O smrti, která se nedostavila.* Praha : Sefer, 1994, s. 124. ISBN 80-85924-00-5.

⁴⁹⁴ Příběh Marie Spitzové, provdané Vítovcové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust.* Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 217–218. ISBN 80-239-5807.

⁴⁹⁵ Tamtéž, s. 218.

v mnohých případech bylo čekání marné. „*Takhle vypadá můj šťastný návrat! Vysílená, matka mrtvého dítěte, žebračka bez domova, a teď se nakonec dovidám, že ani manžela nemám. Nemám už muže, pro kterého by stálo za to žít. Nemám už vůbec nikoho, na koho bych mohla ještě čekat. (...) Co mi zbylo? Proč jsem vlastně přišla zpátky já? PROCĚ?*“⁴⁹⁶

Se skutečností, že z celé jejich rodiny i vzdáleného příbuzenstva téměř nikdo nepřežil, se dlouho nedokázaly smířit – vždyť právě myšlenky na návrat domů a opětovné shledání s blízkými jim pomáhaly přežít roky utrpení v koncentračním táboře. „*Rodinné pouto mi dalo sílu přetrpět koncentrační tábor. Přežila jsem, a teprve pak jsem si plně uvědomila, že jsem zůstala sama. Sama.*“⁴⁹⁷ Často to byly pouze ony, kdo holocaust přežily.

Realita nakonec byla zcela jiná, než jak o ní celou dobu v táboře snily: „*The freedom they anticipated, for which they fought to stay alive, was illusionary, for the reality of the world they had to face wasn't the same on they left behind. The world was shattered. It no longer existed. (...) The homes they grew up in were nonexistent.*“⁴⁹⁸ Přeživší ženy si byly nuceny položit zcela zásadní otázku: „*Jak se začíná nový život z ničeho? Jak začíná člověk, která nemá nic? Tak, jak se to píše – NIC. (...) Kde začít? Jak se vzchopit?*“⁴⁹⁹

Ženy se z koncentračních táborů vracely pouze s omezenými finančními možnostmi – „*byly to nepatrné sumičky z podpor, kterou dostaly v Praze na repatriačním úřadě*“⁵⁰⁰ – a neměly ani kde bydlet; v domech, které obývaly před válkou, teď bydleli většinou cizí lidé. Jejich původní domov už ničím nepřipomínal dřívější šťastnější léta. Majetek, který v něm zůstal, byl už dávno rozkradený. Mnozí lidé si mysleli, že Židé si před svým odchodem do ghetta někde schovali své cennosti, o čemž hovoří i svědectví Ráchel Bernheimové-Friedmannové: „*(...) naši nežidovští sousedé i po válce v těch místech neváhali kopat v naději, že tam snad najdou poklad, který tam Židé předtím ukryli. (...) Chodila jsem z místnosti do místnosti a všude na mě zíraly jámy a otvory, v nichž gójové [příslušníci nežidovských národů, pozn. aut.] hledali naše poklady. V domě nezůstalo zhora nic.*“⁵⁰¹ Nežidé jako by počítali s tím, že se nikdo z nuceně deportovaných již nevrátí a že jejich chování není v tomto případě trestné, protože se jedná o židovský majetek.

⁴⁹⁶ SCHEUEROVÁ, Líza. *O smrti, která se nedostavila*. Praha : Sefer, 1994, s. 141–142. ISBN 80-85924-00-5.

⁴⁹⁷ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 11. ISBN 80-86048-08-X.

⁴⁹⁸ GREENFIELD, Hana. *Fragments of memory: from Kolín to Jerusalem*. Jerusalem : Gefen, 1990, s. 58. ISBN 965-229-058-0.

⁴⁹⁹ FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha : Primus, 1996, s. 262–263. ISBN 80-85625-71-7.

⁵⁰⁰ SKÁLOVÁ, Dita. Cesta. In GÁL, Fedor. *Troji svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová*. Praha : G plus G, 2000, s. 121. ISBN 80-86103-35-8.

⁵⁰¹ BERNHEIMOVÁ-FRIEDMANNOVÁ, Ráchel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 138–139. ISBN 80-86103-57-9.

Začít budovat svůj život úplně od počátku bylo velmi těžké. Přeživší ženy neměly morální podporu, vzdělání, žádnou perspektivu do budoucna a byly odkázány především samy na sebe, případně na nemnohé přátele, kteří se ocitli v podobné životní situaci. Beznaděj, již po osvobození pocítila, vyjadřuje i Eva Reichová. „*Když se vžívám do situace na konci války, stále si pamatuji ten svůj pocit – zůstala jsem sama, neměla jsem ukončené základní vzdělání, nic jsem neuměla a ničím jsem nebyla. Neměla jsem peníze, neměla jsem představu, jestli se vůbec s někým z mých blízkých sejdu, nevěděla jsem, že mám začít a jak mám začít.*“⁵⁰²

Rovněž znovuzачlenění do společnosti bylo velmi komplikované. Přeživší ženy se snažily nalézt v duchovní rovině nový smysl života, v každodenní praktickém životě potom alespoň nějaké pracovní uplatnění. „*Náš nejbližší krok směřoval k tomu, abychom si dokázali na sebe vydělat,*“ popisuje svou tehdejší svízelnou situaci Ruth Eliasová. „*Neměli jsme žádné povolání, naše školní vzdělání bylo přerušeno vpádem nacistů.*“⁵⁰³ Stejně jako ona ani většina dalších přeživších nedosáhla žádného vzdělání a neměla potřebnou praxi. Aby ženy získaly alespoň minimální finanční prostředky, musely se často spokojit pouze s nekvalifikovanou prací, například jako pomocné dělnice v továrnách.

5.2.2.1 PŘIJETÍ VE VLASTI

„*Když jsem se vrátila z táborů, odráželo se ve tvářích Pražanů překvapení smíšené s nevolí,*“ popisuje Ruth Bondyová svůj příjezd do rodného města a jejich chladné přijetí si vysvětluje tím, že „*řadě z nich byl svěřen do úschovy židovský majetek.*“⁵⁰⁴ Stejně tak jako ona i mnohé další pamětnice sdílely přesvědčení, že „*židé, kteří se vrátili z koncentráků, nebyli tak dobře přijati proto, že si lidé mysleli, že už nežijí.*“ Češi se k přeživším Židům stavěli odmítavě – navrátilci z koncentračních táborů, kromě přeživších komunistů, byli v poválečném Československu nevítanými „hosty“.⁵⁰⁵ Eva Reichová popsala situaci, v níž se židovské obyvatelstvo po válce ocitlo, těmito slovy: „*Moje postavení ve společnosti nebylo lehké. (...)*

⁵⁰² Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust.* Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 90. ISBN 80-239-5807.

⁵⁰³ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít.* Litomyšl : Augusta, 1998, s. 220. ISBN 80-86048-08-X.

⁵⁰⁴ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu.* Praha : Argo, 2003, s. 49. ISBN 80-7203-547-9.

⁵⁰⁵ V některých zemích dokonce po válce vypukly protizidovské pogromy, o čemž se ve svém svědectví zmiňuje i Ruth Eliasová: „*Tak málo polských Židů přežilo peklo koncentračních táborů a pochod smrti a antisemité je znovu napadali a dokonce vraždili! Kam se poděla lidskost? Co dělal Mezinárodní červený kříž? Co církev a papež? Ostatní národy? Jak málo se za války i po válce našlo lidí, ochotných Židům pomoci.*“ Čerpáno z: ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít.* Litomyšl : Augusta, 1998, s. 234–235. ISBN 80-86048-08-X.

Jelikož jsem nebyla vězněna pro komunistické přesvědčení, nevívali mě jako hrdinku, ani jsem nedostala žádné odškodnění jako členové komunistické strany.“⁵⁰⁶

Pravou zkouškou lidí a jejich charakterů se ukázalo být navrácení židovského majetku. „*Někdo vrátil, někdo si také něco nechal, někdo také všechno zapřel. Pánbůh jim to požehnej! Hezké bylo, když jsem šla o Malé Skalici a viděla na nějakém dvoře viset ložní prádlo s monogramem maminky GR. To si rozhodně vzali až po válce. Mně bylo řečeno tohle: ‚Holčičko milá, když bylo po převratu, tak se barák otevřel.‘*“⁵⁰⁷ Ne všichni ale byli tak bezcitní a vypočítaví, o čemž svědčí i zmínka Ruth Bondyové o maminičině německé přítelkyni: „*Vzpomínám si jen, že nám vrátila sklo a porcelán, které jsme si k ní a k její matce dali do úschovy (...)*“⁵⁰⁸

Navrácení svého majetku se Židé většinou nedočkali. To dokládá i absurdní situace, v níž se ocitla Věra Bondyová: „*Šla jsem k soudu a žádala: ‚Já chci jít domů, to je můj vlastní majetek.‘ Ale tam mi řekli: ‚Nemůžete. To je znárodněný majetek, protože předtím patřil nacistům.‘*“⁵⁰⁹ Přeživší museli tedy často bydlet u příbuzných či známých a čekat na úřední přidělení nějakého bytu a poskytnutí základní výbavy pro domácnost.

Přístup k Židům ze strany některých úředníků, již měli tuto agendu na starosti, byl však zarážející. „*František Kalda byl komunist, ale za války nebyl zavřený. Po válce měl velkou funkci na národním výboru, byl předsedou bytové komise. O mém návratu se vyjádřil: ‚To d'ouče Reichovo nám všem udělalo čáru přes rozpočet, že se vrátilo.‘ (...)* Někdo mi poradil, ať si zažádám o poukaz na ložní prádlo a na smaltované nádobí a vaničku. Když jsem tu žádost nesla na národní výbor soudruhu Kaldovi, bylo mi řečeno, abych tam jela na praseti a odstrkovala se salámem! Kdybych to prase a ten salám měla, raději bych ho sama snědla, než to někomu dala jako úplatek. Žádost o povlečení i nádobí soudruh Kalda přijal bez připomínky, ale nad žádostí o vaničku se pozastavil – nač ji potřebuji, že jsem svobodná a děti nemám. Tak jsem zapomněla na své dobré vychování a řekla soudruhu Kaldovi, že ani v lágru jsem v kaluži neprala.“⁵¹⁰

⁵⁰⁶ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust.* Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 98. ISBN 80-239-5807.

⁵⁰⁷ Tamtéž, s. 94.

⁵⁰⁸ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu.* Praha : Argo, 2003, s. 159. ISBN 80-7203-547-9.

⁵⁰⁹ Příběh Věry Löwenbachové-Feldmanové, rozené Bondyové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust.* Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 168. ISBN 80-239-5807.

⁵¹⁰ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust.* Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 94–95. ISBN 80-239-5807.

Podobnou negativní zkušenost s úřady měla – podle vyprávění Evy Reichové – také její přítelkyně Věra Löwenbachová a Věřin bratr Bedřich Bondy: „*Fricek Bondy tady byl po válce dvakrát. (...) Zachovali se tady k němu prachšeredně, podobně jako k Věře. A zas soudruzi řvali, že ‚nepotřebují žádné Bondyovi, žádného Winternitze, žádnou Evu Reichovou.‘ (...) A zapomínali, že Bedřich Bondy vstoupil v dubnu 1941 do československých zahraničních jednotek v Anglii v R.A.F., kde zůstal až do konce války a v srpnu 1945 pracoval jako dobrovolník v UNRRA a vozil s nákladňákem potraviny do Československa.*“⁵¹¹

Eva Reichová se domnívá, že právě za protektorátu, během války i po ní se ukázaly pravé povahy lidí – nejen Němců, ale zejména Čechů. „*Manželku bratrance Pavla v Bosňanech, když jela v protektorátu za rodiči do Prahy v době, kdy jsme my židé nikam bez povolení nesměli jezdit, udal Čech. Počkal si na ni, když se vracela. Když jsem to pak Pavlovi po válce říkala, povzdechl si: ‚Jo, holka, nemůžeme nic dělat, je to teď nějaký soudruh dost vlivný, tak se nedá nic dělat.*“⁵¹² Přestože většina pamětnic měla spíše negativní zkušenost s postojem Čechů, nelze jejich výpovědi paušalizovat. Našli se totiž i tací, kteří se k Židům neobraceli zády a poté, co zjistili, do jaké svízelné situace se ne vlastní vinou dostali, pomohli jim. Hovoří o tom i Kateřina Pošová, která po příjezdu do rodných Košic potkala kamarádku své matky: „*Ta maminčina známá mě tam na Hlavní ulici srdečně objala, a když zjistila, jak na tom jsem, odvedla si mě k nim domů (...)*“⁵¹³

5.2.2.2 NAVAZOVÁNÍ VZTAHŮ

Z většiny svědectví vyplývá, že pro pamětnice bylo navazování vztahů s novými lidmi obtížné. Domnívaly se, že ten, kdo nezažil holocaust, jim nikdy nemůže porozumět. Tudiž si ani ony příliš nerozuměly s lidmi, kteří neměli podobnou zkušenost: „*A když mi vypravovali [známí, kteří za války nebyli v koncentračním táboře, pozn. aut.] (...) ‚No to bylo hrozný, to vaření, my jsme museli smažit cibulku na vodě.‘ Bože můj, ale cibule bylo to, po čem my jsme toužili, protože jsme neměli žádný vitamin C.*“⁵¹⁴ Někteří nežidé je dokonce odsuzovali, aniž by o koncentračních táborech cokoli bližšího věděli. Takovou negativní zkušenost má podle Evy Reichové její přítelkyně Věra Löwenbachová: „*Věra s naším transportem nešla, šla*

⁵¹¹ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 95. ISBN 80-239-5807.

⁵¹² Tamtéž, s. 91.

⁵¹³ POŠOVÁ, Kateřina. *Jsem, protože musím...: Napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha : Prostor, 2003, s. 134. ISBN 80-7260-081-8.

⁵¹⁴ SKÁLOVÁ, Dita. Cesta. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová*. Praha : G plus G, 2000, s. 45. ISBN 80-86103-35-8.

někam jinam, sama, bez dětí. Myslím, že už se sama nemohla rozhodnout a zůstat s dětmi... Jedna známá pani ze Skalice mi před léty něco povídala o Věře, jak to mohla udělat, proč a co udělala, nechat tam děti umřít... Řekla jsem jí: „Víte, o tom se dobře mluví. Celou válku jste byla doma, spinkala jste ve své posteli, svou peřinou přikrytá. A kdybyste byla na našem místě, nevím, co byste udělala – možná byste udělala horší věci.“⁵¹⁵ Právě z toho důvodu o svém utrpení téměř nemluvily a pokud ano, tak většinou pod vlivem autocenzury, bez nepříjemných detailů. Ty si nechávaly pouze pro sebe, protože prožité hrůzy by stejně nebylo možné vyjádřit slovy.

Většina lidí, kteří zkušenost s holocaustem neměli, se však o osudy přeživších nezajímala, nevěřili jim nebo se domnívali, že pro ně bude lepší, když o svých traumatizujících zážitcích nebudou před ostatními mluvit a raději se na ně pokusí co nejrychleji zapomenout. S nepochopením od svého nejbližšího příbuzného – strýce, za kterým roku 1946 odjela z Československa do Anglie – se setkala i Hana Greenfeldová: *„As we sat facing each other at the airport, I pouring out all the horror about the deportations, the terrible suffering the family was forced to endure, he gently interrupted me and said: „Please don't talk about it when we get home. I don't want my children to know. Try to forget. (...) I ached and I pained and I wanted to talk about it. I wanted to cry and I wanted to scream and I wanted to be comforted and hugged and understood. Instead I was told to be silent and to forget. FORGET?“⁵¹⁶*

Podobnou zkušenost má i Ruth Bondyová, které se přátelé ani po letech na holocaust neptají a ona sama váhá zavést na toto téma řeč, aby je nevedla do rozpaků: *„(...) většina Izraelců, stejně jako se nedokáže postavit tváří v tvář chřadnoucímu člověku, má potíže přiblížit se v přátelském rozhovoru k propasti holocaustu.“⁵¹⁷* Ledy se začaly lámat až později, kdy se holocaust stal předmětem zájmu širší veřejnosti a začal být akceptován, ale i přesto v některých lidech podvědomě zůstaly rozpaky a pocit, že o traumatických prožitcích se s oběťmi nemluví.

Ženy také bojovaly s nedůvěrou k cizím lidem. Byly mnohdy zatrpklé, bázlivé a skutečnost, že byly v koncentračním táboře, se snažily spíše tajit. *„Byla jsem strašně plachá, nikomu jsem se nesvěřila, k mužům jsem byla zvlášť ostýchavá, bála jsem se, že mně*

⁵¹⁵ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 70. ISBN 80-239-5807.

⁵¹⁶ GREENFIELD, Hana. *Fragments of memory: from Kolin to Jerusalem*. Jerusalem : Gefen, 1990, s. 22. ISBN 965-229-058-0.

⁵¹⁷ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 157. ISBN 80-7203-547-9.

uvidí někdo tetované číslo na ruce z koncentráku.“⁵¹⁸ Dotyčná si také při dotazech na rodinu vymýšlela, že nemá žádné rodiče a že „z nebe spadla s deštěm“.⁵¹⁹ K této nedůvěře jistě přispěla zášť, kterou k nim lidé často chovali. To, že lidská zloba nezná hranic, dokládá svědectví Evy Reichové, o níž kdosi z její rodné vesnice rozšířil fámu, že je těhotná s esesákem: „Byla to zlá pomluva a za druhé holý nesmysl. Kdyby vyšlo najevo, že příslušník ‚nadlidí‘ przní rasu s příslušnicí ‚podlidí‘, šel by hned na frontu a já bych nebyla více mezi živými.“⁵²⁰

S výjimkou stejně „postižených“ neměly přeživší ženy příliš mnoho přátel a často se cítily velmi osamělé. „*The problems were immense. The loneliness, the lack of family support, the lack of moral support. The accents that accompanied them wherever they lived, the lack of fibre of a normal life – having friends, from school (...)*“⁵²¹ Ocitly se tak v jakémsi bludném kruhu – toužily navazovat nová přátelství, ale s těmi, kteří neprožili holocaust jako ony, to prostě nedokázaly.

⁵¹⁸ MARŠÍKOVÁ, Helena. *Holka z Roztoky: vzpomínky Heleny Maršíkové, rozené Chanele Drumerové*. Praha : Triáda, 2006, s. 34. ISBN 80-86138-79-8.

⁵¹⁹ MARŠÍKOVÁ, Helena. *Holka z Roztoky: vzpomínky Heleny Maršíkové, rozené Chanele Drumerové*. Praha : Triáda, 2006, s. 11. ISBN 80-86138-79-8.

⁵²⁰ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám....: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 98. ISBN 80-239-5807.

⁵²¹ GREENFIELD, Hana. *Fragments of memory: from Kolin to Jerusalem*. Jerusalem : Gefen, 1990, s. 59. ISBN 965-229-058-0.

6. POKUS O KATEGORIZACI ZKUŠENOSTÍ PAMĚTNIC Z HLEDISKA VLIVU NA FORMOVÁNÍ JEJICH POZDĚJŠÍHO ŽIVOTA

Dříve než se pokusím o vymezení jednotlivých relevantních kategorií zkušeností žen přeživších holocaust z hlediska vlivu na formování jejich poválečného života, je nasnadě si položit otázku, zda je vůbec možné kategorizovat a zobecňovat zkušenosti, které jsou pro každého jednotlivce – bývalého vězně – jedinečné. Problematická je také skutečnost, že ze zobecnění se vytrácí jednotlivý subjekt. Na druhou stranu lze však vyzorovat určité společné znaky, jež se u žen přeživších koncentrační tábory opakují. Aby se nevytratil zmíněný lidský prvek, uvádím i příklady konkrétních zkušeností.

6.1 VLIV NA PSYCHICKOU STRÁNKU

Setkání s krajní podobou zla má vždy silný negativní vliv na duševní zdraví. Pro člověka může být mnoho událostí velmi traumatizujících, ale nejvíce zraňují ty, kde hlavní roli hraje záměr jiného člověka ubližovat. Setkání s lidskou krutostí a brutalitou narušuje důvěru člověka v druhé lidi a v dobro jako takové. Prožitá bezmocnost, utrpení a násilné narušení osobní integrity znamenají hluboký zásah do lidské psychiky.⁵²² Ještě v padesátých letech minulého století se odborníci domnívali, že posttraumatické potíže mohou trvat přibližně půl roku; teprve koncem padesátých let se zjistilo, že extrémně bolestné zážitky mohou zanechat trvalé následky. Je však velmi individuální, jaký konkrétní zážitek a v jaké míře bude tou nejhorší traumatickou událostí a jak hluboké změny v pozdějším životě nastanou.⁵²³

Silně negativní zkušeností mohlo být již pronásledování Židů, kdy se neustále zhoršovalo jejich společenské postavení. Poté v mnohých případech následovala deportace do koncentračního tábora. Posledním článkem traumatizačního řetězce je pak období poválečné, kdy se přeživší musí vyrovnat se znovunabytou svobodou a nově se začlenit do společnosti.⁵²⁴ Někteří přeživší měli mnohdy pocit, že žijí v jakémsi „vypůjčeném čase“: „Podle všech

⁵²² VIZINOVÁ, Daniela – PREISS, Marek. *Psychické trauma a jeho terapie (PTSD): psychologická pomoc obětem válek a katastrof*. Praha : Portál, s. 15. ISBN 80-7178-284-X.

⁵²³ AMESBERGER, Helga. *Sexualizované násilí: Ženské zkušenosti z nacistických a koncentračních táborů*. Praha : BB Art, 2005, s. 44. ISBN 80-7341-585-2.

⁵²⁴ Tamtéž, s. 45–47.

statistik – a říká se, že čísla obvykle nelžou – bych tady už neměla být. (...) Jenže navzdory všem statistikám jsem přežila.“⁵²⁵

Rozsah psychického narušení záleží na mnoha okolnostech, zejména na věku, trvání a intenzitě traumatizující události; v každém případě však při vystavení se mezním prožitkům dochází k přechodné ztrátě duševní rovnováhy. Počáteční příznaky se většinou objevují v prvních třech měsících, ale mohou se projevit i po mnoha letech.⁵²⁶ Příznakem může být to, že postižení opakovaně prožívají své někdejší trauma, mají pocity prázdnoty, odcizení a osamělosti. Obzvláště zpočátku se vyhýbají všemu, co jim jejich utrpení připomíná; může to být například literatura či filmy s tematikou druhé světové válce a holocaustu.

U některých žen je patrný tzv. „syndrom přežití“. Jeho charakteristickými znaky jsou zejména poruchy identity a náhle propukající stavy podráždění a strachu. Duševní nerovnováha se projevuje depresemi, stísněností, osamělostí, apatií či neschopností mít z něčeho radost.

Aby se přeživší byli schopni se svým pronásledováním nějak smířit, musí se často nejprve vyrovnat s pocitem viny, že sami přežili nebo neměli možnost pomoci svým blízkým. *„Byrokraticky prováděné masové vyhlazování lidí z antisemitských a rasistických důvodů si žádá legitimitu vlastního přežití.*“⁵²⁷ Právě pocit viny za přežití se objevuje častěji u těch, kteří v táboře strávili nejdéle dobu a zažili nejtěžší podmínky. Pociťují vinu je vlastní většině přeživších a tento pocit je o to silnější, pokud byl člověk svědkem smrti druhých a nemohl jim pomoci.

Pamětnice se často obviňují za zločiny druhých, které nemohly předvídat nebo jim jakkoliv zabránit: *„(...) od té doby žiju s vědomím viny, že jsem vlastně zapříčinila mamčinu smrt. Kdybych si to připouštěla do důsledků, musela bych z toho zešílet...*“⁵²⁸ Odlišný názor na pohnutky, z nichž vyvstávají pocity viny *„ulpívající po celý život na těch, co holocaust přežili,*“⁵²⁹ objevující se jak v odborných knihách, tak ve většině ego-dokumentů, má Ruth Bondyová. Ona sama totiž nikdy nepociťovala vinu za to, že zůstala naživu. *„Úžas, radost*

⁵²⁵ RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007, s. 7. ISBN 978-80-200-1511-2.

⁵²⁶ AMESBERGER, Helga. *Sexualizované násilí: Ženské zkušenosti z nacistických a koncentračních táborů*. Praha : BB Art, 2005, s. 50. ISBN 80-7341-585-2.

⁵²⁷ Tamtéž, s. 48.

⁵²⁸ POŠOVÁ, Kateřina. *Jsem, protože musím...: Napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha : Prostor, 2003, s. 59. ISBN 80-7260-081-8.

⁵²⁹ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 49. ISBN 80-7203-547-9.

nad každý dalším dnem, přání nepromarnit zbývající čas, bolest ze ztráty, dluh vůči těm, kteří zahynuli, ale ne vina.“⁵³⁰

V některých svědectvích přeživších žen se vyskytují i pocity viny a studu za to, že žijí v „přepychu“ – tedy vzhledem k podmínkám, které zažily v koncentračním táboře. „*Včera jsem koukala v lednici, že mám víno (hroznové), jak to, že v takovém přepychu žiju?*“⁵³¹ Podobně si více než jiní mohou uvědomovat skutečnost, že někde mohou lidé trpět za věci, za něž nemohou, tedy jako za války trpěli Židé. „*(...) po celý svůj dospělý život se vlastně permanentně stydím: hovím si tady na svobodě, v teple, sytá a oblečená, zatímco po světě stále umírají nevinní lidé násilnou smrtí, hlady a bídou, trpí nesvobodou a bezmocí za svůj původ či barvu pleti, tedy za něco, zač sami ani v nejmenším nemohou (...)*“⁵³²

V táborech byly ženy nuceny potlačovat svoje pocity a nebyly schopny jednat podle své vůle, protože je ochromoval neustálý strach a vědomí toho, že případný odpor či dokonce vzpoura vůči nacistům by jim mohla přivodit smrt – vyjádřit své emoce znamenalo bezprostřední ohrožení života. Ačkoliv se tedy dokázaly ochránit před fyzickým zničením, mělo neustálé potlačování pocitů za následek, že přeživší často projevovaly svoje pocity jen omezeně.⁵³³

Tyto potlačované pocity se pak mohly vynořit náhle v době, kdy jim je podvědomě připomněla nějaká významná událost, například narození dítěte jako v případě Ruth Eliasové: „*(...) začala jsem křičet jako šílená: ‚Neberte mi moje dítě! Nechte je žít! Mé dítě musí žít! Žít! Neberte mi mé dítě!!!‘ Otrásala jsem se pláčem, který jsem při nejlepší vůli nedokázala ovládnout. Nebyla jsem schopna jediné jasně myšlenky. Vzpomínky, které už jsem považovala za zapomenuté, se náhle vynořily s neočekávanou silou. (...) ‚Dnes je 7. března. Ve chvíli, kdy odnášeli mé dítě, slyšela jsem dva tisíce lidí, vězňů rodinného tábora, zpívat Hatikvá [hymna sionistického hnutí a později izraelská hymna, pozn. aut.]. Bylo to také 7. března, kdy byli zavražděni v plynové komoře.*“⁵³⁴

Dlouhodobé věznění pod neustálou hrozbou smrti, jak tomu bylo v koncentračním táboře, je natolik psychicky zátěžová situace, že téměř vždy vyvolává posttraumatickou

⁵³⁰ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 49. ISBN 80-7203-547-9.

⁵³¹ MARŠÍKOVÁ, Helena. *Holka z Roztoky: vzpomínky Heleny Maršíkové, rozené Chanele Drumerové*. Praha : Triáda, 2006, s. 17. ISBN 80-86138-79-8.

⁵³² POŠOVÁ, Kateřina. *Jsem, protože musím...: Napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha : Prostor, 2003, s. 138. ISBN 80-7260-081-8.

⁵³³ AMESBERGER, Helga. *Sexualizované násilí: Ženské zkušenosti z nacistických a koncentračních táborů*. Praha : BB Art, 2005, s. 49. ISBN 80-7341-585-2.

⁵³⁴ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 255. ISBN 80-86048-08-X.

stresovou poruchu, již se rozumí zpožděná odezva na stresovou událost. Traumatická událost je znovuprožívána, jedinec se vyhýbá podnětům spojeným s traumatem, mívá obtíže s usínáním.⁵³⁵ Opakovaně ve snech řeší nějaké dilema: „*Po mnoho let jsem sama sobě zkoušela předstírat, že to, co se mi stalo, mě ve skutečnosti až tak moc nezasáhlo, že to nemá žádný skutečný dopad na moje ostatní životy, na moje schránky. A snad by se mi to bývalo i podařilo, nebyť oněch nocí, přerванých mučivými nekonečnými, opakujícími se sny, v duchu jsem byla pokaždé stavěna před stejné rozhodnutí: mám nechat svého novorozeného, svého tříletého, pětiletého nebo desetiletého syna čelit smrti v plynové komoře samotného, nebo ho mám vzít do náruči či za ruku a jít s ním?*“⁵³⁶ Děsivé sny se vyskytují u přeživších docela často, jak dokládají mnohá svědectví. „*První roky jsme se [s manželem, který také prožil koncentrační tábor, pozn. aut.] vzájemně budili ze sna, já prý jenom křičela nebo sténala, zatímco Milan se pral.*“⁵³⁷

Poměrně tabuizovanou oblastí je ženská prostituce v koncentračních táborech. Pamětnice patrně tento druh zkušenosti měly a zřejmě mohla i značně ovlivnit jejich pozdější život, avšak nechtějí o této stránce táborového života mluvit. Důvodem může být to, že se za takové zkušenosti stydí, cítí se ponížené a mají obavy, že by je lidé neznalí poměrů v táborech odsuzovali. Dokládá to i výpověď Ruth Bondyové: „*Ale i tady, v Izraeli, chtěli Židé vědět: Jak to, že jste zůstal a naživu? Co jste musela dělat, abyste přežila? A v očích jim hraje jiskra podezření: Kápo? Prostitutka?*“⁵³⁸ Takové ženy však nelze za tyto skutky soudit, protože situace v koncentračním táboře byla natolik mezní, že vězni udělali vše pro to, aby přežili.

Ačkoliv pozdější život přeživších mohl být velmi obsažný, žili všichni v jakémsi stínu ztrát, které jim holocaust způsobil. Měli zkušenost „nechtěných“ lidí, které je třeba vyhladit a zacházelo se s nimi jako s „materiálem“, který je třeba buď hospodářsky využít, nebo se ho jako „odpadu“ likvidací zbavit. Ženy se v táborech stále střetávaly s nesmyslností života, prázdnotou, odcizením; obecně s mezními existenciálními pocity. Měly každodenní zkušenost s utrpením a smrtí.

Otázkou tedy je, zda je možné zůstat po těchto zkušenostech „normálním“? Právě nad „normálností“ svého života se zamýšlí Ruth Bondyová: „*Jelikož jsem zůstala naživu, nebyla*

⁵³⁵ VIZINOVÁ, Daniela – PREISS, Marek. *Psychické trauma a jeho terapie (PTSD): psychologická pomoc obětem válek a katastrof*. Praha : Portál, s. 27–29. ISBN 80-7178-284-X.

⁵³⁶ RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007, s. 10. ISBN 978-80-200-1511-2.

⁵³⁷ SKÁLOVÁ, Dita. Cesta. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová*. Praha : G plus G, 2000, s. 45. ISBN 80-86103-35-8.

⁵³⁸ Tamtéž, s. 49.

*bych ochotna zřici se zkušenosti z holocaustu, vyměnit ji za včasnou emigraci do tehdejší Palestiny. Jsem duševně zdravá? Zdá se mi, že ano. Ale jestliže jsem normální, je to důkaz, že se ve mně něco zhroutilo. (...) Jen neustálý nářek nebo absolutní mlčení mohou vyjádřit utrpení samo o sobě, vše ostatní jsou záležitosti života v zájmu života.“⁵³⁹ I když na první pohled mohou přeživší působit vyrovnaným a optimistickým dojmem, může to být ve skutečnosti jen forma ochrany před vnějším světem. „*The outsider was a camouflage, a protection that enabled us to live among normal people.*“⁵⁴⁰*

Dlouhodobé následky holocaustu zatím zůstávají pro badatele nejasné, avšak výzkumy naznačují, že i desítky let po válce většina přeživších psychicky trpí a toto utrpení je úměrné intenzitě traumatu, které prožili.⁵⁴¹ Není však vyloučeno ani úplné vyrovnání se s traumatem pomocí jakési „šokové terapie“: „*Jela do Osvětimi. „Stal se neuvěřitelný zázrak, ze mě to spadlo. I když tu hrůzu samozřejmě ještě pořád vidím. (...) Když je v televizi nějaký drasták, tak se na to dívám, ale zůstává jen takový tichý smutek.*“⁵⁴²

Pro většinu lidí je osobní setkání s násilím zkušeností, která ovlivní celý jejich život a není vyloučeno, že traumatické zkušenosti rodičů se jistým způsobem přenáší i na potomky. „*Dnes už se ví, že snad nikdo z nás, kdo jsme za druhé světové války přežili koncentrák, vězení, ilegalitu, úkryt, frontu, bombardování či byli jen přímými svědky toho válečného šílenství, není zcela normální. Všechny nás to více či méně nějak poznamenalo, a kdo ví, do kolikátého kolena ponесou stopy oněch absurdně krutých zážitků naši potomci.*“⁵⁴³

6.2 VLIV NA FYZICKOU STRÁNKU

Ženy v táborech trpěly podvýživou, špatnou hygienou, a to se samozřejmě odrazilo i na jejich zdraví. „*Vždycky jsem si říkala, že co se zdraví týče, měla jsem štěstí. Mnoho děvčat přežilo a vrátilo se s tuberkulosou i otevřenou a já vyvázla jen s chronickou rýmou a pohmožděnou*

⁵³⁹ SKÁLOVÁ, Dita. Cesta. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová.* Praha : G plus G, 2000, s. 57. ISBN 80-86103-35-8.

⁵⁴⁰ GREENFIELD, Hana. *Fragments of memory: from Kolin to Jerusalem.* Jerusalem : Gefen, 1990, s. 21. ISBN 965-229-058-0.

⁵⁴¹ VIZINOVÁ, Daniela – PREISS, Marek. *Psychické trauma a jeho terapie (PTSD): psychologická pomoc obětem válek a katastrof.* Praha : Portál, s. 92. ISBN 80-7178-284-X.

⁵⁴² SKÁLOVÁ, Dita. Cesta. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová.* Praha : G plus G, 2000, s. 49. ISBN 80-86103-35-8.

⁵⁴³ POŠOVÁ, Kateřina. *Jsem, protože musím...: Napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku.* Praha : Prostor, 2003, s. 59–60. ISBN 80-7260-081-8.

páteří.“⁵⁴⁴ Následky nemoci se mohly projevit až po delší době, a to především tehdy když se ženy snažily otěhotnět. Některé ženy kvůli zdravotním komplikacím děti mít nemohly a u většiny těch, kterým se nakonec otěhotnět podařilo, docházelo k opakovaným potratům. Podobnou zkušenost jako mnoho dalších přeživších žen má Eva Hejzlarová: „*Už když jsem přišla poprvé do jiného stavu, potratila jsem spontánně, během půl roku podruhé.*“⁵⁴⁵

Pamětnice ve svých svědectvích zdůrazňují spíše psychickou újmu, která je důsledkem věznění v koncentračních táborech, před zdravotními následky. Je zajímavé, že ženy o svých fyzických problémech téměř nehovoří, přitom je jisté, že násilí, podvýživa a nízká úroveň hygieny musely vážné narušit jejich zdravotní stav. Je potom otázkou, proč o nich téměř nehovoří, zda je to pro ně taková samozřejmost, že nepovažují za důležité se o tom zmiňovat, nebo nechtějí zdůrazňovat zdravotní problémy před duševními následky.

6.3 VLIV NA MEZILIDSKÉ VZTAHY

Tragické zkušenosti zcela mění představy, které má člověk o světě a svém místě v něm. Rozpor, který vzniká mezi základními představami o morálních hodnotách a zakoušenou krutou realitou, přivádí člověka do stavu vnitřního zmatku. Traumatická zkušenost tedy také zanechává následky v mezilidských vztazích.

Důsledkem traumatu je pocit studu, zranitelnosti, ztráta důvěry v sebe sama: „*(...) pochybnost o vlastní ceně na mně dlouhá léta ulpívala.*“⁵⁴⁶ Zpočátku bylo velmi obtížné navázat vztah s někým, kdo neměl podobnou zkušenost. Přeživší ženy měly pocit, že porozumět jim mohou jen ti, kteří sdíleli stejný osud. Některé přiznávají, že se s nikým jiným sblížit nebo spřátelit nedokázaly: „*V podstatě jsem byla nespravedlivá a sblížila jsem se jenom s lidmi stejně postiženými.*“⁵⁴⁷ Na druhé straně se rovněž lidé, kteří zkušenost holocaustu neměli, chovali k přeživším s odstupem. Většinová společnost zaujímal spíše antisemitské postoje, tudíž nebylo jednoduché vůbec nějaký vztah s nežidy navázat.

Když Kateřina Pošová zpětně posuzuje svůj roční pobyt v koncentračním táboře, dochází k závěru, že nepovažovala za nejhorší to, co v koncentračním táboře sama viděla a prožívala, ale vědomí, že někde za dráty žijí lidé, jejichž život plyne poklidně dál, a Židé pro

⁵⁴⁴ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust.* Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 100. ISBN 80-239-5807.

⁵⁴⁵ Příběh Evy Hejzlarové, provdané Koubkové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust.* Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 252. ISBN 80-239-5807.

⁵⁴⁶ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu.* Praha : Argo, 2003, s. 75. ISBN 80-7203-547-9.

⁵⁴⁷ SKÁLOVÁ, Dita. Cesta. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová.* Praha : G plus G, 2000, s. 45. ISBN 80-86103-35-8.

ně přestali existovat. „*Nic pro nás nebo proti tomu, co se s námi děje, nepodniknou, a nejspíš na nás ani nemyslí. Věděla jsem sice, že ani nemůžou nic podniknout, že by je za to stihl nejspíš hrozný trest, ale přesto... Vzpomínám si, že tohle vědomí mě trápilo a bolelo skoro až fyzicky.*“⁵⁴⁸

6.3.1 MANŽELSTVÍ A RODINA

Mnozí badatelé, kteří se zabývají právě problematikou holocaustu, se domnívají, že „*válka nacistů proti židovskému národu mířila především na jeho fyzickou kontinuitu, to znamená proti jeho reprodukčnímu potenciálu.*“⁵⁴⁹ Přeživší ženy proto většinou chápaly založení rodiny jako jakousi odezvu na tento záměr nacistů a chtěly si co nejdříve vybudovat svůj nový život. „*Měla jsem pocit, že to dlužím všem, kteří byli nuceni za německé éry nedobrovolně opustit tento svět! (...) Ztráta téměř celé naší rodiny byla velmi krutá daň za období fašizmu u nás. Proto jsem měla pocit, že rodinu MUSÍM zvětšit, tedy rozšířit.*“⁵⁵⁰

Některé ženy se musely nejprve vyrovnat se zničeným partnerským vztahem, který vznikl ještě před válkou, neboť jejich přítel či manžel zahynul v koncentračním táboře či se sobě po válce odcizili. Nejčastěji docházelo ke sňatkům mezi těmi, kteří přežili – důvodem byly podobné zkušenosti s nacistickým pronásledováním a s holocaustem. Některé pamětnice se se svými budoucími manželi seznámily už v táboře, jako například Ruth Eliasová: „*Uvědomili jsme si, že patříme k sobě, že jsme k sobě pevně připoutáni a jeden na druhém závislí, neboť jsme oba sami. Že společné prožitky posledních sedmi měsíců, tábor, útěk a návrat domů jsou poutem, které se nikdy nepřetrhne.*“⁵⁵¹ Většina z nich však své životní druhy potkala až nedlouho po osvobození. „*Začali jsme si povídat, ale hlavně jsme se sblížili v tom, že jsme si řekli, že jsme vlastně oba trochu duševní mrzáci. On zažil Mauthausen (...) Sblížili jsme se a trauma začalo pomalu opadávat.*“⁵⁵²

⁵⁴⁸ POŠOVÁ, Kateřina. *Jsem, protože musím...: Napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha : Prostor, 2003, s. 136–137. ISBN 80-7260-081-8.

⁵⁴⁹ AMESBERGER, Helga. *Sexualizované násilí: Ženské zkušenosti z nacistických a koncentračních táborů*. Praha : BB Art, 2005, s. 330. ISBN 80-7341-585-2.

⁵⁵⁰ HORŇANOVÁ-JODASOVÁ, Marie Magdalena. *Blechy v kožichu: osvobození a druhá totalita*. Praha : Epoque, 2006, s. 26–27. ISBN 80-87027.

⁵⁵¹ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 220. ISBN 80-86048-08-X.

⁵⁵² SKÁLOVÁ, Dita. Cesta. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová*. Praha : G plus G, 2000, s. 45. ISBN 80-86103-35-8.

Motivem k uzavření manželství byly nejen podobné prožitky, ale také jistota, ať už materiální, tělesná či citová. Do popředí tedy často vystupovala účelovost svazku,⁵⁵³ což dosvědčuje svědectví Věra Löwenbachové: „(...) začali jsme uvažovat o tom, že bychom se měli vzít, protože jsme oba ve stejné situaci. Nemohla bych žít s někým, s kým bych nemohla mluvit o minulosti. On ztratil ženu, byla to zubní lékařka, a dvě děti, a já manžela a dvě děti. Rozhodli jsme se, že se vezmeme.“⁵⁵⁴ Takové vztahy ale často neměly dlouhého trvání.

Smyslem života žen se stala péče o rodinu. „Žila jsem skrze svoje děti, už jsem nikdy nemyslela na sebe, popřípadě na svou kariéru,“⁵⁵⁵ potvrzuje Helena Maršíková. „Jejich sebemenší úspěch bylo moje štěstí.“⁵⁵⁶ Teprve po narození vlastních dětí si přeživší ženy plně uvědomovaly, jak bolestné muselo být pro matky v koncentračních táborech sledovat, jak jejich děti trpí ve strašných podmínkách, a nemoci jim pomoci. „To jsem si – přiznávám – uvědomila teprve mnohem později, až když moje děti dorostly do toho věku čtrnácti patnácti let,“⁵⁵⁷ vzpomíná Kateřina Pošová. „U obou, u každého zvlášť, jsem to pak v šedesátých letech prožívala jako bolestné trauma. Tu představu, že by se jim mohlo stát něco podobného!“⁵⁵⁸

Pamětnice svým dětem obvykle o holocaustu nic nevyprávěly, případně až když byly starší: „(...) svým dětem jsem o sobě a o svém otci, který zemřel v Osvětimi, řekla, až když jim bylo asi dvanáct let.“⁵⁵⁹ Obvykle chtěly, aby si dokázaly vytvořit vlastní názor, až samy dospějí. „Když jsme se s Kurtem vraceli z porodnice domů dohodli jsme se, že našemu synovi ani dalším dětem, které budeme mít, nebudeme říkat o své minulosti, abychom je zbytečně nezatěžovali. Ať vyrostou jako svobodní, šťastní a ničím neovlivnění lidé, a až budou velcí, ať si vytvoří vlastní názor.“⁵⁶⁰ Některé s dětmi o svých zkušenostech hovořily, ale opět s určitou mírou autocenzury: „Tu a tam jsem s Tali [dcera, pozn. aut.] o holocaustu trochu mluvila, když jsem odpovídala na její otázky. Dávala jsem přednost příběhům s trochou humoru (...) Nelíčila jsem hrůzy, abych jí nezpůsobila noční můry.“⁵⁶¹

⁵⁵³ AMESBERGER, Helga. *Sexualizované násilí: Ženské zkušenosti z nacistických a koncentračních táborů*. Praha : BB Art, 2005, s. 315–317. ISBN 80-7341-585-2.

⁵⁵⁴ Příběh Věry Löwenbachové-Feldmanové, rozené Bondyové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 170. ISBN 80-239-5807.

⁵⁵⁵ MARŠÍKOVÁ, Helena. *Holka z Roztoky: vzpomínky Heleny Maršíkové, rozené Chanele Drumerové*. Praha : Triáda, 2006, s. 34. ISBN 80-86138-79-8.

⁵⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁵⁷ POŠOVÁ, Kateřina. *Jsem, protože musím...: Napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha : Prostor, 2003, s. 59. ISBN 80-7260-081-8.

⁵⁵⁸ Tamtéž.

⁵⁵⁹ Tamtéž, s. 39.

⁵⁶⁰ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 255–256. ISBN 80-86048-08-X.

⁵⁶¹ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 55. ISBN 80-7203-547-9.

Právě děti dávaly přeživším ženám pocit, že stojí za to žít: „*Při vzpomínání na celý dlouhý život si myslím, že vzhledem k tomu, jak mám hodné děti a vnoučata, a z jejich lásky ke mně, to stojí za to žít.*“⁵⁶²

6.4 VLIV NA UTVÁŘENÍ PŘESVĚDČENÍ

6.4.1 VZTAH K VÍŘE

Zkušenost holocaustu u mnohých přispěla k pochybnostem či naopak utvrzení ve své židovské víře nebo k otřesení dosud uznávaných hodnot. Již před válkou se ale postoj k židovství u jednotlivých pamětnic značně lišil. Některé se s židovstvím necítily být již nijak spjaty, jiné si naopak své víry byly vědomy a dodržovaly různé náboženské tradice.

Některé přeživší ženy, jak vyplývá z jejich svědectví, se své víry v důsledku holocaustu zcela zřekly: „*V Osvětčímě jako mnozí z nás jsem přestala věřit, protože kdyby byl nějaký Bůh, tak by se na to, co se dělo, nemohl dívat.*“⁵⁶³ U jiných ani holocaust nedokázal jejich náboženské přesvědčení zničit: „*(...) já jsem byla vychovávána jako židovka a sionistka a věděla jsem, že to v sobě nikdy nedokážu překonat.*“⁵⁶⁴

Podobně se ke svému vztahu k židovství vyjadřuje i Kateřina Pošová: „*Můj vlastní vztah k židovství byl už i tehdy – a je dodnes – naprosto přirozený, řekla bych normální. Vypůjčím si slova nedávno zesnulého moudrého Oty Ornesta: Beru to jako úděl. Nikdy, ani v těch nejhorších dobách, mě nemrzelo, že jsem Židovka, je to pro mě cosi daného, nezměnitelného a možná i důvod k jisté hrdosti.*“⁵⁶⁵

Pamětnice se rovněž domnívají, že kdyby neprožily holocaust, byl by jejich vztah k židovství pravděpodobně jiný: „*Kdyby byla měla příležitost se řádně a plně rozvinout, všechno by patrně bylo pro mě i moje děti mnohem jednodušší (...)*“⁵⁶⁶ O židovských kulturních a náboženských tradicích se v rodinách pamětnic hovořilo jen zřídka; a mnohdy

⁵⁶² MARŠÍKOVÁ, Helena. *Holka z Roztoky: vzpomínky Heleny Maršíkové, rozené Chanele Drumerové*. Praha : Triáda, 2006, s. 38. ISBN 80-86138-79-8.

⁵⁶³ Tamtéž, s. 35.

⁵⁶⁴ BERNHEIMOVÁ-FRIEDMANNOVÁ, Ráchel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002, s. 132. ISBN 80-86103-57-9.

⁵⁶⁵ POŠOVÁ, Kateřina. *Jsem, protože musím...: Napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha : Prostor, 2003, s. 43. ISBN 80-7260-081-8.

⁵⁶⁶ RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007, s. 10. ISBN 978-80-200-1511-2.

o šoa vládlo naprosté mlčení. Tento postoj k židovství lze do jisté míry připsat traumatům z holocaustu a strachu z antisemitismu.⁵⁶⁷

6.4.2 POSTOJE K NĚMCŮM

Není pochyb o tom, že holocaust, jehož iniciátory byli Němci, zásadně ovlivnil vztah přeživších právě k této národnosti. Pamětnice si ale obvykle uvědomují, že ne všichni Němci jsou odsouzeníhodní, protože někteří s nacistickým režimem nesouhlasili a násilí páchané na nevinných lidech jednoznačně odsuzovali: „(...) *já bych přece mohla nenávidět Němce za všechno zlo a utrpení, které mně, milionům Židů a vlastně celému světu způsobili. Jenže to není tak jednoznačné, vždyť i mezi Němci byly statisíce slušných lidí, poctivých antifašistů, kteří sami trpěli a za nic nemohli.*“⁵⁶⁸ Podobný názor sdílí i Eva Reichová: „*Když o tom tak přemýšlím, tak si říkám – komunisté také u nás nebylo 50 až 70 procent a dělali tady, co dělali. A tak to bylo i v Německu. Co mohli dělat ti, co nesouhlasili s Hitlerem? Taky nic, to by šli také do koncentráku. Vždyť oni v těch koncentracích byli Němci také.*“⁵⁶⁹

Přesto, že netoužily po pomstě, která podle nich neměla smysl – neexistuje konkrétní adresát a lidem to život nevrátí – byl pocit zášti velmi silný, což se projevovalo i v tom, že např. odmítaly jezdit do Německa či se stýkat s Němci jako v případě Ruth Bondyové: „*Chtěla jsem se vyhnout jakémukoliv styku s Němci. Síla k nesmiřitelné a důsledné nenávisti vůči Němcům jako takovým mi chyběla, nechtěla jsem, aby nade mnou měli moc i po osvobození.*“⁵⁷⁰ Pamětnice neměla zájem o Němcích nic vědět, jen se chtěla vymanit z jejich stínu. Ve svých memoárech však vzpomíná na setkání s německou lékařkou, která se upřímně zajímala o bývalé vězně přeživší holocaust. Toto setkání tak prolomilo neprostupnou hradbu, kterou se R. Bondyová po válce obklopila. „*Bavily jsme se spolu jako dvě ženy téže generace, které minulost rozdělila a opět spojila. Cítila jsem, že od této chvíle každý vztah a každý kontakt budu muset měřit s přihlédnutím ke konkrétním okolnostem. Svůj vztah k Němcům nemůžu ručit jednou provždy, na celý život, a obzvláště ne, půjde-li o ty nemnohé, kteří se*

⁵⁶⁷ O tomto tématu viz blíže: HEITLINGEROVÁ, Alena. *Ve stínu holocaustu a komunismu: čeští Židé po roce 1945*. Praha : G plus G, 2007, s. 72–95. ISBN 978-80-86103-97-6.

⁵⁶⁸ POŠOVÁ, Kateřina. *Jsem, protože musím...: Napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha : Prostor, 2003, s. 170. ISBN 80-7260-081-8.

⁵⁶⁹ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 82. ISBN 80-239-5807.

⁵⁷⁰ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 158. ISBN 80-7203-547-9.

odvážili vzepřít nacistickým příkazům, a přežili, a o mladou generaci, jež Hitlera nepoznala.“⁵⁷¹ Odpustit tedy lze, ale není možné zapomenout.

6.5 VLIV NA KAŽDODENNÍ ŽIVOT

Nacistické pronásledování a následně pobyt v koncentračním táboře poznamenal v mnoha ohledech také každodenní „normální“ život přeživších. Především zcela změnil jejich původní žebříček hodnot a vztah k penězům: „*Naše hodnoty byly teď úplně jiné, věci a peníze nejsou hodnotami ve srovnání se životem, lidmi a jejich charakterem.*“⁵⁷² Jejich zkušenost s extrémním materiálním nedostatkem pak měla značný vliv na jejich pozdější vztah k věcem, kterých si proto dokázaly považovat, a také pohodlí moderního života nikdy nebraly jako samozřejmost.

Zásadním se většinou stal jejich vztah k jídlu: mívaly odpor k plýtvání s jídlem a nerady vyhazovaly jeho zbytky. „*A ta bolest, téměř fyzická, když musím vyhodit – s prosbou o odpuštění hříchu – jídlo do odpadků.*“⁵⁷³ Hlavní hodnotu, pokud jde o jídlo, u nich představuje chléb, který byl v koncentračním táboře jakýmsi symbolem života. „*What is the price of bread? (...) There were days when bread had value betone imagination. A diamond for bread? A friendship for a slice of bread? One's body for bread? What is the value of a life when it no longer has the strenght to breathe, to think, to function or to enjoy?*“⁵⁷⁴

Jednou ze základních potřeb, která v koncentračních táborech nebyla téměř naplněna, byla možnost provádět osobní hygienu. Právě všudypřítomná špína v táborech později u některých přeživších mohla vyvolávat podobné pocity jako u Ruth Bondyové: „*Štítím se lidí, kteří se nemyjí, ať z vlastní vůle nebo i z ideologických důvodů. Těžce snáším pach potu v autobusu. Mám niternou potřebu čistoty.*“⁵⁷⁵

Zdánlivě banální záležitosti mohou u přeživších dosud vyvolávat bolestné vzpomínky – hudba, která se hrála v koncentračních táborech, houkání vlaků, jízda metrem nebo dokonce takové činnosti, jako je klečení: „*(...) některé ženy se snažily něco ukořistit, když je přistihli, že kradou, musely po bití klečet i celý den na kamenech, když omdlely, polili je vodou [esesáci, pozn. aut.]. Chtěly jen namočit ruku a olíznout... Od té doby nemohu klečet,*

⁵⁷¹ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 160. ISBN 80-7203-547-9.

⁵⁷² ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 223. ISBN 80-86048-08-X.

⁵⁷³ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 55. ISBN 80-7203-547-9.

⁵⁷⁴ GREENFIELD, Hana. *Fragments of memory: from Kolin to Jerusalem*. Jerusalem : Gefen, 1990, s. 24. ISBN 965-229-058-0.

⁵⁷⁵ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 55. ISBN 80-7203-547-9.

vzpomenu si hned na tohle.“⁵⁷⁶ Rovněž každodenní násilí páchané na věznicích pak mnohdy vedlo k deprimujícím pocitům, pokud o něm slyšely nebo ho viděly: „(...) dosud je pro mě těžké snést popisy mučení a násilí, a nejen z období holocaustu (...)“⁵⁷⁷

V některých případech se jedná i o věci, které mají spojitost nikoliv přímo s táborem, ale třeba jen s Německem. „(...) já jsem nedokázala (a ani dnes nedokážu) jezdit autem značky Volkswagen, které dostalo jméno za Hitlera.“⁵⁷⁸ V této souvislosti však Ruth Bondyová upozorňuje také na záměrné zneužívání tragédie a na pokrytí: „V souladu se svými osobními zásadami jsem se postavila proti všem profesionálním vlajkonošům holocaustu, hájícím hudební život v Izraeli tím, že bránili uvedení Wagnerovy hudby v Izraelském filharmonickém orchestru a tvrdili přitom, že zraňuje city těch, kdo přežili holocaust, poněvadž se hrála ve vyhlazovacích táborech. Protože jsem na vlastní uši slyšela ženskou kapelu v Birkenau, věděla jsem, že v branách táborů zněla promenádní hudba v rytmu povzbuzujícím uspořádaný pochod vězňů, a k tomu se hodil Johann Strauss, ne Wagner. (...) Pokrytectví stále ještě vládne.“⁵⁷⁹

6.6 VLIV NA POSTOJ K EMIGRACI

Učinit zásadní rozhodnutí, zda zůstat v Československu, či začít nový život v nově založeném Státě Izrael, nebylo jednoduché. Na jedné straně zde byla země, kde se přeživší ženy narodily a kde většinou měly své kořeny, ale mnohdy se tu již necítily být jako doma. Na druhé straně stát, kde žijí lidé stejné národnosti a kde by byli Židé přijímáni, kdežto ve své někdejší vlasti se setkávali s antisemitismem. „To nebyly příjemné situace – vrátíš se do domu, kde jsi žila s rodinou, se sourozenci a teď tam najednou stojíš jako kůl v plotě, sama, bez ničeho, bez nikoho. (...) To nebylo lehké vrátit se sem, nebylo ani lehké odejít do ciziny a začít něco nového.“⁵⁸⁰

Poté, co se přeživší vrátili z koncentračních táborů, jim byla povolena emigrace, na jejíž možnost upozorňovali rovněž zástupci Mezinárodního Červeného kříže. Pracovníci organizace HIAS⁵⁸¹ je pomáhali vybavit příslušnými doklady, přesto však museli počítat

⁵⁷⁶ MARŠÍKOVÁ, Helena. *Holka z Rostoky: vzpomínky Heleny Maršíkové, rozené Chanele Drumerové*. Praha : Triáda, 2006, s. 22. ISBN 80-86138-79-8.

⁵⁷⁷ Tamtéž, s. 56.

⁵⁷⁸ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 160. ISBN 80-7203-547-9.

⁵⁷⁹ Tamtéž, s. 161.

⁵⁸⁰ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 86–87. ISBN 80-239-5807.

⁵⁸¹ Hebrew Immigrant Aid society – židovská organizace pomáhající imigrantům.

s tím, že může být cesta do Izraele i tak velmi komplikovaná. „(...) *there were D. P. camps, Cyprus camps, long lines at different empassies and consulatess of people trying to rebuild their destroyed lives wherever the world would let them.*“⁵⁸²

K emigraci do jiné země než Izraele se většinou uchýlovali spíše ti, kteří měli v cizině nějakého příbuzného, jenž by jim v začátcích pomohl. „*Měli jsme možnost emigrovat, ale nikdo nám nedával žádnou záruku. Kam jsem měla emigrovat? Do Německa bych nešla ani za nic, tam bych nešla ani dnes. (...) A tak – běž někam? Žádný cizí jazyk, mimo tu němčinu, jsem pořádně neznala.*“⁵⁸³

Problémů, se kterými se emigranti setkávali, bylo – kromě časté neznalosti jazyka – mnohem více. Museli se například vyrovnat i s tím, že se mnohdy stávali objektem lítosti nebo naopak nepochopení. „*The survivors, carrying their background like a piece of luggage on their backs, were different, they thought differently, they felt differently and they could not talk, for their language was not understood. And if it was, they immediately became either a sensation or an object of pity, or were looked down upon.*“⁵⁸⁴

Ve svědectvích žen se setkáváme s poměrně vyhraněnými názory ohledně vystěhování. Některé pamětnice tak o emigraci vůbec neuvažovaly. „*Mnozí z těch, co se vrátili, a kdo z nich mohl, šli za hranice. (...) Já jsem ale o emigraci vůbec nepřemýšlela.*“⁵⁸⁵ V tomto duchu se vyjádřila i Kateřina Pošová, která ve svých vzpomínkách uvádí, že ji za celý život „*nikdy nenapadlo chtít žít jinde*“.⁵⁸⁶ Takto smýšlející ženy se pak snažily asimilovat stejně jako Helena Maršíková, která uvádí důvod, proč se chtěla naučit česky: „*abych neměla tvrdý přízvuk, abych nebyla cizí...*“⁵⁸⁷

Jiné naopak vůbec neuvažovaly o tom, že by setrvaly v Československu, a bylo pro ně přirozené odjet do své nové vlasti, kde si pro sebe představovaly lepší budoucnost. „*Už jsme se nemohli dočkat vystěhování a snažili se je urychlit. Měli jsme jen jediné přání: mít konečně svou vlast. Věděli jsme, že za tento cíl musíme bojovat, a ačkoliv jsme teprve před krátkým*

⁵⁸² GREENFIELD, Hana. *Fragments of memory: from Kolin to Jerusalem*. Jerusalem : Gefen, 1990, s. 58–59. ISBN 965-229-058-0.

⁵⁸³ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám....: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 86–87. ISBN 80-239-5807.

⁵⁸⁴ GREENFIELD, Hana. *Fragments of memory: from Kolin to Jerusalem*. Jerusalem : Gefen, 1990, s. 59. ISBN 965-229-058-0.

⁵⁸⁵ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám....: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 86. ISBN 80-239-5807.

⁵⁸⁶ POŠOVÁ, Kateřina. *Jsem, protože musím....: Napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha : Prostor, 2003, s. 149. ISBN 80-7260-081-8.

⁵⁸⁷ MARŠÍKOVÁ, Helena. *Holka z Roztoky: vzpomínky Heleny Maršíkové, rozené Chanele Drumerové*. Praha : Triáda, 2006, s. 32. ISBN 80-86138-79-8.

časem unikli smrti, byli jsme bez výjimky připraveni obětovat život pro vybudování nové vlasti.“⁵⁸⁸

Některé tak učinily až poté, co si uvědomily, že stávající politický režim je k Židům nepřátelský a bude nutné se nějak rozhodnout. „*Rostoucí ruský vliv a připojení země k bloku východních států nás přinutilo přemýšlet o našem postavení. Vedli jsme nekonečné diskuse o naší budoucnosti v Československu a došli jsme k závěru: buď stoprocentní asimilace, nebo vystěhování.*“⁵⁸⁹

Ruth Bondyová svůj život v Izraeli nepovažuje za pouhý „*mechanický začátek nové éry, stanovený podle data imigrace*“⁵⁹⁰ ale za novou životní etapu, která se jí otevřela, aniž o tom přitom věděla; za přirozené pokračování cesty, k níž ji „*donutil Hitler*“.⁵⁹¹ Podle R. Bondyové si ale ti, kteří emigrovali, ušetřili „*čtyřicet let komunistického režimu, čtyřicet let útisku a přetvařování*“.⁵⁹² Celkový poměr emigrantů a těch, kteří se rozhodli zůstat v Československu, byl téměř vyrovnaný.

6.7 VYROVNÁVÁNÍ SE S HOLOCAUSTEM

S holocaustem se přeživší vyrovnávaly různě. Pro takovou zkušenost scházejí slova; mezní zkušenost života žitého jako každodenní smrt se vymyká jazykovému vyjádření. Vyrovnávání se se zkušeností holocaustu je dlouhodobým procesem. Přeživší ženy mívají pocit, že mnohé již dokázaly překonat, ale ukazuje se, že ani odstup několika desítek let nedokáže takové zkušenosti z paměti vymazat. „*Několikrát si myslím – tohle jsem už zapoměla a přijde nějaká zmínka v televizi, něco si přečtu a úplně cítím, jak se to z mého nitra dere na povrch.*“⁵⁹³

Postupem času však bolest ustupuje poněkud do pozadí a pisatelky často uvádějí, že se začínají aktivně zajímat o záležitosti s holocaustem spojené. Zjišťují například přesná data úmrtí členů rodiny: „*Čtyřicet let muselo uplynout, než jsem byla s to zkoumat kartotéku ghetta (...)*“⁵⁹⁴ nebo také čít knihy s tematikou holocaustu: „*Také jsem si přečetla knihy o Osvětimi, přestože jsem tam byla, o všem, co se tam dělo, jsem nevěděla. To, co se týkalo mé sestry*

⁵⁸⁸ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998, s. 234. ISBN 80-86048-08-X.

⁵⁸⁹ Tamtéž, s. 232.

⁵⁹⁰ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 97. ISBN 80-7203-547-9.

⁵⁹¹ Tamtéž, s. 97.

⁵⁹² Tamtéž, s. 112.

⁵⁹³ Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006, s. 106. ISBN 80-239-5807.

⁵⁹⁴ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003, s. 35. ISBN 80-7203-547-9.

*a maminky, jsem vlastně nevěděla.*⁵⁹⁵ Mnohé také po letech našly odvahu vrátit se do míst bývalého koncentračního tábora, které samozřejmě už nepřipomínají ten tábor, ve němž byly nuceny přebývat, protože nyní již „září čistotou, bělostný, obklopený trávníky a květinovými záhony, jako mládežnická ubytovna. (...) moje oči zůstaly suché: všechno tu bylo příliš estetické, chyběla tíseň, zápach, kostry, vši, krutost“.⁵⁹⁶

Některé se začaly věnovat i osvětové činnosti a mají zájem na tom, aby se o židovském utrpení dozvěděla i ty generace, které žádnou válku nikdy neprožily. To jim do jisté míry pomáhalo postupně se vyrovnat se svou zkušeností holocaustu, ale vzpomínek se nemohou nikdy zbavit, protože vše, co prožily, nosí stále v sobě. „(...) *I realized that those of us who have a number branded on our arm, like a page of history that all the dubbing can never wash away, as a reminder of Auschwitz, we can neither forget nor forgive...*“⁵⁹⁷

Přes všechno prožité utrpení by se pamětnice téměř jistě shodly na výroku Ruth Bondyové: „*Stále věřím, že bylo lépe být s vražděnými než s vrahy.*“⁵⁹⁸

⁵⁹⁵ Příběh Marie Spitzové, provdané Vítovcové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust.* Náchod : V. Vlčková, 2006, 220. ISBN 80-239-5807.

⁵⁹⁶ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu.* Praha : Argo, 2003, s. 162. ISBN 80-7203-547-9.

⁵⁹⁷ GREENFIELD, Hana. *Fragments of memory: from Kolin to Jerusalem.* Jerusalem: Gefen, 1990, s. 42. ISBN 965-229-058-0.

⁵⁹⁸ BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu.* Praha : Argo, 2003, s. 57. ISBN 80-7203-547-9.

ZÁVĚR

V předložené bakalářské práci jsem se zabývala zkušenostmi žen přeživších holocaust a vlivem těchto zkušeností na utváření jejich pozdějšího života. Cílem práce bylo nejprve zmapovat zkušenosti pamětnic s holocaustem na podkladě vybraných titulů memoárové literatury a poté extrahovat z jednotlivých memoárových výpovědí podobné či shodné zkušenosti, a to jak zkušenosti přeživších žen přímo z ghetta a koncentračního tábora, tak obdobné tendence – ovlivněné uvedenou zkušeností – při utváření pozdějšího života pamětnic.

Vlastní jádro práce představuje pokus takto předvedené zkušenosti přeživších žen podle předem určených kategorií utřídít a zobecnit s vědomím toho, že generalizující tvrzení lze vyslovovat pouze o dílčích zkušenostech pamětnic obsažených v memoárech. Sledovala jsem společné příznačné zkušenosti v osudech pamětnic, přičemž jsem si byla vědoma toho, že každý životní příběh obsažený v memoárové výpovědi je jako celek jedinečný.

Práce se tedy primárně soustřeďuje na literární zpracování zkušeností s holocaustem, jak jsou zachyceny pamětnicemi v memoárech. V první řadě se jedná o subjektivní popis této v dějinách bezprecedentní události. Aby však bylo možné porozumět dobovým souvislostem individuálních výpovědí žen přeživších holocaust obsažených v pamětech, je v práci nastíněna také objektivní rovina holocaustu, jak ji popisují historikové, sociologové nebo psychologové. Práce tak propojuje subjektivní a objektivní pohled na holocaust, když jednotlivá memoárová svědectví přeživších žen zasazuje do širšího historicko-sociálního kontextu meziválečného období a zejména do doby druhé světové války.

Již v kapitolách zachycujících objektivní rovinu holocaustu jsem vedle historických a dalších odborných publikací pracovala s memoáry. Konkrétní faktografické údaje z historických pojednání jsem doplnila odpovídajícím svědectvím pamětnic, protože jediné autentické výpovědi přeživších žen jsou s to dodat emocionální naléhavost strohým faktickým popisům holocaustu. A naopak, dobovým souvislostem zmiňovaným pamětnicemi v memoárových výpovědích lze lépe porozumět se znalostí historických reálií.

Zabývala jsem se jednak zkoumáním zkušeností přeživších žen přímo z období druhé světové války, to znamená pogromy a pronásledováním židovského obyvatelstva, následnou izolací Židů v ghettech, jejich postupnými deportacemi na východ a uvězněním v koncentračních a vyhlazovacích táborech. Především se však zaměřuji na to, jak tragické a bezprecedentní zkušenosti ovlivnily jejich pozdější život. Tyto zkušenosti je možné

rozčlenit do několika oblastí: vliv holocaustu na hodnotový systém, přesvědčení, názory; navazování vztahů, vztah k rodině, postoj k druhým lidem a ke společnosti jako celku; vztah k náboženství, politická orientace.

Cílem práce nebyla historická analýza holocaustu, jež by hledala jeho ideologické, hospodářské nebo vojenské příčiny. Jejím smyslem bylo zachycení, rozbor a kategorizace subjektivních zkušeností těch žen, které měly být vražednou mašinerií skrytou za byrokratickým označením „konečné řešení židovské otázky“ zbaveny své důstojnosti, identity a nakonec i života samého.

Tyto ženy však šťastnou souhrou mnoha náhod přežily a v podobě memoárů podaly svá svědectví o genocidě židovského národa. Zásluhou jejich – okolnostmi vynucené – literární činnosti tak máme o holocaustu k dispozici nikoliv jen objektivní historická fakta, ale rovněž výpovědi přeživších; nikoliv jen dokumenty z archivů, statistické údaje o počtu zavražděných, faktografické studie, nýbrž také osobní autentické popisy utrpení a ponížení, pocitů absurdity života a zachycení mezních existenciálních stavů.

SUMMARY

The submitted bachelor thesis deals with holocaust experience of survivor women and influence of this experience on formation of their later life. The work focuses on „women’s holocaust“. It means the subjective view of holocaust as it emerges in ego-documents written by survivor women.

The intention of this work is to analyze, categorize and if possible to generalize holocaust experience of these women contained in chosen titles of memoir literature. In this respect work emphasizes meaning of ego-documents, mainly memoirs as significant sources for holocaust research with special regard to gender studies. The thesis put attention to possible difficulties with interpretation of women’s memoirs in general.

The work also adumbrates objective approach to holocaust described by historians, sociologists or psychologists. Thus thesis combines subjective and objective view of holocaust when it put individual memoir testimonies into wider social-historical context of the Interwar period and especially into the context of the Second World War. There are also mentioned in the work some important historic milestones preceding holocaust – Nazi rise to power, issue of the Nuremberg Laws and the Wannsee Conference and fatal consequences of these historic events.

Two types of survivor women’s experience with holocaust are analyzed in the thesis, first it is experience with Nazi persecution, isolation in ghettos and deportation to concentration and exterminatory camps. The second examined type of experience is its subsequent influence on further life of survivor women. In this regard are categorized spheres that were influenced substantially by holocaust experience: physical and psychical health and human relations of survivor women.

One of the most fundametal parts of the work is an analysis of the women’s memoirs related to war and post-war period. In this respect is paid attention to way how ego-documents are written and also to different motives which led survivor women to write up their own testimonies from holocaust-era. Thus sense of this work was not to search ideological, economical, military or another objective causes of the „final solution of jewish question“ but to present and categorize subjective experience of survivor women with this unprecedented event in the history of mankind.

*„Stalo se to,
A tedy se to může stát opět.
Může se to stát všude.“*

Primo Levi

PŘÍLOHY

1. POSLEDNÍ POZDRAVY

„Cizí hrob

*Schýlený kříž a puklá helma,
Vypráhlou zem děšť neskropí.
V tom hrobě pod sesutou věží
jak cizí, v cizí zemi leží
zabitě mládí Evropy.*

*Zavalen vratkým křížem z břízy
ten hrob se mění v hrozný vřed.
A tady cizí, v cizí dáli
jsou mezi kostmi ideály
dvaceti mladých let.*

*Ne, pomník věru není třeba
v tom tichu na hrobu,
neb nade všemi kříži z kovu
ten hrob řve stále znovu
svou věčnou žalobu.*

*Ale až bouře přežene se,
kdo pochopí, kdo pochopí,
že tady v cizím hrobě hnije,
kdo řekne, pro čí utopie,
zrazené mládí Evropy.⁵⁹⁹*

(neznámá autorka, 8. března 1944, Osvětim-Birkenau)

⁵⁹⁹ Báseň, kterou neznámá autorka poslala před smrtí dne 8. března 1944 z krematoria v Osvětimi-Birkenau. Citováno z: KULKA, Erich – KRAUS, Ota. *Továrna na smrt : dokument o Osvětimi-Birkenau*. Praha : Naše vojsko, 1964, s. 216.

„Raději hynu

*Já vím: Jsou velká slova,
za něž se může mřít.*

*Ta slova podpalují
a zbabělý je klid,
když volají do zástupů
pod štíty korouhvic.*

*Však kdo zná staré mámy,
které zůstaly samy
a děti bez tátů,
ten nevěří jim víc.*

*Já vím: Jsou velké činy
a žádají oběti.*

*Já vím: Jsou skutky reků,
jimiž se posvěti
zisk bezúčelných válek
na dlouhá příměří.*

*Ale kdo viděl z dáli
zbořené katedrály,
rozbitá města v ohni,
ten už jim nevěří.*

*Já vím: Jsou velcí muži
s nárokem na věčnost.
Krví se vryli věkům
a jejich víc než dost
na hřbitovech všech krajů
ve stínu čestných lip.*

*Kdo ale viděl v křeči
pod zkrvavenými meči
se svíjet raněné,
ten zná je ještě líp.*

*Já vím: jsem malý, bídný,
a možná podlý skřet.
Já vím: Ta moje slova,
jsou nebezpečný jed,
a mohou otrávit
váš rozevlátý zpěv.*

*A přec raději hynu,
na tváři vaši slinu,
radš jako zbabělec,
než na rukou mít krev.* ⁶⁰⁰

(neznámá autorka, 8. března 1944, Osvětim-Birkenau)

⁶⁰⁰ Báseň, kterou neznámá autorka poslala před smrtí dne 8. března 1944 z krematoria v Osvětimi-Birkenau. Citováno z: KULKA, Erich – KRAUS, Ota. *Továrna na smrt : dokument o Osvětimi-Birkenau*. Praha : Naše vojsko, 1964, s. 216.

2. OBRAZOVÁ SVĚDECTVÍ

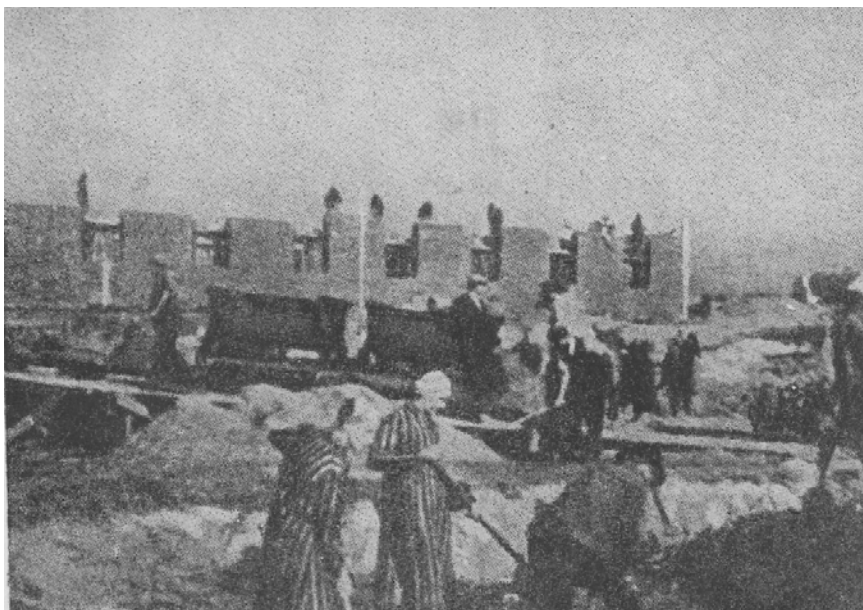
„Matky s dětmi jsou nastoupeny“⁶⁰¹

„Sčítání žen při apelu...“⁶⁰²

⁶⁰¹ KULKA, Erich – KRAUS, Ota. *Továrna na smrt: dokument o Osvětimi-Birkenau*. Praha : Naše vojsko, 1964, obr. příl.

⁶⁰² Tamtéž, obr. příl.

„Ženy při těžké práci na výstavbě tábora“⁶⁰³

„Mně nemocní pomáhají těm druhým přežít ještě několik dnů“⁶⁰⁴

⁶⁰³ KULKA, Erich – KRAUS, Ota. *Továrna na smrt: dokument o Osvětimi-Birkenau*. Praha : Naše vojsko, 1964, obr. příl.

⁶⁰⁴ TRUCK, Betty – TRUCK, Robert-Paul. *Lékaři hanby: pravda o lidských morčatech v Osvětimi*. Praha : Práce, 1984, obr. příl.

POUŽITÁ LITERATURA

1. PRAMENY

BERNHEIMOVÁ-FRIEDMANNOVÁ, Ráchel. *Jak jsem přežila*. Praha : G plus G, 2002. ISBN 80-86103-57-9.

BONDY, Ruth. *Víc štěstí než rozumu*. Praha : Argo, 2003. ISBN 80-7203-547-9.

ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Litomyšl : Augusta, 1998. ISBN 80-86048-08-X.

FANTLOVÁ, Zdenka. *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha : Primus, 1996. ISBN 80-85625-71-7.

FRANKL, Viktor Emil. *...A přesto říci životu ano: psycholog prožívá koncentrační tábor*. Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství, 2006. ISBN 80-7192-095-9.

FRANK, Anne. *Deník Anny Frankové*. Praha : Lidové noviny, 1992. ISBN 80-7106-048-8.

GREENFIELD, Hana. *Fragments of memory: from Kolin to Jerusalem*. Jerusalem : Gefen, 1990. ISBN 965-229-058-0.

HERMANNOVÁ, Margit. Na cizí planetě – tábor B II b. In HERRMANNOVÁ, Margit – SCHÜTZOVÁ, Helena. *Kdo chce budoucím něco říci, má promluvit*. Praha : REAG, 1994. ISBN 80-85608-12-X.

HORŇANOVÁ-JODASOVÁ, Marie Magdalena. *Blechy v kožichu: osvobození a druhá totalita*. Praha : Epoque, 2006. ISBN 80-87027.

HOUSKOVÁ, Hana. Aby už nikdy. In *Ani ženy...* [úv. Zdeněk Koňák]. Praha : Naše vojsko, 1963.

KOSTA, Tomáš. *Rozhovor přes dvě generace / Vladimír Mlynář*. Praha : Respekt, 2008. ISBN 978-80-903766-6-3.

KRAUS, Ota B. *Můj bratr dým*. Praha : Panorama, 1993. ISBN 80-7038-199-X

LACKOVÁ, Elena. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha : TRIÁDA, 1997. ISBN 80-901861-8-1.

LEVI, Primo. *Je-li toto člověk*. Praha : Sefer, 1995. ISBN 80-85924-03-X.

LEVI, Primo. *Potopení a záchránění*. Praha : Mladá fronta, 1993. ISBN 80-204-0406-6.

- MARŠÁLKOVÁ, Ilsa. *Za mřížemi a dráty: pravdivé kapitoly Terezín, Osvětim, Ravensbrück*. Praha : A. Bureš, 1945.
- MARŠÍKOVÁ, Helena. *Holka z Rožtoky: vzpomínky Heleny Maršíkové, rozené Chanele Drummerové*. Praha : Triáda, 2006. ISBN 80-86138-79-8.
- POŠOVÁ, Kateřina. *Jsem, protože musím...: Napsala jsem si ve čtrnácti do lágrového deníku*. Praha : Prostor, 2003. ISBN 80-7260-081-8.
- Příběh Evy Hejzlarové, provdané Koubkové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006. ISBN 80-239-5807.
- Příběh Evy Reichové, provdané Zelené. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006. ISBN 80-239-5807.
- Příběh Marie Spitzové, provdané Vítovcové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006. ISBN 80-239-5807.
- Příběh Věry Löwenbachové-Feldmanové, rozené Bondyové. In VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006. ISBN 80-239-5807.
- RODENOVÁ, Eva – RODEN, Rudolf. *Životy ve vypůjčeném čase*. Praha : Academia, 2007. ISBN 978-80-200-1511-2.
- SCHEUEROVÁ, Liza. *O smrti, která se nedostavila*. Praha : Sefer, 1994. ISBN 80-85924-00-5.
- SCHÜTZOVÁ, Helena. *Vzpomínky*. In HERRMANNOVÁ, Margit – SCHÜTZOVÁ, Helena. *Kdo chce budoucím něco říci, má promluvit*. Praha : REAG, 1994. ISBN 80-85608-12-X.
- SKÁLOVÁ, Dita. *Cesta*. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová*. Praha : G plus G, 2000. ISBN 80-86103-35-8.
- VLČKOVÁ, Věra. *Doufám, dokud dýchám...: Příběhy žen, které přežily holocaust*. Náchod : V. Vlčková, 2006. ISBN 80-239-5807.
- ZÁDOROVÁ, Marketa. *Útržky vzpomínek*. In GÁL, Fedor. *Trojí svědectví. / Fedor Gál, Dita Skálová, Marketa Zádorová*. Praha : G plus G, 2000. ISBN 80-86103-35-8.

2. SEKUNDÁRNÍ LITERATURA

ADLER, H. G. *Terezín 1941–1945 : Tvář nuceného společenství II, Sociologie*. Brno : Barrister & Principal, 2006. ISBN 80-7364-024-4.

ADLER, H. G. *Terezín 1941–1945: Tvář nuceného společenství, Díl III. – Psychologie*. 2. vyd. Brno : Barrister & Principal, 2007. ISBN 80-7364-024-4.

AMESBERGER, Helga. *Sexualizované násilí: Ženské zkušenosti z nacistických a koncentračních táborů*. Praha : BB Art, 2005. ISBN 80-7341-585-2.

AMORT, Čestmír. *Svět proti fašismu: přehled historických událostí v letech 1933–1945*. Praha : Naše vojsko, 1974.

ARAD, Jicchak. *Belzec, Sobibor, Treblinka: vyhlazovací tábory akce Reinhard*. Praha : BB art, 1996. ISBN 80-7341-700-6.

ARENDDT, Hannah. Letter to the Editor. *Midstream* 8, 1962, č. 3, s. 85–87. ISSN 0026-332X.

ARENDDT, Hannah. *Původ totalitarismu I–III*. Praha : Oikoymenh, 1996. ISBN 80-86005-13-5.

BAER, Elizabeth Roberts – GOLDENBERG, Myrna. *Experience and expression: Women, the Nazi, and the Holocaust*. Detroit : Wayne State University Press, 2003. ISBN 0814330630; 9780814330630.

BAUMAN, Zygmunt. *Modernita a holocaust*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2003. ISBN 80-86429-23-7.

BENEŠOVÁ, Miroslava [et al.]. *Malá pevnost Terezín 1940–1945*. Praha : V ráji, 1996. ISBN 80-85894-20-3.

BERND, Martin – SCHULIN, Ernst. *Židovská menšina v dějinách*. Olomouc : Votobia, 1997. ISBN 80-7198-311-X.

BESANÇON, Alain. *Nemoc století: komunismus, nacismus a holocaust*. Themis : Praha, 2000. ISBN 80-85821-89-3.

BEYER, Rudolf. *Norimberské zákony z 15. září 1935*. Praha : Atlas, 1939.

BRENNER-WONSCHICK, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28: přátelství, naděje a přežití v Terezíně*. Brno : Barrister & Principal, 2007. ISBN 80-87029-03-8.

- BROD, Petr. Židé v poválečném Československu. In VEBER, Václav [et al.]. *Židé v novodobých dějinách: soubor přednášek na FF UK*. Praha : Karolinum, 1997. ISBN 80-7184-412-8.
- BROSZAT, Martin. *Uchopení moci: vzestup NSDAP a zničení Výmarské republiky*. Praha : Lidové noviny, 2002. ISBN 80-7106-276-6.
- DUFEK, Jiří – KAPLAN, Karel. *Československo a Izrael v letech 1947–1953: studie*. Brno : Doplněk, 1993. ISBN 80-85270-21-8; 80-85765-26-8.
- FRÝDLOVÁ, Pavla (ed.). *Všechny naše včerejšky*. Praha : Nadace Gender Studies, 1998. ISBN 80-902367-5-8.
- GARČIC, Jindřich. Paměti – tradice – skutečnost (memoárová literatura jako jedna z forem přetváření světa). In *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska: Paměti – způsob zobrazení skutečnosti*. Brno : Sdružení knihoven České republiky; v Olomouci : Vědecká knihovna, 2001. ISBN 80-7053-231-9; 80-86249-15-8.
- GEBHART, Jan. Někteří z mnohých k činnosti Josefa Fischera, Karla Bondyho a Miloše Otto Bondyho v českém odboji za druhé světové války. In KREJČOVÁ, Helena (ed.). *Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945: sborník studií*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny : Maxdorf, c1998, s. 145–146. ISBN 80-85270-76-5; 80-85912-31-7.
- GRYGAR, Jakub. Porozumět nepochopitelnému. K ideovým zdrojům holocaustu. In POJAR, Miloš (ed.). *Stín šoa nad Evropou*. Praha : Židovské muzeum, 2001. ISBN 80-85608-48-0.
- HÁJKOVÁ, Dagmar [et al.]. *Ravensbrück*. Praha : Naše vojsko, 1963.
- HEINEMANN, Marlene E. *Gender and Destiny: Women Writers and the Holocaust*. New York Westport, Connecticut London : Greenwood Press, 1986. ISBN 0-313-24665-3.
- HEITLINGEROVÁ, Alena. *Ve stínu holocaustu a komunismu: čeští Židé po roce 1945*. Praha : G plus G, 2007. ISBN 978-80-86103-97-6.
- HILBERG, Raul. *Pachatelé, oběti a diváci: židovská katastrofa 1933–1945*. Praha : Argo, 2002. ISBN 80-7203-472-3
- HITLER, Adolf. *Mein Kampf: zwei Bände in einem Band*. München : Zentralverlag der NSDAP, 1938.
- HLUŠIČKOVÁ, Růžena. *Tábory utrpení a smrti*. Praha : Svoboda, 1969.

- HUSA, Václav. *Dějiny Československa*. Praha : Orbis, 1961.
- HYBLER, Martin. Paměť pamětí. In *Kritická Příloha Revolver revue*, 2001, č. 20. ISSN 1211-118X.
- KÁRNÝ, Miroslav. „Konečné řešení židovské otázky“ v Čechách a na Moravě. In POJAR, Miloš (ed.). *Stín šoa nad Evropou*. Praha : Židovské muzeum, 2001. ISBN 80-85608-48-0.
- KÁRNÝ, Miroslav. „Konečné řešení“: genocida českých židů v německé protektorátní politice. Praha : Academia, 1991. ISBN 80-200-0389-4.
- KÁRNÝ, Miroslav. Persekuce a vyhlazení Židů za druhé světové války. In PAVLÁT, Leo (ed.). *Židé – dějiny a kultura*. Praha : Židovské muzeum, 2005. ISBN 80-86889-11-4.
- KREMER, Lillian S. *Women's Holocaust Writing: Memory and Imagination*. Lincoln : University of Nebraska Press, 1999. ISBN 0-8032-2743-4.
- KULKA, Erich – KRAUS, Ota. *Továrna na smrt: dokument o Osvětimi-Birkenau*. Praha : Naše vojsko, 1964.
- LENDEROVÁ, Milena – KUBEŠ, Jiří (edd.). *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?* Pardubice : Univerzita Pardubice 2004. ISBN 80-7194-650-8.
- LEVY, Alan. *Simon Wiesenthal a jeho případy*. Praha : Mladá fronta, 1996. ISBN 80-204-0578-X.
- MESSADIÉ, Gerald. *Obecné dějiny antisemitismu: od starověku po 20. století*. Praha : Práh, 2000. ISBN 80-7252-038-5.
- MÍŠKOVÁ, Alena. Antisemitismus v Německu konce 19. století a první poloviny 20. století. In POJAR, Miloš (ed.). *Stín šoa nad Evropou*. Praha : Židovské muzeum, 2001. ISBN 80-85608-48-0.
- MORRIS, Pam. *Literatura a feminismus*. Brno : Host, 2000. ISBN 80-86055-90-6.
- OFER, Dalia, – WEITZMAN, Lenore J. (eds.). *Women in the Holocaust*. New Haven and London : Yale University Press, 1998. ISBN 9780300080803.
- PAVLÁT, Leo. (ed.). *Židé – dějiny a kultura*. 3. dopl. vyd. Praha : Židovské muzeum v Praze, 2005. ISBN 8-86889-11-4.
- PAVLÁT, Leo. Antisemitismus – nejsetrvalejší zášť v dějinách lidstva. In PAVLÁT, Leo (ed.). *Židé – dějiny a kultura*. Praha : Židovské muzeum, 2005. ISBN 8-86889-11-4.

- PAVLÁT, Leo. Persekuce Židů jako historický fakt. In VEBER, Václav [et al.]. *Židé v novodobých dějinách: soubor přednášek na FF UK*. Praha : Karolinum, 1997. ISBN 80-7184-412-8
- PRINGLE, Heather. *Velký plán: Himmlerovi vědci a holocaust*. Praha : BB/Art, 2008. ISBN 978-80-7381-385-7.
- REES, Laurence. *Nacisté: Dějiny varují*. Praha : Mladá fronta, 2008. ISBN 978-80-204-1676-6.
- RENZETTI, Claire M. *Ženy, muži a společnost*. Praha : Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0525-2.
- RITTNER, Carol – ROTH, John K. *Different Voices: Women and the Holocaust*. New York : Paragon House, 1993. ISBN 155778504X; 978-1557785046.
- ROHLICH, Ruby. *Resisting the Holocaust*. Oxford and New York: Berg Publishers, 1998. ISBN 1-85973-216-X.
- ROSEMAN, Mark. *Setkání ve vile u jezera: Konference ve Wannsee a „konečné řešení židovské otázky“*. Praha : Dokořán, 2003. ISBN 80-86569-45-4.
- ROTHKIRCHENOVÁ, Livie. Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1938–1945. In DAGAN, Avigdor. *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945: sborník studií*. Praha : Trizonia, 1991. ISBN 80-900953-7-2; 80-85270-01-3.
- SEDLÁK, Petr. Svět přeživších Židů – prameny a jejich výklad. In *Lidé města = urban people: revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace* 10, 2008, č. 3. ISSN 1212-8112.
- SOFSKY, Wolfgang. *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha : Argo, 2006. ISBN 80-7203-818-4.
- SVOBODOVÁ, Jana. *Zdroje a projevy antisemitismu v českých zemích 1948–1992*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. ISBN 80-85270-34-X.
- ŠIMEČKA, Milan. Původ nejistoty. In DAGAN, Avigdor. *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945: sborník studií*. Praha : Trizonia, 1991. ISBN 80-900953-7-2; 80-85270-01-3.
- TRUCK, Betty – TRUCK, Robert-Paul. *Lékaři hanby: pravda o lidských morčatech v Osvětimi*. Praha : Práce, 1984.
- TODOROV, Tzvetan. *V mezní situaci*. Praha : Mladá fronta, 2000. ISBN 80-204-0853-3.

VÁLEK, Vlastimil. *K specifčnosti memoárové literatury*. Brno : Univerzita J. E. Purkyně, 1984.

VÁLEK, Vlastimil. Zamyšlení nad vztahem mezi memoáry a historickou prózou (způsob zobrazení reality v memoárech). In *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska: Paměti – způsob zobrazení skutečnosti*. Brno : Sdružení knihoven České republiky; v Olomouci : Vědecká knihovna, 2001. ISBN 80-7053-231-9; 80-86249-15-8.

VIZINOVÁ, Daniela – PREISS, Marek. *Psychické trauma a jeho terapie (PTSD): Psychologická pomoc obětem válek a katastrof*. Praha : Portál, 1999. ISBN 80-7178-284-X.

VLAŠÍN, Štěpán a kol. *Slovník literární teorie*. Praha : Československý spisovatel, 1977.

Výnos Vůdce a říšského kancléře o Protektorátu Čechy a Morava ze dne 16. března 1939. Věstník říšského protektora č. 2/1939. ISBN 978-80-204-1676-6.

Ženy & muži v datech. Úřad vlády, ČSÚ, 2008, s. III, 85.

3. INTERNETOVÉ ZDROJE

APPELTOVÁ, Michaela. *Důležitější než kult matky byl v nacistickém Německu kult otce*. Genderová a informační tisková agentura. 10. listopadu 2007 [cit. 2009-01-08]. URL: <<http://www.ta-gita.cz/jine-psani/dulezitejsi-nez-kult-matky-byl-v-nacistickem-nemecku-kult-otce/>>.

BAEZ, Melisa. *Camp Sisters: Women in Holocaust*. 2002 [cit. 2009-01-14]. URL: <http://www.njch.org/holocaust/subject_campsisters.htm>.

BERNARD, Catherine A. *tell him that I... Women Writing the Holocaust*. 1995 [cit. 2009-01-09]. URL: <<http://remember.org/educate/writing.html>>.

COHEN, Judy. *Lessons Learned from Gentle Heroism: Women's Holocaust Narratives*. 2001 [cit. 2009-02-01]. URL: <<http://www.theverylongview.com/WATH/essays/lessons1.htm>>.

DIAMANT, Jiří. Naše společná minulost očima současnosti. In *Terezínská iniciativa* 43, 2008, s. 7 [cit. 2008-11-05]. URL: <<http://www.terezinstudies.cz/pdfs/newsletter43.pdf>>.

FRANKL, Michal. *Konference ve Wannsee*. 18. února 2002 [cit. 2009-01-28]. URL: <<http://www.holocaust.cz/cz2/history/events/wannsee>>.

Children and the Holocaust [cit. 2009-01-14]. URL:

<<http://frank.mtsu.edu/~baustin/children.html>>.

LENDEROVÁ, Milena. *Prameny osobní povahy*. Prosinec 2007 [cit. 2009-11-07]. URL:

<<http://khv.upce.cz/upom/lenderova/tema10/p10.htm>>.

LEWIS, Jone Johnson. *Women and World War II: Concentration Camps. Gender and the Holocaust* [cit. 2009-02-01]. URL:

<<http://womenshistory.about.com/od/warwwii/a/holocaust.htm>>.

MARXOVÁ, Alice. Jak zacházíme s minulostí: kolokvium v pražském Goethe-Institutu. *Roš Chodeš*, 10. června 2006 [cit. 2009-02-18]. URL:

<http://www.holocaust.cz/cz2/resources/ros_chodes/2003/06/minulost>.

MILOTOVÁ, Jarmila. Arizace: Příspěvek dr. J. Milotové na konferenci Fenomén holocaust. *Roš Chodeš*, listopad 1999 [cit. 2009-02-26]. URL:

<http://www.holocaust.cz/cz2/resources/ros_chodes/1999/11/arizace>.

Motherhood. *Yad Vashem*. 2007 [cit. 2009-01-08]. URL:

<<http://www1.yadvashem.org/exhibitions/women-eng/Motherhood.html>>.

Nařízení Říšského protektora v Čechách a na Moravě o židovském majetku ze dne 21. června 1939. Institut Tereziánské iniciativy [cit. 2009-04-29]. URL:

<<http://www.holocaust.cz/cz2/resources/documents/laws/rp19390621>>.

Nástin typologie koncentračních táborů. 21. května 2005 [cit. 2009-02-28]. URL:

<<http://www.fronta.cz/nastin-typologie-koncentracnich-taboru>>.

Norimberské zákony. Institut Tereziánské iniciativy, 12. září 2003 [cit. 2009-01-26]. URL:

<http://www.holocaust.cz/cz2/history/events/nuremberg_laws>.

PÉSCI, Katalin. *Women's Voices in Hungarian Holocaust Literature*. [cit. 2009-02-01]. URL:

<[http://www.theverylongview.com/WATH/essays/womensvoices.htm#\[viii\]#\[viii\]](http://www.theverylongview.com/WATH/essays/womensvoices.htm#[viii]#[viii])>.

PÉSCI, Katalin. *Women's Voices in Hungarian Holocaust Literature*. [cit. 2009-02-01]. URL:

<[http://www.theverylongview.com/WATH/essays/womensvoices.htm#\[xxx\]#\[xxx\]](http://www.theverylongview.com/WATH/essays/womensvoices.htm#[xxx]#[xxx])>.

Pogrom zvaný křišťálová noc. *Roš Chodeš*, listopad 1998 [cit. 2009-01-28]. URL:

<http://www.holocaust.cz/cz2/resources/ros_chodes/1998/11/karny>.

Rozhovory s pamětníky byly například použity při připomínce 70. výročí „křišťálové noci“ v pohraničí na www.holocaust.cz. *Terezínská Iniciativa* č. 45, prosinec 2008. [cit. 2009-01-28] URL: <<http://www.terezinstudies.cz/pdfs/newsletter45.pdf>>.

SCHELLE, Beth. *Holocaust Concentration Camps – Spotlighting the Women’s Experience* [cit. 2009-01-02]. URL: <<http://ezinearticles.com/?Holocaust-Concentration-Camps---Spotlighting-the-Womens-Experience&id=832555>>.

SINAI, Ruth. *Gender and the Holocaust*. Haaretz, 15 September 2003. [cit. 2009-02-01] URL <<http://www.rememberwomen.org/Events/documents/BeitBerlHaaretzarticletext.10-15-03.doc>>.

Wieselovo ústřední i životní tvůrčí téma je holokaust, ČTK, 28. září 2008 [cit. 2009-03-01]. URL: <http://www.financninoviny.cz/tema/index_view.php?id=335696&id_seznam=337>.